

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**Б. СЫДЫКОВ АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ-ӨЗБЕК ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

К 10.22.648 диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК 811.161(575.2) (043.3)

ШАРИПОВА ЧЫНАР РАИМБЕКОВНА

**Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги орусча,
немисче жана кыргызча колоронимдердин
парасинтагматикалык салыштырма мүнөздөмөсү**

10.02.20 – тектештирме – тарыхый, типологиялык
жана салыштырма тил илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган
диссертация

Илимий жетекчи:
фил.и.д., доцент
Абдраева А.Т.

Бишкек – 2024

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
I БАП. ӨҢ-ТҮС АТАЛЫШТАРЫН ИЗИЛДӨӨНҮН БАШТАПКЫ ИДЕЯЛАРЫ, ЖОБОЛОРУ ЖАНА ӨҢҮТТӨРҮ	
1.1.Өң-түс заты жана анын касиеттери илим аралык изилдөө объектиси катары.....	8
1.1.1. Түс таануунун энциклопедиялык өңүтү.....	8
1.1.2. Түс таануунун жаралышы жана негизги багыттары.....	10
1.2.Түс таанууга жана түс аталыштарын иликтөөгө тиешелүү илимий тармактар.....	13
1.3.Түстүн символдук маани-маңызы жөнүндө.....	20
1.4. Түс психологиясы жөнүндө.....	26
1.5. Өң-түс аталыштарынын лингвистикада изилдениши.....	28
I бап боюнча тыянактар.....	33
II БАП. ӨҢ-ТҮС АТОЛОРУН САЛЫШТЫРЫП ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ, МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ	
2.1. Иштин методологиялык негиздерин түзүүчү баштапкы жоболор.....	35
2.2. Изилдөөдө жетекчиликке алынган ык-методдор.....	41
2.3. Өң-түс лексикасынын парадигмалык түзүмү изилдөө материалы катары.....	44
2.3.1.Өз алдынча лексика-семантикалык бир топту түзгөн тилдеги өң-түстү туюнтуучу чектүү сөздөр.....	45
2.3.2.Салыштырылып жаткан үч тилдеги колоронимдердин негизги аталыштарынын кыскача эквиваленттери.....	49
2.4. Өң-түс аталыштарынын этимологиясы жөнүндө.....	56
2.4.1. Ностратика тармагы.....	56
2.4.2.Байыркы *kar «кара» уңгусунун рефлекстери.....	57
2.4.3.*Kar «кара» уңгусунун азыркы кыргыз тилиндеги семантикалык жана сөз жасоочулук дериваттарын башка жакынкы, алыскы тектеш тилдердин материалдары менен салыштыруу.....	60

2.5. Кыргызча колоронимдердин түрк тилдериндеги негизги шайкештери.....	67
II бап боюнча жыйынтыктар.....	77
III БАП. Ч.АЙТМАТОВДУН «АК КЕМЕ» ПОВЕСТИНДЕГИ КОЛОРОНИМДЕРДИН ОКУЯ БАЯНДОДОГУ, КӨРКӨМ ОБРАЗ ЖАРАТУУДАГЫ КЫЗМАТЫН ПАРАДИГМАТИКА-СИНТАГМАТИКАЛЫК ӨНҮТТӨ ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ НАТЫЙЖАЛАРЫ ЖАНА ТАЛКУУЛООСУ	
3.1. Котормо «эркиндиги» тууралуу.....	79
3.2. Ак түстүн аталыштарынын орусчадан кыргызчага жана немисчеге которулушу.....	81
3.3. Кызыл түстүн үч тилдеги аталыштары.....	104
3.4. Кара түстүн көркөм образды жаратуудагы кызматы.....	117
3.5. Кыргызча көк уңгусунун «Ак кеме» повестиндеги маанилеринин орусча немисче текстериндеги шайкештери.....	132
3.6. Сары түсүн атоочу сөздөрдүн үч тилдеги өз ара катышы жөнүндө.....	137
3.7. Боз, жашыл, күрөң жана башка түстөрдүн аталыштары көркөм текстте.....	147
КОРУТУНДУ	163
БИБЛИОГРАФИЯ	169

КИРИШҮҮ

Колоронимдер (латынча *color* “түс, өң”, грекче *onoma* “ат, наам, аталыш”) тилде өзүнчө, өзгөчө функционалдык-семантикалык алкакты түзөт. Алар өң-түстөрдү дифференциялап атап, уңгу, туунду түрүндө колдонулат, жөнөкөй, татаал сөз түрүндө фразеологизмдердин курамында учурайт. Алардын когнитивдик-тилдик мазмунун химиялык, физикалык, биология-физиологиялык, психологиялык, лингвистикалык, символдук-сигналдык (семиотикалык), мифологиялык, табулук-сакралдык ж.б. семалар жаратат. Түстөрдүн көрүү органы аркылуу адамдын аң-сезимине кириши, ойтуюмда өзүнчө элеске ээ болуп, кишинин психикасына таасир тийгизиши, өң-түстөрдүн көркөм тил каражаттары аркылуу берилиши гносеологияда, психоллингвистикада, стилистика теориясында ж. б. илимий тармактарда каралып жүрөт [<https://cheloveknauka.com/tsvetooboznacheniya-v-russkom-yazyke>]. Ушул өңүттө алганда колоронимдердин универсалдык касиеттерин, этнос аралык, маданий аралык жана жеке тилдик сапаттарын изилдөө да кызыгуу туудурат. Ал эми көркөм чыгармада бул топтогу лексемалардын образ жаратуучулук, пейзаж түзүүчүлүк мүмкүнчүлүктөрүн изилдөө, алардын бир тилден экинчи тилге которулуу өзгөчөлүктөрүн талдап чыгуу да зарыл проблема боло алат. Жазуучу-философ Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги колоронимдердин орус тилинен немис жана кыргыз тилдерине которулушун иликтөө өзүнчө жаңы маселелерди ачыктап, талкуулап, буга чейин белгисиз натыйжаларды алууга негиз болот деп айтууга болот. Ушул факторлор изилдөө темасынын актуалдуулугун айгинелейт.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Тема автордук демилге катары тандалып алынган.

Изилдөөнүн максаты катары Ч.Айтматовдун “Ак кеме” аттуу повестиндеги орусча колоронимдердин немис жана кыргыз тилдерине которулушун салыштырып талдоо тандалып алынды.

Бул максатка жетишүү үчүн алдыга төмөндөгүдөй **конкреттүү милдеттер** коюлуп аткарылды:

1) түс таануу, түс өлчөө теориялары менен таанышып чыгуу, колоронимдер тууралуу илимий изилдөөлөрдүн идеяларын, жоболорун, принциптерин, ык-методдорун өздөштүрүү;

2) колоронимдер жөнүндөгү монолингвалдык, билингвалдык жана полилингвалдык талдоолорго сереп салуу; өң-түс аталыштарынын типологиясы, этимологиясы, деривациясы боюнча иштерди талдап чыгуу, жетекчиликке алып пайдалануу;

3) Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги колоронимдерге сапаттык. сандык анализ жүргүзүү; алардын статистикасын жана парасинтагматикалык түзүмүн аныктоо;

4) повесттин немисче, кыргызча котормолоруна лингвосемантикалык жана лингвотипологиялык сереп жүргүзүү; оригинал менен котормонун ортосундагы адекваттуулук, шайкештик жана дал келүүчүлүк көрсөткүчтөрүнө мүнөздөмө берүү;

5) котормо менен оригиналдын ортосундагы окшоштук-айрмачылыктардын типтүү көрсөткүчтөрүн сыпаттап чыгуу.

Диссертациялык иштин **жаңы илимий натыйжалары:**

1) кыргыз колоронимдеринин төркүнүнө этимологиялык талдоонун жүргүзүлүшү;

2) Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги түс аталыштарына сапаттык-сандык мүнөздөмө берилиши;

3) повесттеги орусча колоронимдердин немисчеге жана кыргызчага которулушуна лингвотипологиялык сыпаттоонун аткарылышы;

4) тил аралык эквиваленттүүлүктүн жалпылоочу моделдеринин иштелип чыгышы жана колдонулушу.

Иштин практикалык баалуулугу. Диссертациянын натыйжалары тексттин тилин изилдөөчүлөргө, сөз маданияты жана стилистика боюнча сабактарда айлана-чөйрөнү сүрөттөөдө колоронимдерди колдонуу

ыкмаларын үйрөнүүгө, көркөм чыгарманы тилден тилге которуу теориясын өздөштүрүүгө, орусча-немисче-кыргызча үч тилдүү, түшүндүрмө сөздүктөрдү түзүүгө өбөлгө боло алат. Ал эми **теориялык баалуулук катары**, изилдөөнүн материалдары ЖОЖдордо лексикология, салыштырма тил илими боюнча атайын курстарды, семинарларды өтүүдө колдонулушу мүмкүн.

Коргоого сунушталган жоболор:

1. Бардык колоронимдер тил аралык, маданий аралык мүнөздө болот. Бир гана тилге тиешелүү колоронимдер сейрек кездешет.

2. Көркөм текстте колоронимдер түрдүү заттарды сүрөттөөдө, алардын сырткы көрүнүшүн сыпаттоодо колдонулат. Аларды тилден тилге которуу сапаты котормочунун компетенттүүлүгүнө байланыштуу.

3. Ч.Айтматов пайдаланган өң-түс аталыштарын котормочулар бирдей деңгээлде бере албайт, ошондуктан аларды бир нече типтүү формулалар менен туюнтууга болот.

4. Колоронимдер тексттин курамында, жалпы дискурста түрдүү критерийлер аркылуу жиктелишет. Аларды түз-өтмө, баштапкы-жаңы, табигый-жасалма, таза-аралаш, жагымдуу-жагымсыз, жөн-символдуу, которулган-каторулбаган ж.б. өлчөмдөр менен мүнөздөөгө болот.

Издөнүүчүнүн жекече салымы. Теманы, предметти тандоо Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестинин орусча, немисче, кыргызча тексттериндеги колоронимдерди иргеп жазып чыгып, өз ара салыштыруу, булардын окшоштуктарын, айырмачылыктарын белгилөө, жандаштырып талдоо диссертант тарабынан жекече жүргүзүлдү. Ишти пландаштырууга жана алгачкы текстти редакциялоого илимий жетекчи салым кошту.

Иштин натыйжаларынын апробациясы. Изилдөөдө алынган натыйжалар, табылгалар Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек эл аралык университетинин кыргыз филологиясы кафедрасында 2 ирет талкууланды. Иштин материалдары баяндама түрүндө аталган университеттин илимий-практикалык конференцияларында үзгүлтүксүз каралып келди (2016-2023).

Ошондой эле иштин айрым бөлүктөрү ЖОЖ аралык, республикалык форумдарда талкуудан өттү (2020, 2023). Изилдөөнүн мазмуну төмөнкү материалдарда жарык көрдү:

1. Шарипова, Ч. Р. Сопоставительно-парадигматическое изучение немецких и кыргызских имен прилагательных / А. К. Кайкыбашева, Ч. Р. Шарипова, Г. Ш. Мырзаibraимова // Вестник филиала федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования " Российский государственный социальный университет " в г. Ош Киргизской Республики. – 2014. – № 12. – С. 27-29. – EDN UTIUOS.<https://elibrary.ru/item.asp?id=35209225>
2. Шарипова, Ч. Р. Цветокультурные установки в немецком языке и их сопоставительный анализ с другими языками / Ч. Р. Шарипова // Вестник Ошского государственного университета. – 2017. – № 4. – С. 214-217. – EDN YNSIGR.<https://elibrary.ru/item.asp?id=32379518>
3. Шарипова, Ч. Р. Некоторые особенности цветообозначений в кыргызском языке / Ч. Р. Шарипова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2017. – № 11. – С. 265-266. – EDN NSMZKV.<https://elibrary.ru/item.asp?id=32582310>
4. Шарипова, Ч. Р. Некоторые семантические особенности колеронимов в немецком языке / Ч. Р. Шарипова, Э. А. Абсаматова // Известия вузов Кыргызстана. – 2017. – № 12. – С. 205-206. – EDN YTFTZY.<https://elibrary.ru/item.asp?id=32659663>
5. Шарипова, Ч. Р. Передача колеронимов немецкого языка в идиомах / Ч. Р. Шарипова // Наука. Образование. Техника. – 2018. – № 3(63). – С. 64-70. – EDN ZALWMH.<https://elibrary.ru/item.asp?id=37155366>
6. Шарипова, Ч. Р. Цветообозначение в произведениях знаменитых немецких писателей / Ч. Р. Шарипова // Наука. Образование. Техника. – 2018. – № 3(63). – С. 70-75. – EDN ZALWMP.<https://elibrary.ru/item.asp?id=37155367>

7. Шарипова, Ч. Р. Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестинде колеронимдердин берилиши (салыштырууларды талдоонун негизинде) / Ч. Р. Шарипова // Илим. Билим. Техника. – 2019. – No. 3(66). – P. 78-81. – EDN UNNBVA.<https://elibrary.ru/item.asp?id=42818975>
8. Шарипова, Ч. Р. Пракорень *kar "черный" и его рефлексy в языках Евразии / К. З. Зулпукаров, С. М. Амиралиев, А. К. Зулпукарова, Ч. Р. Шарипова // Евразийское научное объединение. – 2021. – No 4-4(74). – С. 310-314. – EDNTVBVYKK.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=45754372>
9. Шарипова, Ч.Р. Некоторые трансформы пракорня *kar "черный" в киргизском языке с точки зрения ностратики / К. З. Зулпукаров, С. М. Амиралиев, А. К. Зулпукарова, Ч. Р. Шарипова // Евразийское научное объединение. – 2021. – No 4-4(74). – С. 314-317. – EDN IVIBPH.<https://elibrary.ru/item.asp?id=45754373>
10. Шарипова, Ч. Р. Орус, кыргыз жана немис тилдериндеги колеронимдердин зоологиялык номинацияларда берилиши / Ч. Р. Шарипова // Илим. Билим. Техника. – 2023. – No. 2(77). – P. 157-160. – DOI 10.54834/16945220_2023_2_157. – EDNNHQШК.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=53958548>
11. Шарипова, Ч. Р. Көркөм тексттердеги котормо «эркиндиги» тууралуу А.Т.Абдраева, Шарипова, Ч. Р. // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. Ош, 2023. – С.17-21.
12. Шарипова, Ч. Р. Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги ак түстүн аталыштарынын орусчадан кыргызчага жана немисчеге которулушу/ А.Т.Абдраева, Шарипова, Ч. Р. // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. Ош, 2023. – С.21-26.

Диссертациянын түзүлүшү. Иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Көлөмү - 169 бет.

I БАП. ӨҢ-ТҮС АТАЛЫШТАРЫН ИЗИЛДӨӨНҮН БАШТАПКЫ ИДЕЯЛАРЫ, ЖОБОЛОРУ ЖАНА ӨҢҮТТӨРҮ

1.1. Өң-түс заты жана анын касиеттери илим аралык изилдөө объектиси катары

1.1.1.Түс таануунун энциклопедиялык өнүгү.

Кыргызча *түс* – “белгилүү бир өң, ыраң, кебете, көрүнүш, түр” [100 II: 891]. Бул анын лексикалык мааниси. Бирок *түс* сөзү ири концептуалдык мазмунду да билдирет. Концептуалдык мазмун түшүнүк, фрейм түрүндө, табигый кубулуш катары, физикалык, химиялык, медициналык, психологиялык, технологиялык ж.б. алкактарда каралат. Анын көп сапаттуулугу, түркүн тараптары энциклопедиялык сөздүктөрдө комплекстүү берилет. Түс түшүнүгүнүн мазмунун БСЭ боюнча [26: 460-464] өтө кыска аныктап берсе болот.

1. Түс – материалдык дүйнөдөгү объекттердин бир беткей касиети. Ал көрүү сезими аркылуу кабыл алынат. Көпчүлүк учурларда түстү туюу заттардан чыккан электромагниттик нур агымдарынын көзгө тийгизген таасиринен жаралат. Нур толкундарынын узундугу түрдүү диапазондо жүрөт (көрүнгөн диапазон – толкундардын узундуктары 380-760 нанометр). Кээде түстү нур агымынын көзгө тийгизген таасири жок деле көзгө басым жасаганда, урганда, электрдик козгоо шартында ж.б., добуш, жылуулук, катуулук ж.б.у.с. туюуга байланыштуу ойдогу ассоциациялар боюнча түрдүү элестетүүлөрдүн натыйжасында сезүүгө болот. Түс туюуларын түркүн боёктуу предметтер, алардын ар кыл жарыктагы тараптары, түрдүү жарык булактары жана булар жараткан жарыктар пайда кылат.

Нерсенин түсүн анын өңү, бетинин бөтөнчөлүктөрү, жарык булактарынын жана жарыкты өткөрүүчү чөйрөнүн оптикалык касиеттери, көрүү анализаторлорунун касиеттери, мээ борборлорунда көрүнгөн таасирлерди иштеп чыгуучу психофизиологиялык процесстер шарттайт [26: 441].

2. Түс таануу, өң ажыратуу адамзаттын эволюциясы, өнүгүүсү менен байланыштуу. Түс ажыратуу мезгилге, убакытка, жашоо чөйрөсүнө, жекече абалга карата өзгөрүлөт. Көпчүлүк түстөрдүн аталыштары тигил же бул түс мүнөздүү болгон заттардын атынан пайда болот.

3. Түс таануу өзүнчө мээ борборлору аркылуу жүргүзүлөт. Колориметрия – түстөрдү өлчөөнү жүргүзүүчү дисциплина. Илимде бинокулярдык колориметрия деген кичи тармак бар. Мында бир көз экинчисиз эле адаптацияга ээ болушу каралат. Ошондой эле түс таануу үчүн спектрлик түс, түс сезүүчү фоторецептор, спектрлик сезим, түс тону, жыштыгы жана жарыктыгы, ахроматикалык түс, көрүү адаптациясы сыяктуу түшүнүктөр иштелип чыккан [26: 441-442].

Түс ажыратуу бүт адамдарда бирдей болбойт. Дасыккан байкоочу 150 чамалуу түс ажыратат - жыштыгы, коюулугу боюнча 25 чамалуу, даана ачыктыгы боюнча 64 (өтө жарыкта), 20 (төмөнкү жарыкта). Түс көрүүсү аномалдуу адамдар аз эле түстөрдү жиктешет. 90% адамдарда көрүү нормалдуу, 10% чамалуу адамдар “түс сокурлары”, түстөрдү чала же толук эмес ажыратышат. Булардын 95% - эркектер. Мындай аномалиялуу адамдарды үчкө бөлүшөт: 1) “кызыл сокурлар” (протаноптор) кызыл түстү ага жакын ахроматикалык жана кара-көгүш түстөрдөн айырмалай албайт; 2) “жашыл сокурлар” (дейтераноптор) жашыл өңдү ага жарыгы боюнча жакын ахроматикалык жана пурпурдук (кырмызы, ачык кызыл) түстөрдөн ажырата албайт; 3) “көк сокурлар” (тританоптор) көк түстү ага жарыгы боюнча жакын ахроматикалык жана кочкул-сары түстөрдөн айырмалай албайт. Кээде гана “толук түс сокурлары” учурайт: булар ахроматикалык гана элестерди, өңдөрдү кабыл алышат.

4. Түстөр жеке адамдын жана коомдун турмушунда чоң кызмат кылат – өндүрүштө, курулушта, транспортто, искусстводо, информациялык чөйрөдө [26: 443].

Аталган энциклопедияда түс таанууга тиешелүү минералдар түсү (идиохроматикалык түстөр, аллохроматикалык түстөр, псевдохроматикалык

түстөр) жөнүндө кенен сөз болот [26: 443-444], түс металлургиясы, түстүү фотография, түс контрасты, түс эквиваленти (колор - эквивалент), фоторграфиялык түс чыгаруу, түс көрүү (түс ажыратуу), түстүү телекөрсөтүү /цветовое телевидение, түстүүлүк теориясы/теория цветности, түс таануу/цветоведение, түс температурасы / спектрофотометрикалык температура, коллометрикалык температура, түс корректору / цветокорректор, түстүү музыка, түстүү фотографиялык материалдар ж.б. [26: 441-466]. Мунун баары өң-түс көп профилдүү изилдөөнүн объектиси боло ала тургандыгын тастыктайт.

Ошентип, түстү ар тараптан талдана турган, түрдүү илимий тармактардын өкүлдөрдөрүн кызыктырган, теориялык да, практикалык да (фотография, боёо технологиялары, түстүү музыка ж.б.) мааниси бар табигый-жасалма кубулуш деп эсептөөгө болот.

1.1.2. Түс таануунун жаралышы жана негизги багыттары.

Өң-түс изилдөө объектиси катары байыркы окумуштуулардын көңүлүн бөлүп келген. Анын аң-сезимге, дүйнө таанымга болгон таасири эзелтен белгилүү эле [122: 896]. Илимде биринчи болуп жарык менен өң-түстүн ажырагыс биримдигин, физикалык окшоштугун аныктап, өң-түс теориясын түзгөн Исаак Ньютон болгон. Ал көптөгөн эксперименттердин негизинде спектр түшүнүгүн аныктап, аны өң-түстүн “табигый” шкаласы деп атап, спектрдик түстөрдү негизги түстөр катары мүнөздөйт. Айлана-чөйрөдөгү көптөгөн өң-түс кубулуштарын, мисалы асан-үсөндү (радуганы), ал теориялык жактан түшүндүргөн жана түстүн физикалык теориясынын негиздөөчүсү катары эсептелчү. Бул теориянын эки багыты бар. Биринчиси - “физиологиялык” оптика тармагы, экинчиси - түстүн психологиялык таасири тууралуу тармак [Караңыз: 1: 116; 124: 191].

Немис акыны жана окумуштуусу И. В. Гёте бул эки багытты өнүктүрүүгө салым кошот. Ал И. Ньютон менен полемикага чыгып, өзүнүн өң-түс

тууралуу окуусун негиздейт. Анын эмгеги “Түс тууралуу окуу/ Учение о цвете” деп аталат. Түстөрдү иликтөөнү И. В. Гёте эки жол менен жүргүзөт. Бир жагынан ал өзүнүн табигый-илимий байкоолоруна, экинчи жагынан сүрөтчүлөрдүн боёкторду аралаштырып жаңы түстөрдү алуу практикасына таянат. Ал түстү жашоонун, космостун элементи катары, чыгармачылыкка эргүү берүүчү, көрүүчүлөрдүн рухун көтөрүүчү каражат катары карайт.

Эзелки илимпоздордун (Аристотель, Платон, жаш платончулар ж.б.) оюна кошулуу менен И. В. Гёте жарыктын биримдиги, ажыралбастыгы, жогорудан жаралгандыгы жөнүндөгү идеяны колдойт. Гётенин түс таануу боюнча окуусу өзүнө байыркы жана учурдагы, батыштык жана чыгыштык, материалдык жана рухий маалыматтарды камтыйт. Ал өз эмгегинде жарык менен түскө болгон көнүгүүнү (адаптацияны), кара алкакта ак фигуралардын көлөмү ири, чоң болуп көрүнүшүн (иррадиацияны), ырааттуу тизмектешкен элестердин акырындагы өчүү процесстерин сыпаттап, түстү көрүп ажыратуунун аномалияларын изилдеп, түстөгү карама-каршы кубулуштар жөнүндө жобону иштеп чыгат [42].

И. Ньютон менен И. Гётенин жарык, түс тууралуу теорияларынын негизинде өң-түстүн маани-маңызын жана кызматын билип таанууга айкын жол ачылганын байкоого болот. Бул маселе көптөгөн окумуштуулардын эмгектеринде талкууланып, кенен, ар тараптуу мүнөздөмөгө ээ болду. Тиешелүү эмгектерде түстүн физикалык, биология-физиологиялык, химиялык, медициналык, психологиялык, символдук-сигналдык (семиотикалык), идеологиялык, тилдик, маданий, мифологиялык, табулук-сакралдык, жекече-инсандык ж.б. касиеттери иликтөөгө алынды [С. И. Абишева 2009; Л. Айсман 2010, Б. А. Базыма 2005, А. И. Белов 1988, Б. Берлин, П. Кей 1999; А. С. Бондарев 1954, Г.Э. Бреслав 2000, А. П. Василевич 2008, А. Вежбицкая 1996, Г. Г. Воробьев 1993, 1998; Ю. В. Дюпина 2013, Ш. К. Жаркынбекова 2004, А. А. Исаев 2006, С. В. Кравков 1952, М. Люшер 1996, М. Миннарт 1969, Л. И. Миронова 1984, 1993, Н. М. Назарбаева, М. М. Базарбаева 2023, Н. Д. Нюберг 1932, Е. В. Саввина 2001,

К. Саматов 1997, 2003, 2017, Н. В. Серов 1990, 2002, Е. Н. Соколов, Ч. А. Измайлов 1984, О. А. Сухарева 1986, Г. Н. Фадеев 1983, З. С. Файзуллина 2005, Р. М. Фрумкина 1984, Б. Цойгнер 1971, Ф. Н. Шемякин 1980, Р. О. Яньшин 1996 ж.б.]. Ю. В. Дюпинанын “Түс дисциплиналар аралык изилдөөнүн объекти катары” аттуу макаласы бул маселени кенен ачып бере алган [52: 441-443].

Аталган изилдөөлөрдө өң-түстүн көп аспектуулүгү белгиленет да, түрдүү илимий тармактардын иликтөө предмети боло аларлыгы көрсөтүлөт. Ошол эле учурда айрым эмгектерде колоронимдердин кайсы бир тарабына өзгөчө басым коюлат. Е.В.Саввина түстүн улуттук этикалык маданиятына болгон катышын карайт (2001). Р.М.Фрумкина түстүн психоллингвистикалык касиеттерин алдыңкы планга коет (1984). М. Люшер (1996) менен Г. Г. Воробьев (1993) өң-түстөрдү адамдын психологиясы, жүрүм-туруму менен байланышта талдайт.

Түстөрдүн этностук үрп-адат, ырым-жырым, ишенимдер менен алакасы да өзүнчө объект боло алат. Бул багыттан алганда О. А. Сухарева (1986), Ш. К. Жаркынбекова (2003, 2004) жана З. С. Файзуллинанын (2005) изилдөөлөрү атайын көңүл бурууга арзыйт. Түстөрдүн табигый касиеттери топонимикада, ономастикада да чагылдырылат, географиялык аттарга, адам аттарына негиз боло алат [Б. О. Орузбаева 2010, Конкобаев 1980, Р. М. Фрумкина 1984].

Түстөрдүн ажыратылышына **табигый көз караш**. Түстөрдүн жаралышы, бөлүнүшү, көрүнүшү заттардын молекулаларынын химиялык, физикалык түзүлүшүнө, сырткы чөйрөгө (жарыкка, караңгыга, ысыкка, суукка, мезгилге ж.б. факторлорго) багынычтуу. Жалбырак деле күнөстө жашыл, көлөкөдө саргыч болот, жайында жашыл, күздө сары түстү кабыл алат. Түстөр химиялык, физикалык, биологиялык ж.б. касиеттерге ээ (Н. Д. Ньюберг 1932, Б. Цойгнер 1971, Л. Н. Миронова 1984, 1993 ж.б.).

Түскө карата **лингвоэтномаданий көз караш**. Өң-түс аталыштары улутка, динге, маданиятка кабыл алынган салт-санаа эрежелерине, эл-аралык

карым-катнаштарга да байланышат. Айрым түстөрдү жиктөө, атоо кайсы бир тилдерде гана пайда болуп, бул аталыштар башка тилдерде калькаланып, которулуп же өзгөртүлбөй өздөштүрүлүп жүргөндүгү маалым. Түс, Анна Вежбицкаянын ою боюнча, социалдык талаптарды, этикалык эрежелерди чагылдыруучу маданияттын элементи болуп саналат [А. Вежбицкая 1996: 257]. Түстү маданияттын бирден бир категориясы катары карап, Ш. К. Жаркынбекова анын элдик салттарды, көз караштарды, айлана-чөйрөгө карата мамилелерди билдирүүчү элемент деп эсептейт [Ш. К. Жаркынбекова 2003:109]. Түстөр эпостук маданияттын, салт-санаалардын баалуу көрсөткүчү болуп саналат [О. А. Сухарева 1980, З. С. Файзуллина 2005].

Түс атоолоруна болгон **лингвистикалык көз караш**. Өң-түс атоолору тилчи илимпоздордун көңүлүн өзгөчө буруп келет. Бул маселе негизинен 1.4. жана 1.5. параграфтарда атайын каралат.

Ошентип, түстү татаал түзүлүштөгү, көп аспектилүү кубулуш катары аныктоого болот. Аны иликтөө табигый да, гуманитардык да илимдердин милдеттерине кирет. Ал физиктерди, химиктерди, биологдорду, психологдорду, географтарды, теологдорду, этнологдорду, маданият таануучуларды, семиологдорду, филологдорду кызыктырып, алардын изилдөө объектисине айланып жатат. Бул багыттарда көп изилдөөлөр жүргүзүлүп, түстүн адамдын ой-туюмундагы, жашоосундагы, маалымат берип алуусундагы кызматы кенен талдоого алынууда.

1.2. Түс таанууга жана түс аталыштарын иликтөөгө тиешелүү илимий тармактар

Өз жашоосунда адам түрдүү өңдөрдү, түстөрдү, боёкторду учуратат, ажыратат, жаратат жана колдонот. Айрым өңдөр сезилет, бирок аталбай деле калат. Түс спектрлери эбегейсиз көп. Түс ажыратуу күндөлүк эле тирүүчүлүктө эмес, өзүнчө илимий чөйрөлөрдө – физикада, биологияда, химияда, нейрофизиологияда, медицинада, психологияда ж.б. табигый илимдерде мааниге ээ. Мисалы, психологияда түс адамдын аң-сезимине, ой-

туюмуна, физикалык абалына таасир тийгизе турган объект катары эсептелинет. Учурда түстү изилдөөнүн көптөгөн **психодиагностикалык** ыкмалары иштелип чыккан. Макс Люшердин (1996) психодиагностикалык методуна кайрылып, адамдардын түс тандоо, өң-түс же жактырбоо, өң-түстүк психикага, психологиялык абалга, иштин натыйжасына тийгизген таасирин аныктоого болот. Бул окумуштуунун тесттери, изилдөө ыкмалары кенен жайылган жана көптөгөн тарапкерге ээ болгон (А. Н. Лутошкин, А. М. Эткинд, Е. Ф. Бажина, Л. М. Иванова, П. В. Яньшин ж.б.). Бул изилдөөлөр аталган теорияга мүнөздүү бир нече постулаттарды атоого мүмкүндүк берет.

1. Түс – психологиялык феномен, анда психикага, аң-сезимге таасир берүүчү касиет күчтүү.

2. Түс адамдардын ой-туюмунун зарыл белгиси жана эмоциялык компоненти болуп саналат. Аны психологиялык өңүттө изилдөөгө болот. Түс ойлоого, эмоцияга, жүрүм-турумга түрткү берет.

3. Түстөрдүн маани-маңызы өзүнчө сапаттарга ээ. Түрдүү адамдар түстөргө ар түрдүү маани берет. Мында жаш, социалдык абал, улут, жыныс ж.б. бөтөнчөлүктөрдүн ролу чоң. Түстөрдүн ауралары болот, алар символдук мазмунда да колдонулат, ой-тутумда ар кыл ассоциацияларды (объективдүү-субъективдүү, позитивдүү-негативдүү, нейтралдуу-эмоциялуу ж.б.) жаратат.

Түс **синестезиялык** (грекче *synaisthesis* “бирге сезүү, бирге туюу”) **өңүттө** да каралышы мүмкүн [В.П. Петренко 1997: 220-221].

Синестезия – кабыл алуу кубулушунун бир түрү. Синестезияда эки сезим бирге, кошоктолуп берилет. Мында бир эле стимул эки түрдүү туюуну жаратат. Түстүн таасири менен үн таасиринин коштолушу же үндүн таасири менен түс таасиринин сезилиши синестезия кубулушуна тиешелүү. Эки таасирдин бирөө негизги, экинчиси кошумча болуп туюлат. Бир туюу экинчи туюуну жаратат. Ошондуктан илимде “үндүү түс” түшүнүгү учурайт: түстү сезүүдө үн да кошо туюлат. Синестезия сенсордук чөйрө менен чектелет И. Ньютон да түс менен үндүн байланышын белгилеген эле: ал спектрдин жети түсүнө музыкалык актаванын жети нотасы дал келерлигин айткан. Түс менен

музыканын аналогиясын байыркы грек философтору да байкашкан. М. П. Мусоргский “Көргөзмөдөгү сүрөтчөлөр/Картинки с выставки” аттуу сюитасында түс-үндү синтездөөгө аракеттенет. Музыка менен түстүн туташтыгын иликтөөгө А. Скрябин ири салым кошот. Ал ноталарды түрдүүчө боёп, ушуну менен бардык информациялык агымдарды адамдын рецептордук талаасына (түс, музыка, форма, вибрациялык жана жылуулук сезимдери) синтездөөнү ишке ашырууга аракеттенген [В. П. Петренко 1997: 219-220]. Социологияда да бир тармак **колористика** деген ат менен пайда болду. Синестезия боюнча изилдөөлөр (С. В. Кравков, Е. Ю. Артемьев, С. В. Воронина ж.б.) түс психологиясынын жетишкендиктерин коом таануу маселелери менен байланышта карайт. Колористика жарык менен өң-түстү кабыл алууну иликтейт. Анда конкреттүү адамдардын оюнда пайда болгон өң-түс ассоциациялары психофизиологиялык аспектте каралат. Өң-түстү ажыратуу, түстөрдөн таасир алуу – психофизиологиялык процесс. Элестердин тили түс мейкиндигин туюнтуучу метафоралар, нерселердин кейиптик мүнөздөмөлөрү **колорометрикалык** баалоону жана сыпаттоону талап кылат [В. П. Петренко 1997: 222].

Түстөрдүн тили көркөм чыгармаларды, образдарды кабыл алуу учурунда адамдын эмоцияларынын аракетине кошумча коннотацияларды, боёкторду кийирет (В. П. Петренко 1997: 222).

Түс информатикасын Г. Г. Воробьев изилдейт. Ал өзүнүн “Цвет и характер/Түс жана мүнөз” жана “Информатика цвета/Түстүн информатикасы” аттуу эмгектеринде физика-химиялык колорометрия илиминин жоболорунда кайрылып, философиянын, искусствонун жана диндин жетишкендиктерин эсепке алып, өзүнүн түстөрдүн белгилүү психологиялык процесстерге байланыштуулугун далилдейт. Анын пикиринде, түстүк чөйрө адамдын мүнөзүн, ал-абалын калыптандырат. Түстөрдүн өзүнчө тили болорлугу, бул тил бардык мезгилдерде, бардык элдерге түшүнүктүү экендиги жана анын чоң социомаданий мааниге ээлик

кыларлыгы тастыкталат [39: 120-126, 40: 1-14]. Ушундай эле пикирди В. А. Власова да тастыктайт [38].

Түстөр **семиотикалык мазмунга** ээ. Н. В. Серов “Хроматизм мифа / Мифтин хроматизми / түстүүлүгү” [156] аттуу изилдөөсүндө түркүн элдердин мифтериндеги түс символдорун салыштырып талдоого алып, түс туюнтчу символдорду, түс боюнча концептуалдашууну, түстүн эмоционалдык-информациялык касиеттерин ачыктайт. Н. В. Серов илимге **светоцветотерапия** (жарык түс менен сакайтуу) термининин киришине жана орун алып кетишине салым кошкон [157].

Түс информатикасы көп эмгектерде ири контекстте талданат. Н. Ньюберг “Курс цветоведения / Түс таануу курсу” деген эмгек басып чыгарган. Мында жарыктын физикалык касиеттери, **көрүү органынын анатомиясы менен физиологиясы**, жарык менен көлөкөнүн катышы, түстүү жарык берүү, түстүк гармония маселелери каралат [124].

Л. К. Миронованын “Цветоведение / Түс таануу” аттуу эмгегинде түс тууралуу байкоолордун, билимдердин эң алгачкы доорлордон бүгүнкү күнгө чейинки абалы, өнүгүүсү, жетишкендиктери баяндалат. Сүрөт тартуу, сүрөткө боёк тандоо, түстөрдү топтоштуруу жана атоо, түс тандоо, жактыруу же жактырбоо маселелери каралат. Адам түстөр дүйнөсүндө жашайт, түс - анын жашоосунун зарыл элементи, акыл-эсинин, ой-туюмунун стимулдаштыруучу “тамыры”. Түс адамга физикалык да, психикалык да таасир берет [116, 117].

Түстү сезүү - жалпы көрүп туюунун маанилүү элементи. Түс жалпысынан эки түргө бөлүнөт: 1) ахроматикалык (боёлбогон) түстөр – ак, кара, боз жана 2) хроматикалык (боёлгон) – кызыл, жашыл, көк ж.б. Экинчи топтогу түстөр өңдүү, кубулмалуу, тондуу, аттеноктуу болушат, биринчилери бул сапатка ээ эмес, буларда тон жиктелбейт, боёктолуу, кубулуу байкалбайт. Түстүн жарыктыгы ак түскө салыштырылып белгиленет. Түс тону хроматикалык түстөрдө жышыраак болот. Түс тонун англис окумуштуусу А. Мансел аныктап, XXк. башында түстүн мүмкүн

болгон бардык кубулууларын, оттенкторун беш негизги тонго – кызыл, сары, жашыл, көк жана кырмызы түрлөргө ажыраткан [Караңыз: Л. К. Миронова 1993: 138-143] жана хроматикалык төрт тондогу кызыл, сары түстөрдү “жылуу”, көк, жашыл түстөрдү “суук” көрүнөт деп айткан [Л. К. Миронова 1984: 143].

Ал “жылуу” түстөрдө жарыктык, “суук” түстөрдө караңгылык үстөмдүк кылуусун белгилеген. Бул пикирди латын тилинин материалында Ж.Анре да тастыктап, мында кызылдын 28, сарынын 21, жашылдын 9, көктүн 8 аталышы бар экендигин айтат. Бул факт латын тилин колдонуучулардын өз убагында бийик интеллекттүү болгондугун, чөйрөнү алар көп кырдуу, көп түрдүү кылып элестете алгандыгын, алардын дүйнө таанымынын кенендигин тастыктайт.

Е. В. Рахилина айткандай, түс физикалык дүйнөнүн бир затын экинчи ошондой эле затынан айырмалайт. Бирдей заттар көп болгондо түстүн дифференциялоочу касиети тилдик каражаттар аркылуу белгиленет. Адам дүйнөнү түстөр аркылуу да билип тааныйт. Адамдын ой-туюмунда түс түркүн элес, абал, жылуулук, тереңдик жаратат. Бактылуу адам дүйнөнү кооз, жагымдуу көрөт, бактысыз үчүн ал бозомук, бүдөмүк, начар көрүнөт. Кыргыздар айтат: *Бакыт үлп-үлп эткен булут, мээнет – жалпак, аны көтөрүүгө күч керек* [Г. Тажиева, А. Курманбекова]. Мында бакыт булутка салыштырылат - бийиктеги тазалыгы, жарыктыгы, пайдалуулугу (ысыкта көлөкө, кургакчылыкта суу, ным алып келет) боюнча.

Түс атоочу сөздөргө карата Е. В. Рахилинанын көз карашы көңүл коюуга арзыйт. Анын ою боюнча, ар бир материалдык затта түс болот, түссүз зат жок. Заттын түсү **А-ый Х формуласы** менен туюнтулат. *А-ый*– түстүн аты, *-ый* сын атоочтун орусча мүчөсү. *Х* – заттын аты. Автор формуланын *Х* бөлүгүнүн чектөөчү касиети жөнүндө сөз айтып, анын ордуна айрым зат атоочтор колдонулбастыгын белгилейт (*үлүл/улитка, сом/рубль, иллюз ж.б.*). Тигил же бул зат атоочко түрдүү эле сын атооч-колороним жалгаша албайт. Астрономиядагы *кара тешик/чёрная дыра* сыяктуу эле биз **ак/*көк/*жашыл*

тешик//*белая/синяя/ *зеленая дыра сөз айкаштарын колдоно албайбыз. Ошондой эле *көк тосмо/синий забор* менен *көк/синий карандаш* мисалдарында көк боёк жана көк жуккан калем тууралуу сөз жүрөт. Ал эми *көк асман/синее небо* сөз айкашы табиятка мүнөздүү кубулушту атап, өзгөчө чечмелөөнү талап кылат [Рахилина 2010: 169-170].

Е. В. Рахилина түстөрдү эки топко бөлөт: 1) **эркин түстөр**; 2) **конвенциялык түстөр**. Конвенциялык түстөр туруктуу жана чектелип фразеологизмдерде пайдаланылат: *кара нан/ черный хлеб, ак нан/белый хлеб, кызыл крест/красный крест, ак байрак/белый флаг* ж.б. Түстөр эркин түрдө кийимдерге, эмеректерге, үйлөргө, идиштерге ж.б. берилет, чексиз вариантташууга жол коет, негизинен объектке берилген боектун аты катары колдонулат.

Түс спектрлери бай, көп түрдүү. Конвенциялык түстөргө көп учурда *ак/белый, сары/рыжий, кара/черный, кызыл/красный, жашыл/зелёный* түстөрү, кээде *көк/синий* түсү кирет, бирок эч убакта *кыргызы/фиолетовый, кызгылт сары/оранжевый, кара күрөң/коричневый* ж.б. түстөрү кошулбайт. Анткени кийинки түстөрдүн аталыштары орус тилинде жакында пайда болуп, кеч кабыл алынып, мурунку аталган түстөрдүн номинанттарына теңеше албайт [Рахилина 2010:173-176].

Түс концепти – ой-тутумдун орчундуу элементи. Ал аң-сезимде гана жашайт. В.Г.Кульпина белгилегендей, түс эс-тутумда өзүнчө жүрөт. *Кызыл, көк, кызгылт, сары* сөздөрү биздин оюбузда түстүн элесин, түстүн “тагын” жаратат. Ошол эле учурда бизди курчап турган дүйнөдө түс конкреттүү объекттердин түсүнөн тышкары жашай албайт. Ал дайыма объекттердин түрүнө, тобуна багынат, өз алдынча денотат эмес [Кульпина 2001:84]. Адамдардын аң-сезиминде түс предметтердин, заттардын **көзгө көрүнгөн сырткы белгиси** катары калыптанган.

Илимде түс категориясына карата өзгөчө дагы бир көз караш бар. Түс табиятта жок, объективдүү зат эмес. Аны көрүү объективдүү мүнөздө жүрөт. Түстөрдү ажыратуу ар кыл адамдарда ар түрдүүчө ишке ашат. Мисалы,

дальтониктер айрым түстөрдү көрүшпөйт. Бир эле түстү эки индивид таптакыр бирдей көрбөйт, бирдей баалабайт. Түскө карата **коомдук, этностук көз караш** да ар башка. В. А. Маслова: “Бардык мезгилдерде окумуштуулар түс проблемасын чөчүүгө умтулушкан. Акыркы учурда бул тармактагы изилдөөлөр түс үчүн ар бир адам үчүн өзүнчө чектүү топтомду түзгөн пигменттик 10 ген (тукум куучулуктун материалдык алып жүрүүчүсү) жооп берелиги көрсөтүлүп жатат. Ошондуктан эки адам бир эле предметти көрүп, бирок түсүн түрдүүчө кабыл алышат. Баш мээсинен туруктуу залака алган адамдарга байкоо жүргүзүү түс тууралуу түшүнүктөр, бул түшүнүктөрдү туюнтуучу сөздөр түшүнүктөр менен сөздөрдүн өз ара байланышы анын түрдүү системаларына багынычтуу экендигин ырастады. Бул байкоо түрдүү маданияттарда түскө карата ар түрдүү реакциялардын болушун түшүндүрөт (мисалы, АКШда жашыл түс коопсуздуктун, Францияда кылмыштын, ак түс кытайларда кайгынын, аза күтүүнүн, европалыктарда бул милдетти кара түстүн аткарышы). Демек, адамдагы түс тили өз табияты боюнча менталдуу “түстүн артынан адамдар маанини көрүшөт” [Маслова 2000: 105].

Түстөрдүн символикасы коомдук-саясий жана улуттук-маданий мааниге ээ. Жарык менен түстүн физиологиялык-психикалык таасири, буга тиешелүү метафоралык каражаттар көп учурда түстөрдүн символикасын жаратат.

Түстөр тең “укуктуу” эмес. Адамдардын эс-тутумунда алар градациялык катышта жашайт, бири экинчисине барабар болбойт. Түстөрдүн параметрикасын тону, ачыктыгы жана жыштыгы түзөт. Буларды адамдар көрүү рецепторлоруна белгилүү узундуктагы жарыктын толкундарынын таасиринен улам ажыратышат [Кульпина 2002: 42].

Учурда окумуштуулар түстү **билип таануунун парадигмасы** катары мүнөздөп жүрүшөт. Бул парадигма үч өңөттө каралып келет: 1) импрессивдик өңүт; 2) экспрессивдик өңүт; 3) символдук өңүт. Биринчи аспект түстүн кылдай оттенкторун, кубулуштарын, бөкторун аныктоого

багытталат. Экинчи аспект түстүн көркөмдүгүн-көрксүздүгүн, жагымдуулугун-жагымсыздыгын, керектигин-керексиздигин ж.б. тараптарын баалоону талап кылат. Үчүнчү аспект түстөрдү коомдогу кайсы бир идеянын, түшүнүктүн, көз караштын шарттуу, бирок жүйөөлөштүрүлгөн, көпчүлүк кабыл алган белгилери катары карайт.

Түстү изилдөө парадигмасы **теориялык жана практикалык мааниге** ээ [Басылма 2003]. Колдонмо түс таануу жаатында аткарылган иштер агрардык сектордо, боёк өндүрүүдө, түстүү фотографияда, түстүү теле көрсөтүүдө, сүрөтчүлүктө, жарык, түс менен ооруларды сакайтууда, рекламада (жарнамада), дизайнда, архитектурада ж.б. тармактарда пайдаланылат

Түс жана анын түркүн аталыштары – **лингвомаданият таануунун** парадигмаларынын бири. Түстүн номинанттары – негизинен сын атоочтор, адъективдик сөздөр. Түрдүү контекстте алар субстантивдешип, заттык маанини кабыл алат же өзүлөрү эпитет катары аныктаган зат атоочтор менен биргеликте улуттук когнитивдик-тилдик дүйнө сүрөтүнүн ири фрагментин түзүп калат. Ал эми түс аталыштарындагы түз, өтмө (метафоралык, синекдохалык ж.б.), денотативдик, коннотативдик, символдук, сакралдык, мифтик ж.б. маанилерди чечмелөө, мүнөздөө ири пропозициялык түзүмдөрдү, тексттик түрмөктөрдү талап кылат.

1.3. Түстүн символдук маани-маңызы жөнүндө

Түстөрдүн символикасы – көпчүлүк гуманитардык илимдерди өзүнө тарткан ири объект. Бул мааниге психологдор, социологдор, теологдор, адабий таануучулар, гносеолог-философтор, семиологдор, культурологдор, лингвисттер, илимдердин ж.б. өкүлдөрү кызыгышат жана көп-көп кайрылып турушат. Ошондуктан биз түс символикасын полипарадигмалдык алкакта [М.Ж.Тагаев 2004: 12-14] иликтене турган маселе деп эсептейбиз.

Түс символикасы байыркы замандарда эле пайда болгон. Алгачкы адамдар деле кара булуттун пайда болушун, чагылгандын жаркылдашын,

күндүн күркүрөшүн жакындап келе жаткан жаандын табигый белгилери катары түшүнүшкөн. Кеберсиген эриндер, кубарыңкы жүз ден-соолуктун начарлыгы тууралуу кабар берет. Чачтын, сакал-муруттун агарышы – улгаюунун белгилери. Саргайган жалбырактар күздүн түшкөнү тууралуу маалымат берет. Башкача айтканда, түс кайсы бир маалыматтын табигый туюнтуучусу катары кызмат кылат. Ал мында чөйрө тууралуу информацияны тактап билдирет, маалыматтын көрсөткүчү, сактоочусу, алып жүрүүчүсү болуп эсептелинет.

Түс символикасы өз объектилерин эки топко бөлөт: 1) жылуу түстөр, буларга кызыл, кызгылт сары, сары, ак түстөрү, булар психикада ассимиляция (окшошуу), активдештирүү жана чыңалуу процесстери менен байланышкан “стимулдаштыруучу” күчү бар түстөр; 2) суук (муздак) түстөр, булар көк, кара-көк, кырмызы, кара түстөрү, алар аң-сезимдеги диссимиляция (окшошпоо, өзгөчөлөнүү), пассивдешүү жана алсыздануу процесстери менен байланыштуу түстөр. Жашыл түс бул эки топтун ортосуна жайгаштырылат, анткени анда экөөнүн тең касиеттери бар [Л.Г.Бедоидзе 1997: 38-39].

Түстөрдүн символдук касиеттерди кабыл алышы алардын адамдын сезими, туюму менен байланыштуу өзгөчөлүктөрүнө багынычтуу. Түс символикасы тилдерде бирдей эмес, тилден тилге, этностон этноско оошуп өтүп турат. Бирок ар бир элдин түс символдору түрдүүчө. Айырмачылыктар тектеш, коңшулаш элдерде деле кездешет. Көп тилдерде түстөр түрдүүчө элестерди, таасирлерди, сезимдерди жаратат. Символдук маани – түстүн универсалдык белгиси, бирок ар бир тилде ал өзүнчө мазмунга ээ болот.

Түс символикасынын пайда болушу бир нече факторлор менен аныкталат. Л.Г. Бедоидзенин ою боюнча, түстүк символдуканын булактары катары эпостук тиричиликтин конкреттүү шарттары жана айлана-чөйрөсү, элдин каада-салттары жана үрп-адаттары, диний жана идеологиялык дүйнө таанымдары, саясий көз караштары, күндөлүк практикалык таламдары эсептелинет [Л.Г.Бедоидзе 1997: 39-43].

Дүйнөнү өң-түс аркылуу билип таануу тилдин лексикалык-фразеологиялык системасында чагылдырылат. Фразеологиялык бирдиктердин жаралышына троптор (метафора, метонимия, синекдоха ж.б.) чоң роль ойнойт. Адам өз сезимдерин, түс ажыратуу жөндөмдөрүн метафоралар аркылуу жандандырат. Анткени анын түшүнүктөрү, билип таануусу, адамдык сапаттары, сезип туюулары өң-түс менен тыгыз байланыштуу.

Өң-түс символдору маданияттын көрсөткүчтөрү катары кызмат кылат. Алар искусстводо чоң мааниге ээ. Түстөргө таандык маани-маңыз айрыкча живописсте (көркөм сүрөттө), кино менен адабиятта, күндөлүк жашоодо чоң роль ойнойт.

Түс символдуулугу дайыма магия, ишеним, дин менен бирге каралат. Түс магиялык, сакралдык, жаратмандык күчтөрдүн касиети катары талданат. Магиянын эле ак-кара болуп бөлүнүшү ыйык ритуалдардагы түстүн зарыл ролун көрсөтөт. Элдердин ишениминде түс жаратуучу-өлтүрүүчү, жакшылык-жамандык, пайда-зиян оппозицияларын ажыратуучу күчкө ээ. Антик доорунда түстөрдү таза-ышлас, бийик-пас (төмөн), маданий-одоно, караңгы-жарык кылып ажыратышкан [Миронова 1993:7; Григорьева 2013:332-336]. Байыркы еврейлердин салтында биринчи адам (Адам) кызыл түс, жашоо түсү менен байланыштырылган, славяндардын, кытайлардын адатында да кызыл түс жандуулуктун, кооздуктун белгиси катары эсептелген.

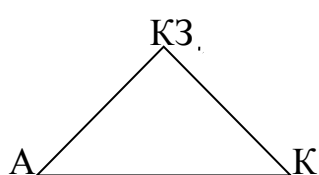
Түс символикасы өзгөрүлүп, бирде позитивдүү, бирде негативдүү мааниге өтүп турат.

Ак түс адамзаттын ой-тутумунда ыйыктыктын, тазалыктын жана руханийлүүлүктүн туруктуу символу деп түшүнүлөт. Ал дайыма оң эмоциялардын, сезимдердин, баалоолордун алып жүрүүчүсү катары эсептелинет. Бирок түш жоорууларга бул түс тетири, терс маанини да кабыл алат. Ак боз ат минген адамды түштө көрүү өлүм менен байланыштырылат, физикалык жактан жок болууга алып келет деген ишеним бар. Ак (оң) жана

кара (терс) түстөрдүн символдук мааниси славян мифологиясындагы Белобог / Ак кудай жана Чернобог / Кара кудай, кытайлардын инь / ак жана янь / кара оппозицияларында да берилет. [А. Н. Сыдыков: 2001: 102-104; Т. В. Григорьева 2013: 332-336; З. К. Гузиева 2023: 81-86, [https://dspace/auca.kg](https://dspace.auca.kg)]. Бул карама-каршылык жашоону өлүмгө, жарыкты караңгылыкка, барчылыкты жоготууга, жакшылыкты жамандыкка салыштыруу үчүн кабыл алынган.

Ак-кара оппозициясы космостук (түн-күн), нравалык (жакшылык-жамандык), этикалык (сылыктык-кополдук), когнитивдик да (билимдүүлүк-билимсиздик, тажрыйбалуулук-тажрыйбасыздык), эстетикалык (сулууулук-жагымсыздык), юридикалык (мыйзамдуу-мыйзамсыз), прагматикалык (пайдалуу-зыян, керектүү-керексиз), психикалык (сүйүнүчтүү-кайгылуу, түшүнүктүү – түркөй ж.б.) алкактарда ишке ашат, адамдардын дүйнөгө болгон мамилесин, баасын аныктайт.

Түс феноменин изилдөөгө алган окумуштуулар түстөрдүн жалпылоочу модель-схемасын түзүүгө болорлугун айтышат. Алардын ою боюнча, бардык тилдерде үч түстүн аталыштары үстөмдүк кылат. Булар – ак, кара, кызыл түстөрү:

Мында: А - ак
К - кара
КЗ- кызыл

Бул үч түс адамдын акыл-оюн да, сезим органдарын да ээлеген психобиологиялык тажрыйбасынын ири алкактарынын концентренген аталыштары катары кызмат кылат [Миронова 1993: 117].

Түстөр диний ишенимдерде түрдүү символдук функция аткарат. Христианчылык түстөргө чоң маани берет. Кызыл түс – “кудайдын энергиясы, жаратуу жылуулугу”, Христостун адамзатты сактоо үчүн төгүлгөн каны, кудайдын адамга болгон сүйүүсү [Миронова 1993: 118].

Түс символикасын М. Люшер кенен изилдеген. Анын маалыматы боюнча, алгач учурларда сары түс күндүн жарыгы, күндүн чыгышы менен салыштырылат. Кийинирээк сары түс чыккынчылыктын, ажырашуунун, жалганчылыктын, сатылуучулуктун, уятсыздыктын символу катары аталып калат. Анткени Орто кылымдарда еретиктер, атеисттер сары кийим кийип калышкан эле. Анын үстүнө теринин, көздүн, жалбырактардын саргайышы, алсыздык, оорулар (шизофрения, жөөлүү, магия, эпилепсиялар), көрө албоочулук, калпычылык ж.б. терс жоруктар ушул түскө байланыштырылып калат. Бирок сары түскө карата позитивдүү мамиле да белгилүү. И. Гёте сары түстү кубанычтын, назиктиктин түсү деп атаган.

Көк түс да өзгөчө бийик бааланган. Анткени бүт жаратылыш көк асмандын алдында жайгашкан. Көк түс чексиз түшүнүктүн, коргонгондуктун, адилеттүүлүктүн, сулуулуктун, даанышмандыктын, туруктуулуктун, ак ниеттүүлүктүн, берилгендиктин түсү катары каралып келген. Бул - Европа элдеринде.

Чыгышта да көк түс позитивдүү бааланган. Ал адамды жамандыктан коргойт. Көгүш көз магиялык күчкө ээ деп эсептелинген. Көк түс асман менен жерди, жогорку дүйнө менен төмөнкү дүйнөнү туташтырып турган жука кабык деп эсептелинген. Көгүш түс абсолюттук тынч абалдын, ойду жубатуунун, сезимдердин тереңдигин жана тазалыгын чагылдырат. Көгүш түс – бул чындык, ишеним, сүйүү, берилгендик, өзүн берүүгө жөндөмдүүлүк жана сый урмат. Көк түс жаймажайлыктын, пассивдүүлүктүн түсү катары ак-сары түскө карама-каршы коюлат. Көк-сары жуп түстөрү күндү күнгө карама-каршы коёт да, адам тарабынан көзөмөлдөнбөйт. Алар “гетеронимдер” – сырттан көзөмөлдөнчү түстөр. Адам көзөмөлдөөчү түстөрдү М. Люшер “автономендер” деп атап, буларга кызыл (агрессивдүү) жана жашыл (агрессивдүүлүктөн коргоочу) түстөрдү кошот [М.Люшер 1996: 122-123].

Көк түстүн прототиби (түпкүрү) – асман, кызыл түстүн прототиби – дене каны [Миронова 1993:120].

Европалыктардын менталитетинде жашыл түстүн символдук мазмуну да орчундуу. Жашыл түс көктөн айырмаланып, жерге жакын, ал жашоону, жазды, табияттагы көрктөнүүнү, жаштыкты туюнтат [Миронова 1993: 120] (кыргыз тилинде деле *жааш*- уңгу *жааш-оо*, *жааштык* сөздөрүндө кездешет). Жашыл түстү кайсы бир ишенимдерде “азгыруучуулук”, “алдоочулук” “карамүртөздүк” сапаттарынын белгиси деп эсептешкени менен исламда буга мамиле өтө эле позитивдүү. Бул тууралуу “Куранда” да көп ирет айтылат. Жашыл түс ыйык китепте мусулмандардын оюнда тазалыктын, жаштыктын, молчулуктун, бейиш багынын, бүтүндүктүн, телегейи тегиздиктин символу катары бааланат.

Кара түс көп элдерде – сырдуулуктун, караңгылыктын, бактысыздыктын, талкалануунун, өлүмдүн, коркунучтун, тозоктун символу, христиандарда – аза күтүүнүн, трагедиянын белгиси, исламда болсо бул түс Каабадагы ыйык таштын, аббасид халифтеринин кийими менен туусунун түсү, түрк элдеринде – күчтүн, улуулуктун белгиси. Кара түстүн антипоту – ак түс. Алардын катышы жакшылык-жамандыктын, жарык-караңгынын карама-каршылыгын туюнтат.

Ал түс – жакшылыктын, тазалыктын, күнөөсүздүктүн, ишенимдин, чындыктын белгиси. Исламда ак түс – ынтымактын, татыктуулуктун символу. Өлүктү мусулмандар ак кепинге ороп коюшат. Эти арам делинген жаныбарларга карата *ак* эпитети колдонулбайт, жүнү ак түстө болсо да өңүн тергеп аташат. Мисалы: *куу ит*, *куу эшек* ж.б.

Түс илимий, техникалык, физиологиялык, психологиялык, диний гана маани-маңызга ээ болбостон, коомдук-саясий багытта да колдонулат. Түстөрдү коомдук топтор, таптар, агымдар өз идеяларын жүзөгө ашыруу үчүн бириктирүүчү күч катары пайдаланышат. Россия империясында Кеңеш (коммунисттер) өкмөтү бийликке келгенде кызылдар менен актардын кагылышы, жооланышы – буга күбө. Кызыл түс коомдогу теңсиздикти, таптык айырмаларды жоюунун белгиси болуп калган. Ак түс падышачылыкты, эзүүчү-эзилүүчү таптарды сактоо үчүн жүрүштүн символу

эле. Кара түс анархисттердин, революциячыл жан кечтилердүн символуна айланып, кара, кызыл түстөр убагында террордун, репрессияларды уюштуруунун, трагедиянын көрсөткүчү катары кызмат кылышкан.

1.4. Түс психологиясы жөнүндө

Түс психологиясы бир нече окумуштуулар тарабынан иликтенген (Й. В. Гете 2015, С. В. Кравков 1952, М.Люшер 1996, В. Г. Кульпина 2002, Ю. В. Дюпина 2013 ж.б.). Биз төмөндө ушул эмгектердин мазмунуна кыскача сереп салабыз.

18-кылымда Европада физиологиялык оптика деген түшүнүк пайда болот. Мында орчундуу идея катары «субъективдүү түстөр» тууралуу маалымат эсептелинген. Субъективдүү түстөр сырткы объектке, анын сапаттарына карабайт, багынбайт. Аларды түстүк иллюзия, түстү адаштырып көрүү деп да аташкан. Анткени көздүн «алмасына» басым жасаганда түрдүү түстөр көрүнөт. Бул түстөр көзгө урунган объекттин объективдүү көрсөткүчтөрү эмес.

Субъективдүү түстөр И. В. Гетенин түстөр тууралуу окуусуна да негиз болгон. Бул немис акыны түс психологиясы тууралуу өз теориясын поэзиядагы табылгаларынан да жогору койгон. Психика менен түстүн алакасы тууралуу И. В. Гетенин байкоолору жана корутундулары илим үчүн баалуу болгон (В. Гегель, В. Кандинский, Н. Бор, А.Ф. Лосев, М. Люшер ж.б.). Ал И. Ньютондун жарык менен түстүн байланышы тууралуу окуусун сынга алат. Бирок бардык эле адистер И. Гетенин теориясын жактырган эмес. Анын ою боюнча, түс заттардын түзүлүшүнө жана формасына багынычсыз эле адамдын руханий абалына таасир тийгизет. Түс берген таасирленүү эң абалы түс менен гана аныкталат, анын предметтик ассоциацияларына багынбайт [И. В. Гете: 18, 21]. Айрым түстөр өзгөчө рухий абалдарды жаратат. Ушуну эсепке алып ал түстөрдү «оң» (сары, кызыл-сары, саргыч кызыл) жана «терс» (көк, кызгылт көк, көгүш) деп экиге бөлөт. Биринчи түстөр куунак, жандуу, аракеттүү абалды, экинчи түстөр тынчсыз, жумшак,

кайгылуу абалды жаратат. Жашыл түстү ал «нейтралдуу» деп, буга «оң-терс» оппозициясына карата арсарлык сапат ыйгарат. Түс адамдын рухун таасирлентет. Адамдын руху бүтүндүккө умтулат. Түс гармониясы менен психикалык гармония параллелдүү. Кандайдыр бир түстү көрсө, кишинин аң-сезими өзүнчө аракеттене баштайт. Түстөрдүн гармониялык айкалыштары деп сары – кырмызы (кызгылт көк), көк – кызгылт-сары, пурпур (ачык кызыл) – жашыл жуптарын атайт. Булар өз ара гармониялык катышта. Сары түстү кызгылт көк түс жубатат, көк түстү кызгылт сары, ачык кызылды жашыл түс жубатат. Бул жуптар өз ара бирин бири толукташып турат. Бул алты түс түстөрдүн төгөрөгүн түзүшөт, төгөрөктүн чегинде алар диагоналдык карама-каршы абалда жайгашат. Гете активдүү жана пассивдүү түстөрдү ажыраткан, түстөрдүн маданий аралык айырмачылыктарына көңүл бөлгөн. Анын ою боюнча, ачык түстөр сүйүү артта калган адамдарга, маданияты өрчүбөгөн элдерге, жаш балдарга мүнөздүү. Билимдүү адамдар ачык түстөргө токтоо мамиле кылышат же, ал тургай, «жийиркенишет». Түскө, түстү тандоого мүнөз да таасирин тийгизет. Гетенин байкоосунда, чоогоол улуттар күчтүү, активдүү түстөрдү, тартынчаак элдер саман өндүү жана кызгылт сары түстөрдү, нарктуулукка умтулган улуттар кызыл түстү, жаш аялдар роза жана көгүш түстөрдү, улгайгандар кызгылт-көгүш жана карамтыл-жашыл түстөрдү жактырышат [Гете: 83-84]. Бардык субъективдүүлүгүнө карабай И. В. Гетенин түс жөнүндөгү теориясы түс менен адамдын психикасындагы байланышты жалпысынан ачып бере алган.

1.5. Өң-түс аталыштарынын лингвистикада

изилдениши

Адамдын когнитивдик-тилдик дүйнө сүрөтүндө «түс» деп атала турган менталдык элемент, албетте, бар. «Түс» концепти тууралуу айтканда, биринчи иретте, анын мазмунун жана жалпы көрсөткүчтөрүн көңүлүбүзгө тутабыз. Концепт тилсиз эле ажыратылат, аныкталат. Түстү таануу ымыркайларда, дудуктарда деле болот. Булардын оюнда түс

номинацияланбайт. Аны атоо, анын бөлүнүштөрүн, түрлөрүн сөз, сөз айкаштары менен жиктөө когнитивдик-тилдик алкакта жүрөт.

«Түс» концептинин мазмуну татаал түзүлүштө, ал көп бөлүктөрдөн, бөлүнүштөрдөн, катмарлардан турат. Түстөрдү ар кайсы өңүттөрдө сыпаттап мүнөздөп берүүгө болот. Мындай өңүттөрдү аспекттер деп атоо да ылайыктуу. Демек, «түс» концептине карата аны талдоонун бир топ аспектилерин ажыратууга мүмкүнчүлүк бар:

- 1) физикалык аспект;
- 2) химиялык аспект;
- 3) биологиялык/физиологиялык/анатомиялык аспект;
- 4) космостук/астрономиялык аспект;
- 5) психологиялык аспект;
- 6) экологиялык аспект;
- 7)технологиялык аспект;
- 8) диний-сакралдык аспект;
- 9) этномаданий (улуттук, уруулук, рассалык ж.б.);
- 10) саясий-идеологиялык аспект;
- 11) мифологиялык аспект;
- 12) символдук/семиотикалык аспект;
- 13) тилдик аспект (тилдеги жалпы – чекене, абстракттуу – конкреттүү, түз – өтмө, нейтралдык – эмоциялык, сөздүк – сөз айкаштык, уңгулук – деривациялык/сөз жасоочулук, сөз айкаштык – фразеологиялык, фразеологиялык – паремиялык /сүйлөмдүк ж.б. кичи өңүттөр);
- 14) когнитивдик өңүт (түстөрдө билим-тажрыйбанын, дүйнө таанымдын чагылдырылышы, менталитеттин берилиши; түстөргө болгон этностук мамиленин синхрониясы жана диахрониясы, түстөрдүн өзөктүк – жакабелдик – чекебелдик алкактарда бөлүнүшү, түстөрдүн дүйнөнү классификациялоодогу жана категориялаштыруудагы кызматы ж.б.);
- 15) философиялык аспект.

Албетте, түстөрдүн эң жалпы көрсөткүчтөрү философиялык өнүктө каралат [Исаев, А. А. 2006].

Түстүн дүйнөнүн когнитивдик-тилдик сүрөтүндөгү орду жана мааниси бир нече изилдөөлөрдө жүргүзүлгөн [Г. У. Арапова 2016, Я. А. Астахова 2014, Г. А. Бексултанова 2014, 2016, 2018; Ш. К. Жаркынбекова 2003, О. Н. Мужикова 2016, С. А. Фетисова 2005 ж.б.]. Бул эмгектерде түстөрдүн дүйнөнү, айлана чөйрөдөгү заттарды, кубулуштарды туюнтуудагы, топтоштуруудагы когнитивдик-тилдик кызматы, менталдык бөтөнчөлүктөрү каралат.

Түс аталыштарын так лингвистикалык алкакта изилдөө жеке тилдин, эки тилдин же бир нече тилдердин материалында жүргүзүлүп жатат.

Бир топ лингвисттер өң-түс аталыштарын алтаистика менен ностратиканын чегинде [109: 20, 63: 310-314, 65: 43-49], инд-европа тилдеринин материалында [123: 22, 33: 56-67, 35: 9-28], түрк тилдеринин фактыларына таяып [91: 159-179; 76; 171] аткарышкан.

Орусча түс аталыштары бир кыйла изилдөөлөрдө алардын англисче эквиваленттери менен салыштырылат. Алардын ичинде Ж. А. Голикованын «Сопоставительный анализ фразеологических единиц с компонентом, обозначающим понятия цвета в английском и русском языках» деген макаласы [43], И.В.Макеенконун «Лексико-семантическая структура систем цветообозначения в русском и английском языках» [111], А.П.Ручконун «К вопросу о семантической мотивированности слов со значением «цвет» в русском и английском языках» [142], А. В. Жуйкованын «Символика цвета в русском и английском языках» [55] эмгектерин, Е. А. Горндун «Цветообозначения в художественном тексте на английском и русском языках в сопоставительно-переводческом аспекте (на материале современной английской литературы)» аттуу кандидаттык диссертациясын [44], Л. В. Лаенконун «От семантики цвета к социальной семантике языка (на материале английских и русских прилагательных, обозначающих цвет)» аттуу монографиясын [102] белгилөөгө болот.

Айрым семантикалык изилдөөлөрдө немисче колоронимдер орус тилинин контекстинде каралат. С. Л. Яковлева менен Д. С. Калашниковалардын «Категория цветообозначения во фразеологии немецкого языка» аттуу макаласы [184], Т. М. Гайдукованын «О первичной и вторичной номинации человека посредством цветообозначения (на материале немецкого языка)» деген макаласы [41] буга күбө. Ал эми орусча-немисче колороним катышкан фразеологизмдердин кош тилдүү салыштыруусу Ю. В. Зольникованын «Цветообозначения во фразеологической картине мира немецкого и русского языков» [59] жана «Цветовые фразеологизмы как фрагмент идиоматической картины мира русского и немецкого языков» [60] эмгектеринде ар тараптан сыпаттоого алынат.

Испан адабий тилинин улуттук Пиреней вариантындагы колоронимдердин этномаданий бөтөнчөлүктөрү орус тилинин контекстинде Е. Э. Рогулинанын «Национально-культурная семантика цвета в испанской фразеологии: на материале пиренейского национального варианта испанского языка» аттуу кандидаттык диссертациясында талданат [140].

Француз колоронимдери а) орус лингвоэтномаданий көз карашынын алкагында К. И. Масленникованын «Система цветообозначений современного французского языка» аттуу кандидаттык диссертациясында [112];

б) лингвопоэтикалык өңүттө А. Р. Копачеванын «Концепт “белый цвет” в художественной картине мира (на материале поэтических текстов французских и русских символистов)» аттуу диссертациялык изилдөөсүндө [92] иликтенет.

Орус тилиндеги өң-түс аталыштарын поляк тилиндеги эквиваленттери менен В. Г. Кульпина салыштырат [97].

Үч тилдин өң-түс аталыштары да айрым изилдөөчүлөрдүн көңүлүн бурган. Буга Л. Г. Бедоидзенин «Фразеологические единицы с компонентом цвета в немецком, русском и осетинском языках» аттуу диссертациясы [18], Р.В.Закировдун «Фразеологические единицы с компонентом

цветообозначения в английском, русском и татарском языках» деген диссертациясын [57] келтирүүгө болот.

Жалаң орус тилинин материалында аткарылган бир нече эмгекти да атап кетели. Булар – И. Б. Бахилинанын «История цветообозначений в русском языке» аттуу монографиясы [17], А. М. Кусликтин «Роль прилагательных, обозначающих цвет, в лексической системе языка» аттуу диссертациясы [99], С. А. Фоминанын «Семантика цветообозначений как объект исследования и изучения» деген макаласы [174], С. А. Фетисованын «Концептуализация имени цвета «красный»» аттуу эмгеги [173], Т.В. Гузиеванын «Когнитивные признаки черного цвета» деген макаласы [46], Т. В. Григорьеванын «Роль оппозиции *белый – черный* в оценивании мира» аттуу макаласы [45], Н. В. Белованын «Словообразовательная транспозиционная парадигма русских имен прилагательных и ее семантико-коммуникативный потенциал (на материале прилагательных со значением цвета и интенсивности» деген доктордук диссертациясы [24], А. П. Василевич, С. П. Кузнецова, С. С. Мищенкоколордун «Цвет и названия цвета в русском языке» аттуу коллективдик монографиясы [36], Р.В. Алимпиеванын «Семантическая значимость слова и структура лексико-семантической группы (на материале прилагательных-цветообозначений русского языка)» деген монографиясы [3] биздин изилдөө үчүн бир топ маанилүү болду.

Япон тилиндеги түс аталыштарын В. М. Алпатов [5], кытай колоронимдерин орусча менен салыштырып Сунь Умен [164], лингвомаданият өңүтүндө Н.А.Баженкова, Сунь Умен [15] талдашат.

Кыргызстанда да өң-түс аталыштарын изилдөө активдүү жүргүзүлмөктө.

Бул багытта көп жылдар бою К. Саматов үзүрлүү эмгектенип келет [147, 148, 149]. Бул лингвисттин кандидаттык жана доктордук диссертациялары кыргыз колоронимдерин семасиологиялык өңүттө иликтөөгө арналган болучу. Анын «Цветобозначающая лексика в кыргызском языке» аттуу монографиясы [149] көптөгөн окуучуларга ээ болуп бара жатат. Бул багыттан алганда С.Сыдыковдун изилдөөсү да баалуу [167].

Кыргызча өң-түс аталыштарын биринчилерден болуп орус тилинин фактылары менен «Этнолингвистика: опыт ретроспективы» деген китебинде А.Н.Сыдыков салыштырган [166].

Кыргызча-орусча колоронимдерди М.Ж.Тагаев [168: 282] жана З.К.Дербишева [48: 404] кыскача салыштырып карашкан. Б.Б.Нарынбаева ири монографиясынын «Колоративный код культуры во фразеологических единицах французского языка» деген параграфында өң-түс аттарынын идиомалардын курамындагы кызматын талдайт [120: 360].

Кыргыз колоронимдерин немис тилинин фактылары менен Г.А.Бексултанова кенен салыштырып изилдеген [19, 20, 21, 22, 62]. Колоронимдерди тилдеги маани-маңызына бир топ жаш лингвисттер кызыгышкан жана бул багытта алгылыктуу натыйжаларга жетишкен: С.Ш.Рыскулова [143], Г.У.Арапова [8, 9], Г.Асамидинова [10,11], Р.К.Ормокеева, А.Мойдун кызы [125, 126] ж.б.

Ошентип, өң-түс аталыштары монолингвалдык, диалингвалдык жана полилингвалдык өңүттөрдө каралып жаткандыгын көрүүгө болот. Бизди да ушул өңүт көбүрөөк кызыктырат.

I бап боюнча тыянактар

1. Түс атоолору, алардын төркүнү, этимологиясы, бир тилден экинчи тилге өтүү өзгөчөлүктөрү, символикасы байыртадан эле тилчилердин көңүлүн бөлүп келет. Түс номинанттары бардык тилдерде бар, анткени дүйнө, айлана-чөйрө түркүн боёктор менен «чүмкөлүп», тилдин номинациялоосуна жол ачып турат. Түс – заттардын көрсөткүчү.

2. Түс таануунун негиздөөчүсү – И. Ньютон (XVII к.), аны улантып, тактап жаңы таанымды И. В. Гете иштеп чыккан (XVIII к.), жүрө-жүрө бул тармактын өнүгүшүнө көптөгөн окумуштуулар салым кошкон. Кийинки изилдөөлөрдө түс таануунун кыйыр чеги кеңейип, түстүн жаңы закондору, өзгөчө тараптары аныкталды, адамдын түс ажыратуусу сезүү органдарынын узаккы эволюциясынын натыйжасы катары көрсөтүлдү. Түстөрдү билип

таануунун чарбачылыкта, технологияда, медицинада, психологияда, когнитологияда, педагогикада, теологияда, искусстводо, модада, этнологияда, семиотикада, эргономикада ж.б. тармактарда зарылдыгы ачыкталды.

3. Дүйнө элдеринин тилдериндеги базистик түс атоолорунун универсалдык белгилерин аныктоо милдети көптөгөн тилчилер тарабынан ийгиликтүү ишке ашырылган.

4. Түстөрдүн адамдын физиологиясына, психологиясына, эмоциялык абалына тийгизген таасирин изилдөө да зарыл. Түстөр, алардын түрлөрү кишинин жүрүм-турумуна, ал-абалына, эргүү алуусуна же басынып калышына себеп болот, кишинин көзүнө гана эмес, угуусуна, жыт алуусуна, даам сезүүсүнө да үлүш кошот. Түс менен добуш, үн тыгыз байланышта.

5. Түстөрдү атоо түрдүү тилдерде ар башка жүргүзүлөрү, түс атоолорунун тилдердеги карым-катышы, алардагы полисемия, метафоралашуу, сөз жасоо, сөз айкашуу, жалпылануу ж.б. кубулуштар менен шартталышы да изилденүүдө.

6. Негизи түстөр сын атоочтор аркылуу туюнтулат, типтүү атрибутивдик сөз айкаштарында, көптөгөн фразеологизмдерде берилет. Түс атоолору көркөм тексттердин таасирдүүлүгүн күчөтөт.

7. Түстөр символдошуучу касиетке ээ. Алардын семиотикалык кызматы күчтүү. Ошондуктан алар коомдук жашоодо, саясат-идеологияда, диний ишенимдерде, этностук үрп-адаттарда түрдүү кошумча маалымат берүүчү функцияларды аткарат.

8. Түс аталыштарын изилдөө лингвистикада ири салтка айланган. Колоронимдер монолингвалдык, диалингвалдык жана полилингвалдык өңүттөрдө иликтенмекте, тектеш жана тектеш эмес тилдердин материалында каралып жүрөт. Алардын бир тилде пайда болуп, башка тилдерге өтүү жолдору да кенен анализге алынган.

Колоронимдердеги метафоралашуу, семантикалык жактан жылышуу, полисемиялык түзүмдөр айрыкча фразеолоизмдерде таркалган. Бул маселе да ар тараптан талданууда.

9. Колоронимдердин көркөм тексттеги кызматы, алардын бир тилден экинчи же үчүнчү тилге которулуу өзгөчөлүктөрү алигиче ачык бойдон калып, атайын иликтөөнү талап кылууда.

II БАП. ӨҢ-ТҮС АТООЛОРУН САЛЫШТЫРЫП ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ, МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1 Иштин методологиялык негиздерин түзүүчү баштапкы жоболор

Салыштырма лингвистиканын өнүгүүсү адамзат тарыхынын байыркы доорлору менен байланыштуу. Тил илиминин ар бир жогорку этабы жаңы тармактардын, аспектилердин, методдордун пайда болушу менен шартталат. Мындай жаңылыктарга илимде түс таануу (орусча: цветоведение) түшүнүгүнүн пайда болушу кирет. Түстөр физикалык, химиялык, экологиялык, психологиялык, лингвистикалык, семиотикалык, мифологиялык ж.б. касиеттерге ээ. Өң-түстөрдүн түрдүү тилдердеги аталыштарын изилдөө, демек, полипарадигмалдык аспекте сыпаттоону талап кылат. Биз төмөндө иштин теориялык-методологиялык пайдубалын түзгөн баштапкы жоболорго кыскача мүнөздөмө беребиз.

1. Түс таануу теориясы. Түс таануу – бул физиканын, физиологиянын жана психологиянын түстү жаратуу, өңдөө, сезим менен кабыл алуу жана айырмалоо боюнча маалыматтарынын системалаштырылган жыйындысы. Ал өз курамына түстүн физикалык теориясын, өң-түс көрүү теориясын, түстү өлчөөнүн жана сандык жактан белгилөөнүн маселелерин кошот. Түс таануу айрыкча XX к. үчүнчү бөлүгүндө активдүү өнүгүп кетти. Анын түптөлүшүнө мурда И. Ньютон, И. В. Гете, Н.Д. Ньюберг, кийин С. В. Кравков, И. И. Канаев ж.б. илимпоздор ири салым кошушкан.

Түс таанууда түс көрүү (өң-түс ажыратуу) түшүнүгү орчундуу мааниге ээ. Түс көрүү деп адамга жана күндүзү түстөрдү активдүү сезүүчү жаныбарларга мүнөздүү жөндөмдү аташат. Булар айланадагы нерселер өзүнөн чыгарган түрдүү сапаттагы нурлардын айырмачылыктарын туя алышат.

Андан тышкары химияда түстүүлүк теориясы (теория цветности) бар. Мында химиялык кошулмалардагы түстөр, алардын түзүлүшү менен

байланышы изилденет (К. Либерман, О. Витт, Р. Ниецкий, К. Гребе, Г. Армстронг, В. А. Измаильский ж.б.) [26: 460-464].

2.Лингвистикалык типология. Тилдердин типологиясы бир нече түргө ажыратылат:

1) генеологиялык жактан типтештирүү (тарыхый салыштыруу; эзелки формаларды, прототиптерди аныктоо, реконструкциялоо; этимологиялык талдоо: тилдердеги өнүгүү этаптарды белгилөө);

2) бирдей системадагы же түрдүү системадагы тилдерди типтештирүү;

3) тектеш – тектеш эмес, теги жакын – теги алыс тилдерди типтештирип иликтөө;

4) ареалдык өңүттө типтештирүү; тилдердеги жалпылыктардын же айырмачылыктардын түптөлүшүнө, жаралышына жана өнүгүшүнө географиялык фактордун, мейкиндик-убакыттагы карым-катыштардын таасирин салыштырылып изилдөө;

5) тилдердеги доминанттык көрсөткүчтөрдүн болушуна же жоктугуна карап типтештирүү;

6) тилдерде универсалдык, топтук жана жекече тилдик касиеттерди аныктоо үчүн типтештирүү;

7) тилдерди лингвоэтномаданий бөтөнчөлүктөрүнө карай типтештирүү (уруулук/алгачкы абалдагы, этностук, улуттук, улут аралык, эл аралык тилдер; еврей, араб лингвомаданиятынын, христианчылыктын таасириндеги тилдер ж.б.);

8) тектеш, тектеш эмес же типтеш, типтеш эмес эки тилдин жандаштырып салыштыруусу [32: 267; 28: 685].

Биздин эмгекте кыргыз, орус, немис тилдериндеги колоронимдер салыштырылып каралат. Немис, орус тилдери тектеш, алар герман жана славян тилдик бүлөлөр аркылуу инд-европа баба тилинин “бутакчалары” катары мүнөздөлөт. Структуралык типтештирүүдө да алар флективдүү тилдер тобуна кирет. Бул өзгөчөлүк колоронимдердин түзүлүшүнө, колдонулушуна, салыштырылышына таасир тийгизет. Кыргыз тили түрк

тилдер тобу аркылуу алтай баба тилдер бүлөсүнө кошулат. Мындагы колоронимдердин этимологиясы өзүнчө каралууну талап кылат. Агглютинативдик түзүлүштөгү кыргыз тили өң-түс сөздөрүнүн колдонулушун жана сөз жасоосун «оңдон солго карай», уңгудан көп мүчөлүү агглютинациялык түзүмдөр аркылуу жүзөгө ашырат.

Типологиянын принциптерине таянуу менен биз факты-материалдарды салыштырып мүнөздөөдө бир нече критерийлерди жетекчиликке алдык:

- 1) генетикалык жакындык, бирдейлик;
- 2) системалык жакындык;
- 3) сан жагынан чектүүлүк;
- 4) семантикалык бирдейлик, жакындык же карама-каршылык;
- 5) индивидуалдык-жекече өңүттө каралышы;
- 6) деңгээл аралык (морфема, лексема, синтагма) бирдейлик же бөтөнчүлүк;
- 7) контенсивдик кубулуштардын окшоштугу же айырмачылыгы;
- 8) варианттык-инварианттык жана «аралаш» маанилердин берилиш жолдору;
- 9) көркөм текстте колоронимдерге карата которулуу – которулбоо, дал келтирүү – дал келтирбөө, так берүү – чала берүү жагдайларынын болушу;
- 10) колоронимдерде асимметриялык кубулуштардын болушу (түстөрдөгү «кайталанбоочулук, ар бир түстүн өз ордуна ээ болушу ↔ алардын ортосундагы антонимия, синонимия, омонимия»);
- 11) тилдердеги салыштырылып жаткан бирдиктердеги «турпат - мазмун» эки илтигинин өз ара катышы;
- 12) эталон тилдин салыштырылып жаткан фактыларды толук мүнөздөөгө мүмкүнчүлүк бериши [32: 27-33; 28: 513].

Жалпы типология полипарадигмалдык касиетке ээ. Анткени мында бир кыйла лингвистикалык тармактар белгилүү бир объекти изилдөөдө (бул жерде-колоронимдерди талдоодо) колдонулуп жатат. Иште семасиологиянын, психолингвистиканын, түс таануунун, этимологиянын,

тарыхый-салыштырма тил илиминин, котормо таануунун, жандаштырып сыпаттоонун (сопоставительное описание), ностратиканын, түркологиянын, славян таануунун, германистиканын ж.б. тармактардын жетишкендиктери эсепке алынат.

3. Антропоборбордук лингвистика. Учурдун лингвистикасы борбордук объект катары тилди пайдалануучуну коюп жатат. Бул негиздүү тенденция. Анткени тилдин жаратуучусу, пайдалануучусу, өнүктүрүүчүсү, тарткатуучусу, ал тургай жоготуучусу да – адам. Ошондуктан азыркы тил илиминин негизги доминантасы катары тилдин антропоборбордуулугу эсептелип жатат. Мында алдыңкы планга сүйлөөчү менен угуучунун, жазуучу менен окуучунун же котормочунун тилдик (кайсы тилди же тилдерди билиши, колдонулушу), когнициялык, психикалык (ойтутуму, акыл-эси, кулк-мүнөзү, билими, тажрыйбасы, кызыгуусу, көңүл коюусу ж.б.), социалдык (курагы, жынысы, дини, адистиги, улуту, кастасы, расасы ж.б.) ж.б. бөтөнчөлүктөрү коюлат. Өң-түстөрдү ажыратууда, атоодо, баалоодо, пайдаланууда бул факторлор өтө зарыл.

Антропоборбордук лингвистика өзү – көп парадигмалуу тармак. Анын курамында психоллингвистика, лингвокогнитология, менталингвистика, лингвомаданият таануу, нейролингвистика, лингвоэтномаданият таануу, кеп аракетинин теориясы сыяктуу дисциплиналар бар. Биз лингвоконцептологиянын, когнитивдик лингвистиканын принциптерин да айрым учурларда жетекчиликке алабыз.

Түстөр – адамдын аң-сезиминде чагылдырылган, түрдүү боёктор менен белгиленген элестер. Аларды сокур эместер бирдей эле сезишет, бирок адамзат өкүлдөрү аларды түрдүүчө, түрдүү сезим менен аташат. Аларга карата мамилелери да бирдей эмес. Түс элестери жана атоолору улуттук менталитеттин зарыл «үзүмү» катары бааланат

Түстөр дүйнө таанымдын, айлана-чөйрөнү көрүп өздөштүрүүнүн, ич ара жиктөөнүн зарыл өбөлгөсү болгондуктан биз лингвоконцептологиянын, лингвокогнитологиянын, менталингвистиканын принциптерине кайрылдык.

Иштин теориялык пайдубалына негиз болгон эмгектер арбын [С.А. Аскольдов-Алексеев 1928, 1997, Е. Rosch 1975, Л. С. Лихачев 1993, I.Riedel 1999, В. И. Карасик 1996, 2002, В. В. Колесов 2000, Н. В. Красавский 2001, В. А. Корнилов 2003, З. Д. Попова, И. А. Стергин 2001, 2002, З. Караева 2001, 2006, 2008; В. А. Маслова 2011, М. Ж. Тагаев 2004, 2009, Ю. Е. Прохоров 2008, З. К. Дербишева 2012 а, б, П. К. Кадырбекова 2012, У. Ж. Камбаралиева 2018, 2019, Б. Б. Нарынбаева 2017 ж.б.].

Когниция менен тилдик семантика өтө тыгыз байланышта. Колоронимдерге көп маанилүүлүк мүнөздүү. Ошондуктан биздин эмгекте семасиологиянын жетишкендиктери да эсепке алынды [Р.И. Павиление 1983, Е.С. Кубрякова 1981, А. А. Залевская 1990, А. Вежбицкая 1996, Ю.С. Степанов 1997, В.Ф. Петренко 1997, И. М. Кобозева 2000, А. Д. Шмелев 2002, А. В. Жуткова 2017, К. Саматов 2018 ж.б.].

4. Провербиалдык талаа теориясы жана лингвопаремиология.

Биринчи теориянын автору – математик-информатик Ю. И. Левин (1984:138-151). Бул теория менен лингвопаремиология жөнүндөгү идея үндөшүп турат. Лингвопаремиология лингвистика менен паремиологиянын ортосунда пайда болгон. Паремиология - макал-лакаптар, учкул сөздөр тууралуу илим. Провербалдык талаанын объектиси – идиомалар, паремиялар (макал-лакаптар, учкул сөздөр, кептик формулалар, табышмактар ж.б. Колоронимдер провербиалдык каражаттарда арбын кездешет, улуттук баалуулуктарды атоонун, сактоонун, таркатуунун эң зарыл каражаттары катары кызмат кылат. Бир кептик формулага кайрылалы: *Rot Front!* [27 II: 269]. Бул саламдашуу ыкмасы. Ар бир учурда өңүмдүү колдонулган. Аны Германия коммунисттери гана немисче дискурста пайдаланышчу, кыргызчага «Кызыл фронт!» деп которууга болот. Коммунизм идеалдарынын дүйнө жүзүндө бошондошу бул формуланын кызматын, колдонушун басаңдатып койгон. Ал азыр историзм катары милдет аткарып калды. Кыргызча *Кызыл Аскер*, орусча *Красная Армия*, немисче *die Rote Armee*, ал эми кыргызча *кызыл үй* «китепкана», *кызыл билет* «армияга чакырылбоо

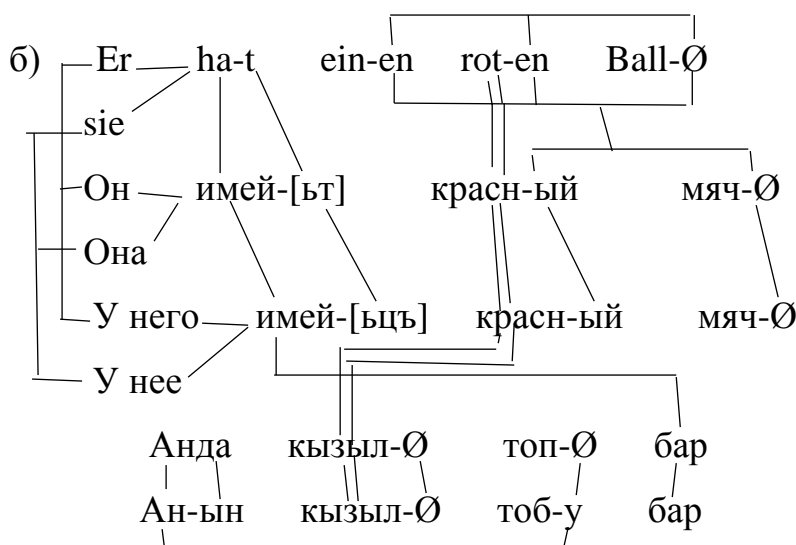
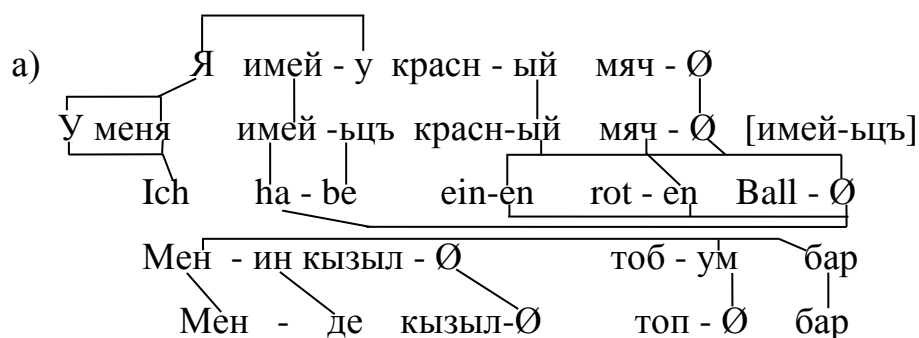
күбөлүгү» туруктуу сөз айкаштары да орусчадан калькаланып өткөн. Келтирилген мисалдарда *rot/красный/кызыл* үч илтиги символдук, тарыхый-идеологиялык, таптык-тарапташтык мазмунга ээ. Учурда алар өтмүштүн эскирген аталыштары катары кызмат кылууда. Булар провербиалдык талаага кирет. Анын пассивдүү бөлүгүнө таандык болуп калды.

5. Колоронимдер катышкан фразеологизмдерди провербиалдык талаа алкагында талдоодо биз бир топ салмактуу эмгектердин материалдарына жана натыйжаларына таяндык [Ю. И. Левин 1984, Ю. Н. Афонькин 1985, Cs. Foeldes 1991, 1992, 1996, W. Mieder 1992, H. Burger 2003, E. B. Иванова 2005, 2006, 20013, A. Артемова, O. Леонович, Г.Тамохин 2008, З. К. Дербишева 2012, Б. Б. Нарынбаева 2017, Г.А.Бексултанова 2019 ж.б.].

Биздин изилдөөгө түрткү болгон дагы эки омоктуу идея бар.

Ч.Айтматовдун “ Ак кеме” повести орусча жазылып, таркалып, кийин башка тилдерге которулган. Анын оригинал текстин немисчеге жана кыргызчага оодаруу качан эле ишке ашкан. Үч тексттин өз ара катышын биз колоронимдердин мисалында талдоону чечип, **котормо теориясынын** жетишкендиктерин өздөштүрүп, анда кабыл алынган текшерүүдөн өткөн жол-жоболорун пайдаландык [З.Караева 2001, 2006, 2008].

Лингвист М.И.Задорожный иштеп чыгып сунуштаган жана жүзөгө ашырган **парасинтагматика теориясы** да биздин изилдөө үчүн маанилүү болду. Анын негизинде үч тилдеги колоронимдерди кучагына алган синтагматикалык катышы бар тилдик бирдиктердин тобун комплекстүү, бир бүтүндүктө кароого мүмкүнчүлүк ачылды [М.И.Задорожный 1983]. Түс аталышы кездешкен эң жөнөкөй, “хрестоматиялык” эле мисалдын парасинтагматикасын үч тилдин материалында салыштырып көрөлү (Караңыз: кийинки бет).

Көрүнүп тургандай, синтагматикалык өңүт морфема менен морфеманын, сөз менен сөздүн, сөз айкашы менен сөз айкашынын байланышын белгилейт. Парадигматикалык өңүт болсо, субъекттик же таандык маанидеги ат атоочтордун, бардыкты туюнтуучу предикаттардын (иметь, *haben*, *бар* ж.б), түстү атоочу сын атоочтордун жана түсү көрсөтүлгөн заттын аталыштарынын топторун түзөт.

2.2. Изилдөөдө жетекчиликке алынган ык-методдор

Кыргыз, орус жана немис колоронимдерин талдоо процессинде биз бир нече изилдөө методдоруна кайрылдык. Биз колдонгон методдорду үч түргө бөлүүгө болот: 1) эмпирикалык методдор; 2) теориялык же жалпы илимий методдор; 3) диалектикалык метод.

Эмпирикалык методдор изилдөөнүн алгачкы этабында колдонулду. Булар көбүнчө баштапкы материалдар, фактылар менен иштөөнү талап кылып, иштин теориялык бөлүгүнө өтүүгө өбөлгө түздү. Эмпирикалык методдор бир кыйла. Булардын ичинен биз төмөнкүлөрдү өзгөчө бөлүп көрсөтө алабыз:

1) тилдеги колоронимдердин түзүмүнө, семантикасына, Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги колдонуу өзгөчөлүктөрүнө байкоо жүргүзүү; дискурста жана текстте колоронимдердин пайдаланышына саресеп салуу, көңүл бөлүү;

2) кыргыз, орус, немис тилдериндеги өң-түс аталыштарынын алгачкы тизмесин түзүү, жалпы санын аныктоо; алардын Ч.Айтматовдун үч тилдеги чыгармасындагы колдонуу жыштыгын аныктоо;

3) колоронимдердин колдонушун ырастаган факты-материалдарды керектүү тексттерден алып жыйноо;

4) топтолгон материалдарды картотекага өткөзүү, алфавиттик каталогдорго жайгаштыруу;

5) колоронимдерди топтоштуруу, системалаштыруу, иреттеп чыгуу;

6) эки тил, үч тил аралык эквиваленттерди аныктоо; колоронимдер катышкан сүйлөмдөрдүн бир тилден экинчи тилге которулушун иликтөө; Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестинин котормолорун теманын алкагында талдоо; тилдердеги колоронимдердин дал келүүсүн, дал келбөөсүн схема-сүрөттөр, моделдер түрүндө белгилөө;

7) тилди колдонуучулардын колоронимдерге карата ой-пикирине сурамжылоо уюштуруу, тиешелүү маалыматтарды каттоо жана чечмелөө; лингвостилистикалык эксперимент жүргүзүү; тексттеги колоронимдерге же алардын контекстине өзгөртүү жүргүзүү (алып таштоо, кошуп берүү, орун алмаштыруу, башка сөз менен алмаштыруу).

Теориялык методдор да иштин максатын, милдеттерин жүзөгө ашыруу үчүн керектүү өбөлгө боло алды. Булардын ичинен биз төмөнкүлөрдү өзгөчө бөлүп көрсөткүбүз келет:

1) салыштыруу методу көркөм тексттеги колоронимдердин бир тилдеги да, эки, үч же көп тилдрдеги окшоштук, айырмачылыктарын аныктоого мүмкүнчүлүк берет;

2) жандаштыруу методу окшобогон, бири-бирине алыс эле фактыларды параллелдүү коюп, булардагы тилдик касиеттерди аныктоого шарт түзөт;

3) сыпаттоо методу Ч.Айтматовдун жогоруда аталган чыгармасындагы бир же бир нече колоронимдердин формалдык-семантикалык сапаттарын мүнөздөп берүү үчүн зарыл болду;

4) аналогия методу колоронимдердин семантикалык курамындагы, колдонулушундагы окшоштуктарды табуу, бул окшоштуктардын жалпы тилдеги мыйзамдуу кубулуш экендигин тастыктоо үчүн колдонулду;

5) моделдештирүү методу колоронимдердин курамындагы же алардын семантикасындагы ички катыштарды схема түрүндө чагылдырууга керек болду;

6) жалпылоо методу Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги өң-түс аталыштарын талдоо, сыпаттоо, чечмелөө, сүрөттөө процессинде алынган тыянактарды, аныктамаларды, корутундулары чыгарууда зарыл болду;

7) индукция, дедукция методдору талдоонун багытын аныктоодо колдонулуп, изилдөөнүн «бөлүктөн бүтүндүккө карай» (индукция), «бүтүндүктөн бөлүккө карай» (дедукция) кетишин шарт түздү;

8) анализ, синтез методдору да биримдикти түзөт, тилдик бирдиктерди майдалап, ички бөлүктөргө ажыратып, ар бир бөлүктү өзүнчө сыпаттап берүү анализдин чегинде, тилдик фактыларды бириктирип, кооштуруп, көлөмдүү ири бүтүндүктөрдүн чегинде мүнөздөө синтездин чегинде аткарылды; ошондуктан биздин иште этимологиялык анализ, контексттик анализ, морфемалык анализ, семантикалык анализ сыяктуу талдоонун ыкмалары учурайт.

Эмпирикалык жана теориялык методдор бирин-бири колдойт, биргеликте гана изилдөөнүн максатына жетишин камсыздайт.

Бул эки түрдүү методдордон сырткары гносеологдор **диалектикалык метод** тууралуу да айтышат. Бул методдун иштелип чыгышына көптөгөн окумуштуулар түрдүү доорлордо салым кошушкан (Сократ, Гераклит, Платон, Аристотель, Р.Декарт, Б.Спиноза, Г.В.Лейбниц, Г.В.Ф.Гегель, И.Кант, Ф.Энгельс ж.б.). Диалектикалык метод объекттерди бир бүтүндүктө, түптөлүп өнүгүшүндө, ички байланыштарында жана ички-сырткы карама-каршылыктарында, жалпы закон ченемдүүлүктөрүндө карайт [122: 212-215]. Биздин объект «Түс» концептине тиешелүү болгондуктан анын түзүүчүлөрү түрдүү катышта, байланышта, бири-бирине өтүп, бирине-бири карама-каршы келип, семантикалык жактан, сөз жасоосу боюнча түрлөнүп, байып турат. Бул кубулуштарды талдоодо диалектикалык методго кайрылуу оңтойлуу болду.

2.3. Өң-түс лексикасынын парадигмалык түзүмү изилдөө материалы катары

Иштин **объектиси** - тилдеги өң-түс атоолорунун системасы, ал эми **предмети** - кыргыз, орус жана немис тилдериндеги түс номинанттарынын Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестинде атоо, көркөмдөө, баалоо жана эмоцияны билдирүү максаттарында колдонулушу.

Бул жерде лексикалык парадигма жөнүндө бир аз сөз кылууга болот. Тигил же бул тилдеги сөз корунун жыйындысы кичи топтордон турган лексикалык ири парадигманы түзөт. Парадигмалар көлөмдөрү боюнча түрдүүчө. Сөз түркүмдөрү-өзүнчө касиеттерге ээ кичи парадигмалар. Булардын негизги – жардамчы, предметтик – процессуалдык, атоочулук – байланыштыруучулук болуп кичи топторго бөлүнүштөрү да парадигма тууралуу жобого туура келет. Ал эми предметтик сөздөр ичинен жалпы – энчилүү, абстракттуу – конкреттүү, жансыз – жандуу, реалдуу – ирреалдуу ж.б. топторду ажыратышы да парадигма түшүнүгүнүн лексикалык «катмарларды» изилдөөгө зарылдыгын көрсөтөт.

2.3.1. Тилдеги өң-түстү туюнтуучу сөздөр *чектүү*, өз алдынча лексика-семантикалык бир топту түзөт. Бардык парадигмалардай эле өң-түс аталыштары – жалпы жана өзгөчө сапаттарга ээ болгон лексемалардын тобу. Түстөрдү атоочу сөздөрдүн көбү түрдүү тилдерде түрдүү санда болот. Алгачкы-уруулук коомдун шартындагы этностордо колоронимдер жарды болуу керек. Түстөрдүн түркүн боекторун, оттенкторун, кубулуу касиеттерин, кошулмаларын ажыратуу адамдарда аң-сезимдин бир кыйла өнүгүүсүнө, көрүп туюу жөндөмүнүн өрчүү даражасына, табигый түстөрдү дифференциялап, топтоштуруп, түрлөргө бөлүп, категорияларга ажыратыш мүмкүнчүлүгүн өсүшүнө, сүрөт тартуу жана боек даярдоо, адистик чеберчиликтерин такмалышына (живопись, боёо технологиясы ж.б.), дүйнө көрүү, таануу, билүү мүмкүнчүлүгүнүн дасыгышына байланыштуу.

Иште орус, немис жана кыргыз тилдериндеги колоронимдердин негизги тизмесин беребиз жана кыскача мүнөздөйбүз.

Айтып кетүү керек: негизги тизме – шарттуу критерий. Анын түзүүчүлөрүн аныктоо сөздөрдүн саны менен белгиленет. Бир мисалга кайрылалы. Байыркы түрк тилдеринин салыштырма лексикологиясында өң-түс атоочу сөздөрдүн жалпы тизмесине *ак/белый, қара/черный, сары/желтый, көк/голубой* сөздөрү гана киргизилген [160: 908]. Болгону төрт лексема. Бул, албетте, кемтик парадигма. Толук парадигма өң-түс лексемаларынын баарын камтыйт. Бул маселе өзүнчө изилдөөнү талап кылат. Келтирилген төрт сөз бир аспектте гана берилген. Башка изилдөөлөрдө алардын сандык көрсөткүчтөрү ар түрдүү.

Кайсы биз сөздүктөрдө, мисалы, 2 томдуу БНРС (Большой русско-немецкий словарь) сөздүгүндө, немис тилинин түс аталыштары бүт камтылган. Ошондой эле колоронимдердин мааниси да түрдүү сөздүктөрдө түрдүү санда берилет. Бир сөздүктө орусча *черный* «кара» сөзүнүн 14 мааниси, ал катышкан 35 идиома катталган [158 IV: 667-668]. Кыргызча *кара* сөзүнө К. К. Юдахин кенен семантикалык мүнөздөмө берген. Анын 16 лексикалык маанисин, 33 фразеологиялык маанисин ачып койгон [Юдахин

I: 345-346]. Ал эми бул сөздүн семаларына тереңирээк үнүлүп талдоо анын 50 дөй түрүн ажыратууга мүмкүндүк бермек.

Кара сөзүнүн толук семантикалык корунан үзүндү:

А. Көзгө көрүнгөн кара же карамтыл түстүн аты.

1. «Көө түстүү, көмүр түспөл»: *кара сыя, кара алтын.*

2. «Карек»: *көздүн карасындай сактап жүрөт.*

3. «Карамтыл»: *кара күрөң уй.*

4. «Чуудасы гана карамтыл»: *кара буура → Кара-Буура* (жалпы аттан топоним жасалган).

5. «Негр»: *Африка – каралардын өлкөсү.*

6. «Караңгы кирген, күүгүм түшкөн»: *эртеден кара кечке.*

7. «Элес, караан, силуэт»: *бир кара көрүндү.*

8. «Кара буудайдын унунан жасалган»: *кара нан.*

9. «Караңгы»: *кара көр, кара түн.*

10. «Жазма, тамга»: *кара тааныбайт* (эск.).

11. «Майсыз»: *кара эт.*

12. «Кир, какач»: *кара жака, кара кол.*

Б. Бир нерсенин же сапаттын жоктугун туюнтуу.

13. «Жок»: *кара бак «багы жок, бактысыз».*

14. «Соорунсуз»: *кара жарыш, кара күрөш.*

15. «Кошумчасыз, жалаң гана»: *кара нан койду* (айран, сүт, курут, май, кант... коюлбады).

16. «Сүтсүз»: *кара желин.*

17. «Жаансыз»: *кара шамал.*

18. «Ырсыз, ыр коштобогон»: *кара сөз.*

19. «Мыйзамсыз аракеттеги адам»: *каралар менен алакада.*

20. «Бут кийимсиз, жылаңач»: *кара таман/чор таман.*

В. Негативдүү көрсөткүчтөргө ээ болгондук.

21. «Коркунучтуу»: *кара балээ, кара кыргын, кара жалаа.*

22. «Кебетеси суук, куник (диал.):»: *Алган эри жарашса, кара (куник) катын ак болот (макал).*
23. «Күнөөлүү, айыптуу»: *ак жерден кара болду.*
24. «Күнөө, айып»: *карасы элге билинди.*
25. «Бузукулук, арам ойлуулук»: *ичи чылгый кара.*
26. «Жамандык»: *ак, караны ажыратпайт.*
27. «Ыплас сөздүү, уятсыз сөз сүйлөгөн, жагымсыз кеп айткан»: *кара ооз катын.*
28. «Кырсык»: *кара санап, кара санатай.*
29. «Кыңыр иш, тетири/терс иш»: *Ак ийилет, кара сынат.*
30. «Күчтүү, мол, артыкча, ашыкча, өзгөчө»: *кара бороон, кара/карандай суук, кара нөшөр, кара жамгыр, кара тер.*
31. «Терс, тетири (мүнөз)»: *кара мүртөз, ниети кара.*
- Г. Көлөмдүүлүктүн белгиси.
32. «Бодо»: *кара мал, беш карасы (бодосу) бар.*
33. «Ири, ирик»: *кара таруу «ири дандуу таруу».*
34. «Өтө чоң (фольклордо)»: *Кара Дөө, алп кара куш.*
- Д. Ирреалдуу заттардын аты.
35. «Азыткы, албарсты, шайтан»: *Кара баскыр десе! Кара бастыбы сени?*
- Е. Оң көрсөткүчтөрдүн белгиси.
36. «Тунук, ылайланбаган, тоңбогон»: *кара булак → Кара-Булак, кара суу → Кара-Суу (жалпы аттан топонимдер жасалган).*
37. «Өтө сүйкүмдүү; жандай көргөн»: *кара чечекейим.*
38. «Өзүнө таандык, өзүнө гана керек»: *кара жанын карч урду, кара башыңы жегир!*
39. «Кышта кары кеткен жер»: *тузак тартып карага (диал.).*
40. «Азыктуу, түшүм бере турган, жумшак»: *кара топурак.*
41. «Чарчабас/чаалыкпас сөзмөр, таап сүйлөгөн, маанилүү сөз чыккан»: *кара жаак.*

42. «Өз, керт»: *кара башынын камын жеп.*

Ж. Карапайым, жөнөкөй, эч нерсеси менен көзгө урунбаган заттарды белгилөө.

43. «Начар, эскилиги жеткен, тамтыгы чыккан»: *кара алачык, кара чапан.*

44. «Кембагал, жарды, өз мээнети менен оокат кылган»: *кара дыйкан, кара жумушчу.*

45. «Демейдеги, күндөлүк»: *кара тон, кара туз.*

46. «Жөнөкөй, карапайым, эч нерсеси менен көрүнбөгөн»: *кара калк, карадан туулган.*

47. «Жөнөкөй/от алдырма мылтык»: *каранын огу өтпөдү (эск.).*

48. «Көп сандуу, калың»: *кара журт, кара кол (көп аскер), кара таан.*

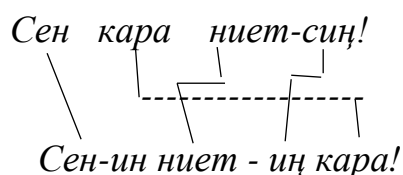
49. «Нагыз, чыныгы»: *кара кул, кара күң (эск.), кара күчкө салып.*

50. «Жоон, коюу»: *кара шрифт/тамга.*

51. «Тирүү»: *кара башыл кишини байгеге саяр ою бар, ж.б.*

Биз жогоруда *кара* сөзүнүн семантикалык түрлөнүшүнө караштуу бир топ мисалдарды келтирдик. Биз көбүнчө К. К. Юдахин [182] менен К. Саматовдун [148, 149] материалдарына кайрылдык. *Кара* сөзү полисемиялык сапатка ээ. Анын семалары 50 дөн ашык. Мындагы маанилер субстантивдүү-атрибутивдүү, позитивдүү-негативдүү, реалдуу-ирреалдуу, нейтралдуу-эмоционалдуу, нормага туура келүүчү – туура келбөөчү ж.б. бир топ критерийлер менен мүнөздөлөт. *Кара* лексемасын сөз түркүмдөрүнүн алкагында караганда биз сын, зат атоочтук (атрибутивдик-субстантивдик) кызматтын үстөмдүк кылып тургандыгын көрөбүз. Синтаксистик өңүттө көз жүгүртүп, *кара* сөзүнүн көп функционалдуу экендигин байкайбыз: ал бардык сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткара алат. Анын колдонулушунда өзгөчө ийкемдүүлүк, жеңил трансформацияланууга жөндөмдүүлүк сезилет.

Караңыз:

Сен кара ниет-сиң!

 Сен-ин ниет - иң кара!

Бул жерде *кара, ниет* сөздөрү кайчылашып жазмалык түрдө колдонулду. Биринчи сүйлөмдүн баяндоочу (**ниетсиң**) менен экинчи сүйлөмдүн ээси (**ниетин**) орун алмашты. **Кара** сын атоочу биринчи сүйлөмдө - аныктооч, экинчи сүйлөмдө - баяндооч. Бул эки жекирүү сүйлөмдөрүнүн өз ара катышын семантикалык, конструктивдик, трансформациялык өнүттөрдө кенен кароого болот. Алардын башка тилдердеги эквиваленттери өзүнчө иликтөөнү талап кылат.

Кыргызча *кара* сөзүнүн түз, өтмө маанилери өтө кенен. Биз жогоруда айрым гана мисалдарга кайрылдык. Булардын орусчадагы, немисчедеги эквиваленттери чоң тизмени жана өтө узун чечмелөөнү жаратат.

Ушундай эле мүнөзд кыргызча, орусча, немисче бардык колоронимдерди үч тилдик аспектилерде карап чыгууга болот. Бул маселе өзүнчө иликтөөнү талап кылат да, бизди иштин предметинен оолактатып коет.

2.3.2. Биз эми салыштырылып жаткан үч тилдеги колоронимдердин негизги аталыштарын кыскача эквиваленттештирип беребиз.

1. Кыргызча *көк* – орусча *синий, голубой* – немисче *blau*. Кыргызча менен немисче сөздөр белгилүү контекстте зат атооч катары колдонулат. Колоронимдердин бул салыштыруусу айрым тактоолорду талап кылат. Мында орусча эки сөз берилди. Алардын маанилери жакын. Үч тилдин мисалдары тең көп маанилүү: кыргызча *көк* сөзү «жашыл», «көк», «карамтыл көк», «көгүш», «көгүлтүр», «кырмазы», «көк боз», «чөп, жашаң чөп», «аш-көк», «асман», «тырышчаак, көшөргөн», «аза», «тоң, быша/жетиле элек», «боз» ж.б. семаларга ээ. Орусча *синий* сөзү эки «фиолетовый+голубой» маанилердин ортосундагы өңдү туюнтат, *голубой* болсо «зеленый+синий» түстөрүнүн ортосундагы «асман түспөл, лазурный/лазоревый/көгүш, көгүлтүр» түстөрүн белгилейт. Немисче *blau* сөзү кыргызчага окшоп көп

маанилүү: «көк», «карамтыл көк», «көгүш», «көгүлтүр» (лазурный, лазоревый), «тумандуу» (*blaue Ferne* «тумандуу алыстык»), «көк кагаз/100 марка» (*ein blauer Lappen* «көгүш кагаз»), «мас» (*blau sein* «мас болуу») ж.б. [27 I: 710].

2. Кыргызча *кара* – орусча *черный* – немисче *schwarz*. Орусча *черный* сөзү «көө/көмүр түстүү», «карамтыл», «караңгы», «жарыксыз/жарыгы жок», «кара чач», «кара түстөгү (шахматтын фигуралары)», «булганыч», «кир», «кызматтык же тиричилик үчүн керек», «кара жумуштук», «оор/булганыч (иш)», «толук бүтпөгөн, даярдалбаган», «төмөнкү катмардагы/сословиюдеги», «сыйкырдуу, таза эмес», «жаман», «кыйын, оор, оорчулук», «кара ниет, көрө албас» ж.б. [158 IV: 667-668]. Немисче сөз «кара», «карамтыл», «караңгы», «терс/тескери», «жаман», «мыйзамсыз/легалдуу эмес», «кыянаттык», «бактысыздык», «коркунуч», «чыккынчылык/саткындык», «түркөйлүк», «диний/католикттик», «келечекке ишенбөөчүлүк/пессимизм» ж.б. Немисче *schwarze Gold*, кыргызча *кара алтын*, орусча *черное золото* типологиялык жактан бирдей. Бул жерде метафоралык маани күчтүү. Мындай окшоштук *in schwarz gekleidet/ одетый в черное/в трауре/кара кийүү*, *auf die schwarze Liste setzen/занести в черный список*, *кара тизмеге кийирүү*, идиомаларында да байкалат [БНРС II:330].

Орусча **черный, чернеть** ж. б. **черн** - уңгусунун В. И. Даль 27 маанисин ажыратат.

А) Нейтралдуу маанилер: 1) кара түс; 2) карапайым, элдин төмөнкү катмары (*черный народ = карапайым эл, төмөнкү баскычтагы калк*); 3) жаныбарлардын түрү (аюу, өрдөк...); 4) ак эмес (*чоюн, нефть*); 5) өсүмдүк (кара папоротник); 6) раса; 7) оңдолчу, түзөлчү; 8) түрдүү каралык (так, кир); 9) караюу; 10) чыган, шаты, арткы эшик.

Б) Терс маанилери: 1) кир, булганыч; 2) оору (*кара тумоо - чума*); 3) жаман, кынтык иш; 4) кара маалыматтуу китептер; 5) морусуз үй; 6) бирөөнү катуу кармоо; 7) бактысыз күн (*кара күн – черный день*); 8) аза кийим; 9) шайлоодогу терс добуш; 10) уятсыз, терс, мыкаачы ой; 11) жазылып,

оңдолуп, өчүрүлгөн кагаз, кат; 12) кайгылуу ойлор; 13) көрө албас, заар көз (караш); 14) жамандоо, каралоо; 15) оор, чеберчиликте өтө талап кылбаган иш.

В) Позитивдүү маанилер: 1) токой, кара токой, жалбырактуу токой; 2) караруу (кара түскө өтүү). Бул жерде этиштик аталыштар да («караруу», «карамтыл болуу») эсепке алынган [47 IV].

3. Кыргызча *кызыл* – орусча *красный* – немисче *rot*. Бул сөздөр да көп маанилүү: аклат түз – өтмө, заттык – сын атоочтук, жалпы – кесиптик, нейтралдык – экспрессивдик-эмоциялык, адабий – карапайым кептик ж.б. түрдө колдонулат. Кыргызчада эле кызыл түстүн түрдүү боектору белгиленет: 1) *кыпкызыл, кочкул кызыл, өтө кызыл*; 2) *көк/көгүш кызыл, кара/карамтыл кызыл, сары/саргыч кызыл, ак/агыш кызыл, ач кызыл, мала кызыл*; 3) *кызыл-тазыл, кызыл ала* ж.б. Бул өңүттөн караганда иштелүү, такшалуу деңгээли жогору тилдерде кызыл түстүн оттенктору өтө эле бай. Немис тилинин «Das Digitale Wörterbuch der deutschen Sprache» аттуу электрондук сөздүгүндө кызыл өңдүн 48 түрдүү боектору белгиленген. Биз алардын бир нечесине кыргыз, орус тилдеринин позициясында мүнөздөмө берели:

1) *blaurot* – сине-красный – көгүш кызыл (*blau* «көк, көгүш, көгүлтүр, көпкөк/синий, голубой; лазурный, лазоревый»: *die blau Blume* «көк гүл»-немистерде идеалдын, романтиканын символу; *Blauer Husten* «көк жөтөл, коклюш», орусча-кыргызча аталышта тектеш уңгулар бар: *көк* жана *кок*-; бирок М.Фасмер *коклюш* сөзүн франц. *coqueluche*, нем. *Kluchhusten* «көк жөтөл» аталыштары менен байланыштырат [Фасмер II: 282]; немисче *blaue Lippen* «көгөрүп кеткен эриндер/(диал.) көгөрүп кеткен илаптар», мында *lip*-жана *илап*- «эрин» тектештирилет ж.б.);

2) *brandrot* – *огненно-красный* – *оттой кызыл*;

3) *braunrot* – *коричнево-красный* – *күрөң кызыл*;

4) *dunkelrot* – *темно-красный* – *карамтыл кызыл/кызыл кочкул*;

5) *fahlrot* – *бледно-красный* – *бозгуч кызыл/бозомук кызыл*;

- 6) *feuerrot* – огненно-красный – оттой кызыл (*feuer Bohne* – красный боб – кызыл буурчак);
- 7) *fleischrot* – мясовидный/красный как мясо – эт түспөл/этке окшош кызыл
- 8) *fuchsrot* – огненно-рыжий (түлкүгө окшоштурулганда) – саргылт кызыл (*Fuchs* «түлкү»);
- 9) *glutrot* – багровый, огненно-красный – оттой/чоктой кызыл, кочкул кызыл (*Glut* «ысык, пекло, жар»);
- 10) *glührot* – красного каления, раскаленный докрасна – кызартып кызытылган (техн.);
- 11) *grellrot* – ярко-красный, светло-красный – ачык кызыл, чум кызыл;
- 12) *hellrot* – ярко-красный, светло-красный – ачык кызыл, чум кызыл;
- 13) *himbeerrot* (*Himbeere* «малина») – малиновый, темно-красный цвета ягод малины-күңүрт кызыл, малина түспөл;
- 14) *infrarot* – инфракрасный – инфракызыл (физикада: спектрдин көзгө көрүнгөн кызыл бөлүгүнөн ары кеткен, көрүнбөгөн бөлүгү);
- 15) *karmesinrot* (*Karmin/Karmesin* «краситель») – темно-красный, малиновый – күңүрт кызыл;
- 16) *kirschrot* (*Kirsch* «гилас, кара гилас»)/*Kirschblüte* – вишневый (цвет) – гилас түстүү, өңдүү (диал.), күңүрт кызыл;
- 17) *knallrot* – ярко-красный (металл кызытуудагыдай) – ачык кызыл;
- 18) *krebsrot* – красный как рак – рактай кызыл;
- 19) *kipferot* – медно-красный – жездей кызыл;
- 20) *lichtrot* – светло-красный – ачык кызыл (*lichtvoll* «жарык, күн тарап; толук жарык, ачык, даана, түшүнүктүү, даана көрүнгөн»);
- 21) *mattrot* – бледно-красный – бозгуч/бозумтул/агыш кызыл;
- 22) *teppigrot* – суриковый (о цвете) – жошо түстүү, кызгылт күрөң, жошо өңдүү;
- 23) *orangerot* – оранжевый, оранжевого цвета – кызгылт сары, саргыч кызыл;

24) *purpurrot* – пурпурный, багровый, густо-красный – кырмызы, кара кочкул кызыл, кочкул кызыл;

25) *puterrot* – багровый, красный как рак – кочкул кызыл;

26) *rosarot/rosenrot* – розовый – гүлгүм кызыл, атыр гүл түспөл;

27) *rubinrot* – красный, цвета рубина – кызыл, лал/лаал/жакут түстүү;

28) *schamrot* (*schamrot machen* «бирөөнү кызартуу, кызарууга алып келүү»; *schamrot werden* «уялып кызарып кетүү» - краснеть, покраснеть – кызартуу, кызаруу), *Scham* «стыд, уят», *Scham rote* «краска стыда/уялып кызаруу», *Scham teile* «половые органы/жыныстык органдар»).

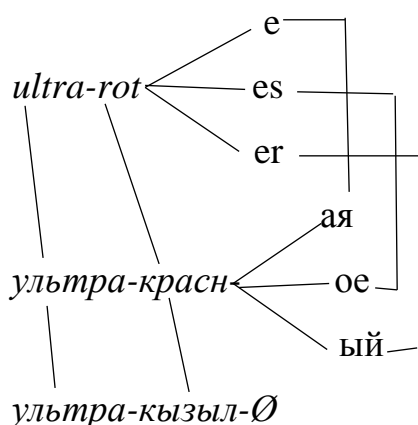
29) *scharlachrot* – ярко-красная (багровая краска), ярко-красный (багровый) цвет – ачык кызыл боек (*scharlachen* «ярко-красный, багровый//ачык кызыл»);

30) *schwarzserot* – темно-красный – карамтыл кызыл;

31) *signalrot* – сигнальный красный свет – белги берүүчү кызыл түс;

32) *tomatenrot* – красный как томат, томатного цвета – томат түстүү, помидор өңдүү;

33) *ultrarot* – ультракрасный – ультракызыл; мындагы татаал сөз ичиндеги парасинтагматикалык катышты схемага өткөрүүгө болот:

34) *weinrot* – цвета красного вина (бордо) – кызыл вино өңдүү, кочкул кызыл, ток кызыл;

35) *ziegelrot* – кирпичного цвета, красный как кирпич – кирпич өңдүү кызыл, кызыл кыш түспөл;

36) *zinnoberrot* (*zinnober* «киноварь; минерал, красного цвета; краска; сернистая ртуть двухвалентная») – *цвета красной киновари* (краски красной, получаемой из сернистой ртути) – *кызыл боек* (кызыл түстөгү минерал күкүрттүү сымалтан алынат);

37) *zornrot* – *красный от гнева* – *ачуулануудан кызарып кеткен*, ж.б. [27 I, II].

Ушул жерде эле кызыл түстү түрдүүчө, түркүн топтордо атоо мүмкүнчүлүгүн көрө алдык, табигый заттар менен өңү боюнча окшоштугу, ар кайсы кошулмалардан турарлыгы, колдонуу максатына, чөйрөсүнө карата жиктелиши, илимий-технологиялык көрсөткүчтөрүнүн белгилениши көптөгөн аталыштарды жарата алган. Бул фактылар немис тилинин жетиктигинен, колдонуу чөйрөсүнүн кеңдигинен, сөз корунун бай экендигинен кабар берет.

Албетте, бул үч тилге тиешелүү маданий аралык мүнөздөгү да провербиалдык түрмөктөр бар. Мисалы, *das Rota Kreuz* – *Красный Крест* – *Кызыл Крест*; *Rota Eске* – *красный угол* – *кызыл бурч* ж.б.

4. Кыргызча *сары* – орусча *желтый* – немисче *gelb*: *Сары деңиз* – *Желтое море* – *Gelbes Meer*. Бул аталыштар үч тилде тең көп маанилүү. Маанилерди салыштырганда шайкештик сейрек кездешет. Немисче *der gelbe Neld* идиомасындагы сын атооч орусчада «кара» маанисин берет: *черная зависть*, ал эми *der gelbe Pass* айкалышындагы сын атооч которулбайт: «сары билет», а мааниси боюнча мынтип бузулган сойку аялдарды аташат [27 I: 532].

Полисемия кыргызча *сары* сөзүнө таандык, анын маанилери эки тилге түрдүүчө которулат, сын, зат атоочтор, тактоочтор аркылуу берилет. Орус тилиндеги эле *желтый, рыжий, русский, светло-рыжий, бледный, рыжепегий, пожелтевший, осенний, жертвенный; желток, желтуха, голендуха* (кышкы азыктар түгөнгөн мезгил) ж.б. сөздөр менен маанилеш [182 II: 138].

Бир паремиянын үч тилдеги парасинтагматикалык катышын карап көрөлү:

(Караңыз: кийинки бет)

Не все золото, что блестит.
Es ist nicht alles Gold was glänzt
 Жаркырагандын баары эле алтын эмес.

Караңыз: *das Gelbe vom Ei* – жумуртканын **сарысы** – **желток** от яйца (немисче өтмө мааниде «өтө жакшы нерсе»); *Gelb Raben* – **алтын** теңгелер/тыйындар – **золотые** монеты (мында немисче «сары» аталыш, орусча, кыргызча мисалдарда «алтын» аталышына туура келип, өз ара маанилеш топту жаратты).

5. Кыргызча *ак*- орусча *белый* – немисче *weiß*: *ак байрак* – *белый флаг* – *weiße Fahne*.

Үч тилде тең ак туу – тынчтыктын, ынтымакчылыктын, келишимге чакыруунун символу. Немисче этиштик синтагма кыргызчага, орусчага этиштер аркылуу да берилет: *weiß werden* – а) кубарып кетүү; б) кол көтөрүү – а) побледнеть; б) сдатьсья;

6. Кыргызча *жашыл* (*жаш*, *көк*) – орусча *зеленый* – немисче *grün*: *көк чай* – *зеленый чай* – *grüne Tee*.

Мында кыргызча *көк* сөзү орусча *зеленый*, немисче *grüne* сөзүнө маанилеш болуп келген. Немисче колороним этиштик абалда орус, кыргыз тилдериндеги эквиваленттеринде этиштин уңгусуна дал келет: *grün werden* – *жашылдануу/көгөрүү* – *(но)зеленеть* (*grün* = *жашыл/көг-*, *зел-*). Бул мисалдарда кийинки эки тил агглютинативдик сапатка ээ болуп, уңгуну сөз башына коюп жайылып пайдаланды. Ал эми *grüner Junge* – *жаш бала* – *зеленый юнец* мисалдарында *жашыл/жаш* сөздөрүнүн деривациялык катышы, *jung-* жана *юн-* уңгуларынын тектештиги даана көрүнүп турат.

7. Кыргызча *боз* – орусча *серый* – немисче *grau*: *боз асман* – *серое небо* – *der graue Himmel*, *боз чычкан* – *серая мышь* – *graue Maus*, *боз(оргон) талаа* – *серая даль* – *graue Ferne*.

Бул сын атоочтор көбүнчө өтмө маанилерде («кубарган», «бүдөмүк», «анчейин эмес», «бүркөк», «бүркөлгөн», «эски» ж.б.) колдонулат.

Жогоруда келтирилген өң-түс аттарына анча-мынча гана мисалдар берилди. Алардын семантикасын кенен талдоо, албетте, ири көлөмдөгү эмгекти талап кылат. Биз өң-түс парадигмасын түзгөн топтогу лексемалардын айрымдарынын маанисине гана токтолдук. Алардын көркөм тексттеги көп кырдуу мазмуну III бапта атайын иликтенет.

2.4. Өң-түс аталыштарынын этимологиясы жөнүндө

Өң-түстү атоочу сөздөрдүн тилдердеги жалпы саны чектүү жана белгилүү. Алардын өзөгүн 7-8 эле лексема түзөт. Калгандары аралашма, тутумдаш, кошмок түстөрдү атайт. Булардын семантикалык «бутактоосун» жогоруда *кара*, немисчерот “кызыл” сөзүнүн гана мисалында көрсөттүк. Өң-түс сөздөрүнүн баарынын тегине, пайда болуу, өнүгүү жолдоруна кенен кайрылып олтурбастан, биз *кара* сөзүнүн гана этимологиясын кыскача талдап көрөлү. Бул маселени биз алтаистика менен ностратиканын контекстинде чечмелөөгө аракеттенебиз.

2.4.1. Ностратика – алтайлыктардын, афразиялыктардын, дравиддердин, индоевропалыктардын, картвелдиктердин жана уралдыктардын тилдер бүлөлөрүнүн тектештигин далилдөөчү лингвистикалык тармак [50: 95-112; 72: 483]. Учурда ностратикалык тил бүлөлөрүнүн түзүмү кеңейтилип каралып жүрөт. Аларга дагестандыктардын, эскимос-алеуттардын, чукча-коряктардын, син-тибеттердин тилдер тобу кошулуп каралмакта [161: 298; 61: 768; 64: 314- 317]. Бул изилдөөлөрдө эзелки **kar* «кара» аттуу сын атооч сөзүнүн келип чыгышы, өзгөрүлүшү, семантикалык жактан байышы, деривациялык жана фонетикалык жактан трансформацияланышы сыпаттоого алынат. Тиешелүү маалыматтар түрдүү басылмаларда бири-бирине байланышсыз, үзүк-үзүк баяндалат. Биздин максат ушул өз ара байланышсыз катталган, биримдикте каралбаган материалдарды синтездеп, чогуу мүнөздөп чыгуу болуп эсептелет. Төмөндө

аталган байыркы уңгунун ностратикалык тилдердеги рефлекстери салыштырылып берилет. «Кара» маанисинин прототибин **kar* түрүндө белгилеп (жылдызча – реконструкцияланган байыркы сөздүн көрсөткүчү) башка түрдүү тилдерден алынган мисалдар А. Б. Долгопольский [50: 95-112], В. М. Иллич-Свитыч [72: 483], В. И. Цинциус [177: 670], С.А.Старостин [161: 298,103-104], Л. С. Левитская [104: 363], Г. Д. Санжеев, М. Н. Орлова, З. В. Шевердина [150: 232-239] ж. б. окумуштуу-компаративисттердин эмгектеринен алынды. Кыйла фактылар менен авторлош болгон эки макаладан да алынды [64: 310-314; 64: 314-317].

Баба тилдин тарыхый өнүгүү жана дивергенцияга учуроо процессинде көптөгөн диалектилерге, өзүнчө тилдерге ажырап «бутактоо» шартында **kar* «кара» уңгусу түркүн тыбыштык, турпаттык закондорго, капундарга, нормаларга баш иет. Биз прототиптин 1) тыбыштык оошуу (*kar/gar/har/kor/gor/hor/kir/ker/čor/čer/kal/kol/kai/gai/hei...*); 2) синкопа (ортоңку тыбыштын түшүп калуусу: *kr/qr/hr...*); 3) эпитеза (артынан тыбыштын кошулуусу: *kara/hara/karo/heru/kars/gara/krs/črn...*); 4) апокопа (акыркы үнсүз тыбыштын түшүп калып, ачык муундун жаралуусу: *ka/ko/he...*); 5) үнсүздөр аралык үндүүнүн созулушу (*kār/kōr...*) сыяктуу түркүн процесстердин негизинде өзгөрүүсү көптөгөн трансформаларды жаратат. Ошону менен катар праформа семантикалык жактан, функционалдык кызматы боюнча байып, тил аралык полисемияны пайда кылат.

2.4.2. Байыркы **kar* «кара» уңгусунун рефлекстери.

Бир топ изилдөөчүлөрдүн (А. Б. Долгопольский, С. В.Иллич Свитыч, С. А. Старостин, М.Фасмер, Л. С. Левитская, В. И. Цинциус, С. М. Хайдаков ж.б.) эмгектеринин негизинде байыркы **kar* «кара» уңгусунун төмөндөгүдөй рефлекстери аныкталды:

1) алтайлыктардын тилдеринде:

а) монг.: бур. *хара* «кара, карамтыл, караңгы; жөн, жөнөкөй, карапайым, кара күч; жаман, ачуулуу; өз, өздүк; күчтүү», *харала*- «караруу»,

дагур. *хар/хара*, дунс., калм. *хар*, монгор. *хара*, х.-монг. *хар* «кара, карга өңдүү; ачуулануу, көрө албоо; жөн, жөнөкөй, карапайым», *хари* «карача, карапайым (ак сөөк эмес)», юй. *хэр* «кара», бур. *харанхы* «караңгы, караңгылык» [150: 33-34];

б) тунгус-манжу тилдеринде: манжу *кара* «нагыз кара, жалтылдаган кара; кара (жылкынын түсү)», *караки* «чар карга», орокчо *қари* «таан», сол. *хар̄/хара* «кара», эвенкче. *қара* «кур, керенкур (глухарь), дүлөй, керен», *қар̄* «кара (мал, жаныбар)», *карач̄и* «ачуулуу», эвенче *карав* «карамтыл боз (бугунун түсү)» [177: 670];

в) түрк тилдеринде: аз., алт., бар., баш., гаг., каз., кр.тат., кум., кырг., лоб., ног., сал., с.юг., тат., тув., турк, туркм., өзб.диал., уйг., халаж. *қара*, өзб. *қора*, кар.т.г. *кора*, *кара*, хак., як. *хара*, чув. *хира*, лоб. *қая/қайа*, уйг.диал. *қаа/қәра* сөздөрүнүн маанилери: «кара» бардык тилдерде, «кара (жылкы)» аз., алт., баш., гаг., каз., кырг., ног., тув., өзб., хак., чув.тилдеринде, «кара тору» баш., кырг., тат., түрк, чув., як. тилдеринде, «кул, эркесиз адам» кырг. тилинде (эпитеттерде), «негр» түркчө, «түнт, кайгылуу» гаг., кум., түрк, чув., як. тилдеринде, «аза (кийими)» кыргызча, «бактысыз» якутча, «кайгылуу, кырсык» б.түркчө, чув., «жаман, жагымсыз, ыплас» кырг., тоф., тув., халаж.; «ачуулуу» кум., өзб., «күч талап кылган» кырг. (*кара жумуш*) [104: 363];

г) кор. *кора-/кара-* «кара»: *карам̄р/корамар* «кара ат» [161: 298];

д) яп. *кара-* «кара», б.яп. *куруо-/куро-* «кара» [161: 35];

2) афразиялыктарда: а) кушит тилдеринде: биддиту *karei*, буржи *gole*, гофа *kareččā-*, жанжеро *karā*, зайссе *karc*, сидамо *kolisō*, чара *kartā* «кара»; б) чад тилдеринде: барейн *kolmo*, герка *kurrit*, сокоро *kilmi(o)* «кара, караңгы, карамтыл» [73: 408];

3) дагестандыктарда: агул *кIарэф* (буркихан говору), лезгинче *къару*, табас. *кIару*, *кIери* (хурук говору), *кIара* (тинит говору), цах. *кIарын*, *кIарна* «кара» [176: 281; 25: 140], агул. *кIариши*, табас. *къар*, *къуруш*, лез. *къар*, *къуру*, крыз. *къирка*, хин. *ма-къал* «түн, ылай» [25: 85, 114];

4) дравиддерде: брагуи *khar* «ачууланган», канн. *kare/kari* «каралык, (кара) так», *kār* «кара, каралык, нөшөр мезгили», кодагу *kara-* «караруу», там. *kār* «каралык, кемчилдик, айып», *karu-* «караруу», мал., там. *karu* «кара», *kāru* «караңгылык; кара», тел. *kara* «каралык, (кара) так», *kari* «кара», кота *kar* «кара», кол. *kārī*, гонди *kārial*, куви *karia* «кара», тода *kār* «аюу» ж.б. [72: 483];

5) инд-европалыктарда сөз башындагы *k-/h-/č-/c-* тыбыштык оошуулар менен: а) б.инд. *krsna* «кара, карамтыл, караңгы», *kardamas* «(чөкмө) балчык, чыла, ылай», грекче *karumon* «кара», б.герм. **harzu* «кара», б.жог.нем. *horo* «ылай, булганыч», б.сканд. *horr/harr* «күл (оттуку)», норв., швед. *harr* «хариус, карамтыл балык», швед. *gra* «кара, бүркөлгөн», б.перс. *kirsnan* «кара», б.прус. *kersnan* «кара», литвача *keršas* «кара-ала, кара-ак» ж.б.; б) персче *čardeh* «карамтыл», б.слав. *чрньнь* «кара», белор. *чорны*, болг. *чърн, черен*, словакча *črn.*, ж.луж. *čornu* «кара»; в) т.луж. *carny*, полабча *carne* «кара» ж.б. [172 IV: 864; 87: 24; 72: 483]; кийинки мисалдар кыргызча синонимдешкара *таман жана чор таман* «кембагал, жарды, ач-жылаңач жүргөн киши» фразеологизмдеринин биринчи бөлүгүндөгү сөздөрдүн тектештигин тастыктайт: **kar > кара, *kar > чор*;

б) кытайча: а) *hē/hēi* «кара (түс); караруу; караңгы, караңгылоо; өчүү; сырдуу, жашырын, законсуз; сабатсыз, түркөй, акмак; ката, каталык; жамандык, жалгандык, караңгылык, түн; кеч, кечки; баш айлануу, көз тунаруу» [61: 262]; мында апокопа (**kar>hē*) жана оошуу (**kar/hei*) байкалат, буга аналогиялар бар: **kar>уйг. қаа, *kar>лоб. қайа* (жогоруда). Бул эки тил (лобнор, уйгур) чыгышта жайгашып кытай тилинин күчтүү таасирин кабыл алган. Мындай ачык муунга өтүү кубулушу уралдыктарда да учурайт: **kar>саамча hi* «түн, караңгы» [183: 463].

Евразия тилдеринде байыркы **kar* «кара» унгусунун номинанттары татаал түзүлүштөгү семантикага ээ. Алардын ичинде а) сын атоочтук («кара», «карамтыл», «сабатсыз», «түркөй», «жаман», «кайгылуу», «жалган»...); б) зат атоочтук («таан», «чар карга», «кул», «карапайым адам», «жөн киши»,

«жамандык», «көрө албастык», «калп», «булганыч», «так», «күл», «кеч», «түн» ж.б.), в) тактоочтук («жашырын», «түнү», «жаман», «кайгылуу», ж.б.); г) процессуалдык («карайтуу», «каргоо», «каралоо», «түнөрүү», «өчүү» ж.б.) сыяктуу семалар бар.

Келтирилген мисалдар ностратика үчүн, албетте, баалуу, анын фактылык корпусуна салым кошот. Биз бул жерде жана төмөндө (2.4.2, 2.4.3) К.Зулпукаров, А.К.Зулпукарова, С.М.Амиралиев менен биргеликте авторлош жазылган макалалардын материалдарынан кошумчалап пайдаландык [64, 65].

2.4.3. Эми биз байыркы *kar «кара» уңгусунун азыркы кыргыз тилиндеги семантикалык жана сөз жасоочулук дериваттарын башка жакынкы, алыскы тектеш тилдердин материалдары менен салыштырып карайбыз.

Кара сөзү өзү эле кыргыз тилинде көптөгөн семаларды кучагына алат (караңыз 2.3). Аларды жалпылап бир нече түргө ажыратууга болот:

1) сын атоочтук маанилер: «кара», «карамтыл», «кара (кер)»; «караңгы»; «жөнөкөй», «катардагы», «демейдеги», «кембагал/жарды», «табигый», «жасалма эмес»; «чон», «ири», «күчтүү», «көп сандуу», «мол»; «жаман», «булганч», «кир», «ачуулуу», «кебетесиз», «бактысыз», «жалган», «күнөөлүү» ж.б.;

2) заттын маанилер: «караан», «көрүнүш»; «начар нерсе», «кара нерсе», «араң көрүнгөн нерсе», «булганыч», «караңгылык»; «колдоо», «таяныч»; «кат», «сабат»; «аза», «кайгы», «терс нерсе», «жаман нерсе», «бактысыздык», «азыткы», «ири мал»; «күл», «жөн адам» ж.б.

Кара сын атоочунан эле кыйла сөздөр жасалган: *караан* «силуэт, нерсенин бүдөмүк элеси», *карагат* «кычкыл мөмөлүү бадал», *карга* «кара түстөгү каркылдап үн чыгарган канаттуу», *карача* «кембагал, жарды киши», *каралжын* «карамтыл», *каралоо* «айыптоо, күнөөлөө», *каралуу* «аза күтүүчү, кара кийим кийүүчү, кайгылуу» ж.б.

*Kar «кара» уңгусунун тыбыштык өзгөрүүлөргө туш келген заттык дериваттары бир кыйла. Биз бул уңгудан *кир* «таза эмес, булганыч», *кар*

«басынган, көрмөйүл, тилемчи, селсаяк», *көр* «сокур; мүрзө» (карангылык чүмкөгөн мейкиндик), *кур/куру/курд* «бош, эч нерсеси жок» (*кур калдым, кур жалак, күр дүрмөт* ж.б.), *кер* «терс, тетири; дүлөй, укпас» (*кер сүйлөө; көргө көргөзбө, керге угузба* ж.б.), *көө* «ыш» сыяктуу сөздөрдүн пайда болушун жоромолдой алабыз. Алардын тыбыштык түзүлүшү, семантикалык курамы **kar* «кара» прототибине шайкеш келет. Ал гана эмес кыргызча *көө* «ыш» сөзү уйгурча *қаа* «кара» сөзү менен бирге баштапкы унгунын синкопага учураган (ортодогу *p* тыбышы түшүп) түрү катары, бирок жоон, ачык, эринсиз үндүүнүн ичке, кууш, эринчил тыбышка өтүп кеткен варианты катары эсептөөгө болот (*aa > өө*).

Биз төмөндө **kar* «кара» унгуусунун фонетикалык өзгөрүүлөргө дуушар болгон дериваттарына кыскача токтолобуз.

1. **Kar > кир* «таза эмес, булганыч, жуула турган/жуулган кийим кечек; менструация». Бул сөз башка тектеш тилдерде да учурайт: *кир* (аз., алт., гаг., каз., кар., к.калп., кум., ног., түрк., түркм., өзб., уйг. ж.б.), *киир* (өзб.диал.), *кер* (с.юг.), *кiр* (баш., тат., хак.), *хир* (тоф., тув.), *кирек* (чув.). Акыркы мисалда гана сөз жасоочу мүчө бар. Бул сөздөрдүн маанилери: «денедеги, кийимдеги кир» (бардык тилдерде, өзб.диал.тышкары), «таштанды» (б.түрк, кар.), «булганычтар» (кар.), «кир тер» (як.), «булганыч/кир кийим-кече» (баш., каз., к.калп., кырг., тат., түркм., өзб., уйг.), «металлдагы дат/так (темирден башка)» (кырг.), «таза эместик, булгоо, арам кылуу, көр кылуу» (як.), «өч, каар (дануу)» (тат.диал.) [105: 261]. *Курум* «ыш, көө; коюуланган, күйгөн нерсе» [182 I: 450-451] сөзүнүн биринчи бөлүгү (*кур-*) аталган уңгуга тиешелүү. *Кир* сөзү бири эле физикалык (денедеги, кийимдеги, буюмдагы, суудагы ж.б.) эмес, руханий булганычты да атайт (күнөө, таш боорлук, көрө албастык, ичи тардык, жалганчылык ж.б.).

Жалпы түркчө *кир* «булганыч, таза эмес» сөзү башка алтай тилдеринин сөздөрү менен этимологиялык шайкештикте:

а) монг., бур. *хир/хирэ*, калм. *кир*, х.монг. *хир* «кир, кирдин тагы (кийимдеги, жүздөгү, тырмак алдындагы)», х.-монг. *хир* «кемчилдик»;

б) тунгус-манжу: эвенк. *кира*, эвен. *кир* «кир, булганыч; жамандык, саткындык, ушакчылык» [150: 232]; эвенк. *кире* «түү (түкүрүүнү тууроо), жамандык, саткындык; жагымсыз, жаман, жийиркеничтүү, жийиркеничлик», *кирин*-«жийиркенүү, аба булгоо», эвен. *кир* «кир, булганыч, жагымсыз; жамандык, саткындык», *кирдъ* «кир. булганыч, жийиркеничтүү, жагымсыз, балит, ыплас», *кирэке* «(урушуп тилдешкенде) түү, ыплас, балит, акмак», нан. *кирекон/кирекор*(диал.) «сасык, былгыган» [177: 670].

Келтирилген мисалдар инд-европалыктардын бүлөсүндөгү уңгулар менен тектеш: буларда алгачкы *гр-*, *хр-*, *хар-*, *хир-* уңгулары жогорку мисалдарга этимологиялык алкакта ыктап турат: 1) лат. *gramia* «чылпак, көздөгү ириң», орус, укр. *грязь*, словенче *grez* «чыла, ылай», литвача *grimsti*, латыш. *grimt* «тыгылуу» ж.б. [172 I: 467-468]; 2) перс. *xard* «булганыч, ылай», хор.*xurk* «чаң, күл, көр». пушту *хар* «күрөң, боз, бүдөмүк, бүркөк», хот. *khara-* «караңгы, карамтыл», ягн. *xard-* «ич бошотуу, чычуу», пушту *xārāl* «ич бошотуу, чычуу» [137 IV: 415].

Бул мисалдарга окшош сөздөр Дагестан тилдеринде да бар: лез., таб. *къар*, крыз. *ти-гъел*, хинал.*ма-къал* «кир, булганыч» [25: 68]. Акыры *-л* тыбышы менен аяктаган уңгулар аз эмес: кыргызча *кал* «мең, беттеги так». б.инд. *kālas* «кара көк», *kalaṅkam* «так (беттеги), шерменделик», литов. *cālidus* «маңдайында кашкасы бар», *cālīgō* «туман», полякча *kal* «тезек, бок, чыла, булганыч», словак., чех. *kal* «чыла, кир, ылай, бок, тезек», болг., орусча, укр. *кал* «тезек, бок, кык, заң» [172 II: 163]. Мындагы *р/л* тыбыштык оошуусу – тил аралык мыйзамдуу кубулуш.

2. *Kar > *кар* «чабал, басынган, муктаж, көрмөйүл, тилемчи, селсаяк (болуу)». *Кар* сөзүн иран тилдеринен өздөштүрүлгөн дешет. Анын уңгулаш синоними – *карын* «кароосуз, багуусуз, тилемчи» [182 I: 345-346]. Ал эми бир топ башка сөздөр кыргыз тилине гана ыйгарым алат: *курган* «кембагал, ж бактысыз, айласыз», *кургур* «бечара, кембагал» ж.б. [182 I: 447]. Ностратика талаш-тартышты оңой эле жоюп коет, анткени баарынын уңгусун байыркы прототип менен байланыштырса болот.

Адамдын алсыздыгы, томаяктыгы, муктаждуулугу жалпы уңгулар (*кар*, *күр*-) менен белгиленишин башка алтай тилдеринен да көрүүгө болот: а) х.монг. *харц* «карапайым/жөн адам, төмөн тектүү (киши)», калм. *харлг*, х.монг. *харлаг* «кара таман, малай, кул» (орусча *холоп* «кул, малай»); б) х.-монг. *харш*- «арыктоо, арбаюу», *харчгар* «арбак, арык, тырышкан, тырыш баскан; улгайган», *х̄арг* «коркок, чочулаган», бур. *хоршогор*, х.монг. *хорчгор* «арык, алсыраган, араң кыймылдаган, бырышкан-тырышкан, уйпаланган», калм. *хорчһр* «балит, булганыч, начар, котур баскан», бур. *хорхигор* «арбак, куруп калган» [150 III: 33, 35, 36, 38, 55, 56]. Буларга Урал тилдеринде да этимологиялык шайкештер кездешет: эст. *kurb* «кайгылуу», *halb* «жаман» [183 III: 41], фин. *kura* «кир, булганыч», *hauras* «хрупкий», *kurja*, *kerjäläls* «нищий», *helppo* «простой» [141: 80, 212, 313, 343, 432] ж.б. Финче *loka* сөзү да «кир, булганыч, ылай» маанисин туюнтат [141: 80], ал *hel*- уңгусуна метатезалык катыштагыдай байкалат. Орусча *холоп* «малай», кыргызча *кул* «малай, эрксиз кызматкер» сөздөрү тектеш болуу керек.

Бул мисалдардын славян тилдеринде да башка окшош уңгулары бар. Буларда *хар/хор/хир/хур/хр/хил/гол...* Караңыз: бел. *хуртаць*, ор.диал. *хартать* «эптеп күн көрүү», ор. *хортать* «эптеп жашоо, илкип күн көрүү», *хрять* «кыйналып секин илкип жашоо», чехче *churary* «ооругансыган, алсыз, арбак», ор. *хиреть*, *хирый*, укр. *хирий* «илкиген, чабал, алсыз», пол. *chyrek* «оорукчал адам», т.луж. *chyry* «чабал, алсыз», болг. *хирея* «оорумун», пол. *chure* «бейтап», *churas* «илең-салаң болуу», словен. *hirati* «жоголуу, алдан таюу» [172 IV: 225, 239, 268, 281]. Караңыз: б.инд. *khōras* «аксак, чолок» (орусча *хр-омой*) [173V: 239], ор. *курбастый* «кодоо, бекене» [172 II: 423]. Буларга тектеш *kar «кара» прототибине тиешелүү башка сөздөр да бар: б.инд. *kurs*- «арыктоо, арбаюу», *kr̥sa*- «арбак, арык, алсыз, чабал», ав. *kārāsā*- «арбак», б.исл. *hurr* «арыктоо», литов. *karsti* «карып калуу, алдан таюу» [172 IV: 296].

Дагестан тилдеринде деле келтирилген сөздөргө турпаты, мааниси боюнча шайкеш сөздөр кездешет: агул. *къуьреф* «арык, кырчаңгы», арч.

къур-еттут «арык, арбак», дарг. *xlilmIa* «арык (мал жөнүндө)», ав. *xlal-akъab* «арык, арбак», таб. *ккуру*, рут. *къыл-ды*, лез. *къел-ечI* ж.б. «назик, нипничке». Акыркы эки уңгу (*къыл-*, *къел-*) жалпы түрк тилдеринде кездеше турган *кыл* «бир тал чач, бир тал жал, бир тал куйрук; чертмек аспабынын үн толкунун чыгаруучу жип сымал бөлүгү» сөзүнө окшоп кетет. Келтирилген сөздөргө метатезалык катыштагы башка да уңгулар бар: ав. *рекъав*, анд. *рекъу*, таб. *лику*, крыз. *лук*, беж. *лахъ-дийо*, гунз. *лагъ-ду*, уд. *кола* «аксак» [26: 112]. Удинче аксактын аталышы пермутацияга өтпөй алгачкы сүлпөтүн сактап калган.

*Kar «кара» уңгусунун трансформасы катары айрым шарттардын мажбурлоосу менен жеңил жашоо жолун тандап алган сойку аялдардын номинантын кароого болот: б.слав. *hora*, б.жог.нем. *huora*, гот. *hors*, бел., ор., укр. *курва* «жалап, сойку» [172 II: 424]. Караңыз: араб тилинен кирген кырг. *харам/арам* «таза эмес, тыюу салынган, дин руксаат бербеген; өлүп калган (жаныбар тууралуу)», ар. *хароб* «бузулган», *харам* «тыюу салынган», *харомхур* «жарамсыз, саткын» [64: 315].

3. *Kar > кырг. *кор* «ысык күл, чогу бар күл; оттуктун тутандыруучу бөлүгү; бозонун, кымыздын ачыткысы» сөзү башка тилдерде кездешет: түркчө *кор/гор* «ысык, күйүп жаткан көмүр, чок, көө, ыш», гаг., түркм. *коор* «чоктор, ысык көмүрлөр», аз. *кор* «күлдөгү чоктун майда бөлүкчөлөрү, учкундары» [105: 73]. Буларга жакын сөздөр башка тилдерде учурайт:

1) уралдык тилдеринде: фин. *hiili* «көмүр», *huima* «ысык» (*kiui* – кырг. *көө* «ыш»), коми-зыр., ханты *кур* «меш» [194: 337];

2) инд.-евр. тилдеринде: а) б.инд. *haras-* «ысык, аптап», *gharma-* «жалын, ысык, аптап», б.перс. *gurta-* «ысыктык, жылуулук», дари, курд., таж. *gart* «ысык, жылуу, аптаптуу» [137 III: 160-161], гр. *geromai* «күйүп жатам», б.ирл. *gorim*, *guirim* «ысытып жатам», б.прус. *gorme* «аптап», пол. *goracy* «ысык», ор. *гореть* «күйүү», *горячий* «ысык» ж.б. [172 I: 441]; б) б.жог.нем. *herd* «очок», ан.сак. *heord* «от», ор.диал. *крада* «от», словен. *krada* «от, костер; курман болуучу», литов. *krosnis* «меш» [172 III: 363-364];

3) дагестандык тилдерде: а) арч. *кЪлаър-ттут*, лак. *кIари*, рут. *би-кIер-ды* «ысык», ав. *бу-хIар-аб/бу-гIар-аб* «ысык», *ба-хъар-аб* «жылуу» [176: 105]; арч. *хъур-ум* «жалын» [176: 102]; б) цез. *му-хари*, арч. *бу-хар*, цах. *бу-хара* «очок» (метатеза: ав. *цIа-раки* «короо, түтүн», *хвани-рухъ* «очок», лак. *цIу-рихъу* «очок», рут. *лик/лак* «күл, очок»); в) ав., анд., арч. *кор* «меш», таб. *гуар-гул* «ылайдан идишти бышыруучу меш», рут. *хъар*, *хъар-адад*, крыз. *курси*, агул. *гвар*, лак. *кIвара* «меш» [176: 80-81]. «Күл» маанисиндеги сөздөрдө метатеза кездешет: буд. *рехъ*, рут. *рихъхъ*, крыз. *раъхъ*, лез. *руъхъ*, авар. *рахъу*, таб. *руъкъ*, агул. *руъкъ*, уд. *ихъ* [176: 102]. Удинче сөздө афереца жүрүп, башындагы *p* тыбышы түшүп калган болуу керек;

4) картвел тилдеринде: груз. *кIера* «меш» [176: 80];

5) тун.-манжу тилдеринде: манжу *хара-/хари-* «кактап бышыруу, кууруу, күйгүзүү, үтүктөө, түздөө», *хара* «(этти кактап бышыруу үчүн зым тор; кыйшык, ийилген; кылыр көз», нан., ульч. *хари-* «(нан) жабуу» [178: 462];

4. *Kar «кара» > кырг. *каар* «ачуу, кыжыр» (*каардан-* «ачуулануу, кыжырлануу, албууттануу», *каары-* «кызыган темир менен күйгүзүү; басмырлоо», *каардуу* «ачуулуу, кыжырланган, албууттанган») сөзү семит тилдеринен келген деген жоромол бар [182 I: 309]. Бул уңгу, биздин оюбузча, *коркок* «жүрөгү жок, жалтанма», *корк-* «чочуу, апкаруу, тайсалдоо» сөздөрүнө тектеш болуу керек. Бул уңгулар башка тилдерде да кездешет: а) бур. *хэрзэгы*, калм. *кериги*, х.монг. *хэригий* «мыкаачы, таш боор, катуу, катаал» [150 II: 118], бур. *харгис* «реакциячыл/эскичил», *харси-* «катаал болуу» [150 III: 38], х.монг. *харгис* «мыкаачы, таш боор, катаал, ачуулуу, жагымсыз, реакциячыл/эскичил» [150 III: 35]; б) бур., х.монг. *кэруул*, калм. *керул* «жаңжал, талаш, сөгүш» [150 II: 119], бур., х.монг. *хараал*, калм. *харал* «сөгүшүү, урушуу, каргоо» [150 III: 37], калм. *хоргл-* «кыйкыруу, (ооругандыктан) чаңыруу», *хар-* «этияттануу, чочулоо», бур. *хоро-*, х.монг. *хор-* «бекинүү, жашынуу» [150 III: 55]. Бул жерде кыргызча *каргоо/каргыш* «кырсык/өлүм/жамандык тилөө», *корунуу* «тартынуу», *коргон* «тосмо»,

коргонуу «(жамандыктан/кырсыктан) сактануу» сөздөрү монгол тилдеринин мисалдарына жакындашып, *каар* сөзүн семит (араб) тилине байланыштырбоого негиз болот.

Ачууланууну туюнтуучу сөздөр инд-европа тилдеринде деле жогоркудай эле турпат-мааниге ээ: а) лат. *carino* «жинин/кыжырын келтирүү», б.ирл. *caire* «сөгүү, тилдөө», литва. (чыг.диал.) *kirinti* «жинине/кыжырына тийүү»; б) укр., ор. *кара* «жаза», словен. *kar* «жаңжал, талаш-тартыш», чех. *kara* «жеме, кине, зекүү, жазалоо» [172 II: 190]; в) нем. *grob* «копол, одоно», литв. *grubus* «копол, сезимтал эмес; тегиз эмес, бүдүр», ор. *грубый*, словен. *hruby*, н.луж. *hruby* «копол, одоно» [176 I: 162].

5. *Kar > кырг. *көр* «сокур, көзү көрбөгөн; мүрзө», ад. *кер/диал. кьар* «дүлөй» (*керең* «акылсыз» < *кер* «дүлөй» + *аң* «сезим»). Мурунку сөздү К.К.Юдахин экиге бөлүп, омонимдер катары карайт. Экөөнө тең мүнөздүү «караңгылык мейкиндиги» мааниси бар: мүрзөнү да, сокурдун аң-сезимин да караңгылык ээлеп турат. Алар да башка тилдердин мисалдарына жакындашат:

1) инд-европа тилдеринде: б.жог.нем. *grab* «мүрзө», *gruoba* «ороо (яма)», гот. *graba* «мүрзө», *grobe* «ороо», ор., укр. *гроб*, словак. *hrob*, чех. *groba* «өлүк салчу жашык» ж.б. [172 I: 459]; ор.диал. *керста/керстā* «мүрзө, өлүк салчу жашык», литов. *karstas* ошол эле мааниде [172 II: 338];

2) угрофиндерде: фин. *kirstu* «жашык, түрмө», эст. *kirst* «жашык, өлүк салынган жашык» [172 III: 225], фин. *sokea* «сокур» (< *sokera) [141: 362].

*Kar «кара» уңгусунун рефлексстерине денедеги, акыл-ойдогу, жүрүм-турумдагы кемтикти, кемчилдикти атоо мүмкүнчүлүгү таандык:

1) инд-европа тилдеринде: а) б.инд. *khōras* «аксак, чолок», ор.. *хромать* «аксоо, чолондоо», *хромой* «аксак, чолок» (б. уңгу *хр-*); б) нем. *grob* «копол, одоно», бел., ор., укр. *хорды-бака* «копол адам, одоно киши»; в) ав. *karāna* «дүлөй», орто.перс. *kurr* «дүлөй», дари, таж., түнд.тат. *kar* «дүлөй, керең», белуж., заза *kar/karr*, талыш *kor* «дүлөй», вахан *кыр* «кесик кулак (кой, эчки)» [137 IV: 293-294], ор. *корноухий* «кесик кулак» [158 II: 105].

2) дагестандыктарда: таб. *кур* «сокур», гунз. *коллу* «сокур», беж. *колло* «караңгы, карамтыл», дарг. *сукъур* «сокур» [176: 110]; акыркы мисалдын экинчи мууну биз талдап жаткан архетипке тиешелүү, буларда да уңгунун финалында *p/l* түрүндөгү тыбыштык оошуу бар.

Салыштырууларды дагы улантууга болмок. Байыркы **kar* «кара» архетиби түрдүү фонетикалык, семантикалык, деривациялык өзгөрүүлөргө дуушар болуп, «кара» түс мааниси түрдүү трансформаларга, мазмундук жылыштарга өтүп кеткендигин көрөбүз. Мунун ири көлөмдөгү дарак сүлпөтүндөгү моделин түзүпчыгууга да болот. Башка колоронимдерди да ностратикалык өңүттө талдап чыгууга болот. Бирок бул иш өзүнчө атайын ири масштабдагы иликтөөнү талап кылат.

Түс аталыштарынын этимологиясы инд-европа тилдеринде терең жана кенен сыпаттоого алынган [М.Фасмер I-IV, 1986-1987; В. Berlin, Р. Kay, 1999; W. Pfeifer et al. 1993 <https://www.dwds.de/wb/schwarz-04.05.2022>, Ch. Wanzsch, 2003; А.П. Василевич, 2007 ж.б.]. Биз төмөндө кыргыз тилиндеги түс номинанттарынын келип чыгышын түркологиянын контекстинде гана кыскача талдап беребиз.

2.5. Кыргызча колоронимдердин түрк тилдериндеги негизги шайкештери

Сөздөрдүн этимологиясы алардын тегин, өнүгүү, өзгөрүү жолдорун, кийинки өтмө маанилеринин жүйөө-мотивдерин аныктоого мүмкүндүк берет.

1. Түрк тилдериндеги **ак түстү** атоочу сөздөр булар: алт., баш., б.тюрк., каз., к.калп., к.балк., кар.к., кр.тат., кырг., лоб., ног., с.юг., тат., тув. *ак*, түркм. *аак*, аз., түрк диал., чаг. *аг*, гаг., кар., түркак, кар.к., түрк диал., хак. *ах*, өзб. *оқ*. Булардын маанилери:

1) «ак кар/пахта түсү» (бардык тилдерде), «актык, ак түскө ээ болгондук» (алт., к.балк., түрк түркм.), «чел, көзгө түшкөн ак (оорудан, улгайгандан)» (аз., к.балк., кум., кырг., түрк, түркм., өзб.), «(көздүн, жумуртканын) агы» (аз., алт., гаг., кар., кр.тат., кум., кырг., тув., түрк, хак.),

«сары чач, блондин» (хак.), «кубарган, кубарыңкы» (тат.), «сүт, сүт азыктары» (баш., каз., к.балк., кырг.), «ак чыт/сурп» (аз., кум.);

2) «таза» (баш., каз., к.калп., кар., к.балк., кр.-тат., кырг., тат., түрк, түркм., уйг.), «күнөөсүз, айыпсыз, булганбаган» (баш., каз., кар., кырг., түрк, түркм., өз., уйг., хак.); «күнөөсүздүк, айыпсыздык» (алт., түрк), «адилет, калыс»; «туура, оң» (гаг.), «чын пейилдүү, ак ниет, ак көңүл» (кар.);

3) «кооз, көркөм, керемет, өтө сонун, өтө кооз» (хак.) [152 1974: 767]. Белгилүү кыргызча афоризмге кайрылалы *Мен ак болсом, сен ак болсоң, коом да ак болот / Мен туура жүрсөм, сен туура жүрсөң, коом да туура жүрөт* (И.Раззаков). Бул жерде коомдогу моралдык тазалык, адилеттүүлүк, ак ниеттүүлүк жөнүндө сөз жүрөт.

О.Н.Туна менен И.Бенциг жалпы түркчө *ак/аак* сөзү инд-европа тилдеринен киргенби деп жоромолдоп, байыркы тохар А тилиндеги *ārki* «ак» сөзүндөгү *r* тыбышы синкопага учурап, кыскаруу жолу менен *ак/аак* түрүндө өткөндүгү тууралуу айтышат.

Айрым алтаисттер (К.Менгес, М.Рясенен, С.Брокелман) *ак* сөзүн кытай тилинен кирген деп божомолдошот: *āk* < **hāq* < кыт. **rak* [152: 117]. Бул ойду К.З. Зулпукаров колдоп, башкача түшүндүрөт: кытайча *ái* «ак кардай, ак, таза», *ài* «ак, боз, буурул» сөздөрүн ал кыргызча *ак* жана *ай* сөздөрү менен салыштырып, тектештирип, финалдык *-й/-к* тыбыштык дал келүүлөргө башка аналогдорду (*жой – жок, жай – жак, жый – жык, той – ток, бай – бак, буй – бук* ж.б.) келтирет [61: 351, 421-454]. Кытай тили ачык муунга өткөндөн кийин андагы *-к* менен аяктаган сөздөр өзгөрүлүп кетет: артчыл каткалаң *к* тыбышы түшүп же *-й* тыбышы менен оошуп калат. Ошондуктан Г.Вамберинин *ак, ай* (планета) сөздөрүн тектештирүүсү күмөн туудурбасы керек. Дагы караңыз: кыт. *nàì* «(катуу кабыктуу) алмурут» - кырг.диал. *накь* «алмурут» [61: 440].

2. Түрк тилдеринде ***кызыл түстү*** *кыз-* жана *ал-* уңгулары туюнтат.

А. Эң таркалган аталыш алт., бар., бал., гаг., каз., кар.т.ч., к.калп., кум., кырг., лоб., ног., сал., с.юг., тат., тоф., тув., түрк, өзб.диал., уйг., чаг.,

халаж, *қызыл*, түрк диал. *гызыл*, аз., түркм. *кызыл*, сал.диал. *кызыл*, *гәзәл*, баш. *кызыл*, як. *кызыл*, кар.г. *кызыл*, лоб., уйг.диал., өзб., чаг. *қизил*, хак. *хызыл*, чув. *хёрлэ*. Алар туюнткан маанилер:

1) «кызыл» (бардык булактарда, бирок баш., каз., түрк, уйг.диал. башкача); «кызыл, кызыл жүздүү, бети кызыл, күлгүн кызыл, ачык кызыл» (алт., баш., каз., к.калп., кум., ног., тат., түркм., өзб.диал., хак., чув.);

2) «сары» (кар.т.г., тат., тоф., с.юг., чув.), «ак саргыч боз» (жаныбарлардын түсү) (каз.), «күрөң, чабдар, сары» (хак.), «боз, ак боз» (кырг.);

3) «сулуу» (уйг.диал., чув.);

4) «бастырылган эгин» (түркм.), «бастырылган, сапырылган таза эгин» (к.калп., кырг.), «дан (буудай)» (каз.диал.);

5) «алтын» (аз., кырг., түрк диал., түркм.), «алтын тыйын» (ч.түрк., тар., чаг.);

6) «чечек (жугуштуу ооруу)» (уйг.диал.);

7) «дат баскан» (баш.диал.) [105: 197].

Кызыл сөзүнүн этимологиясын А.Вамбери, В.В.Радлов, В.Банг, Г.Дёрфер, А. фон Габэн, С.Брокельман, Г.Рясенен, Э.В.Севортян ж.б. түркологдор изилдешкен. Анын төркүнү – *қыз* «ысык, от» сөзү. Буга *-ыл* мүчөсү уланып сын атооч жазылган. Караңыз: **кыз-галдак**. Мисалдардагы жалпы түркчө жана чувашча *з/р* тыбыштык оошуу таркалан мыйзам ченемдүүлүк катары каралат [105: 197].

Б. *Кызыл* сөзүнө караганда *ал* уңгусу сейрек учурайт: аз., б.түрк., баш., гаг., каз., кар.к., кр.тат., куман., кум., ног., тат., түрк., өзб., уйг., чаг. *ал*, б.түрк, түркм. *аал*, тат.диал. *алай*. Анын маанилери:

1) «ачык кызыл» (бардык булактарда), «кызыл» (аз., гаг., түркм., өзб.), «кызылтым, роза түспөл» (баш., ног., тат., түркм.), «кызыл жүздүү, кызыл өңдүү; кызыл бет; күлгүн кызыл, кырмызы» (баш., кар.к., кр.-тат., ног., тат., түрк, түркм.), «саргылт кызыл» (б.түрк.), «жээрде» (гаг., түрк диал. – жылкынын өңү);

2) «аттын ээринен жибектен жасалган жабуу(мамлекеттик кызматкерлер үчүн)(б.түрк),келиндин башына жапкан узун кызыл материал(түрк диал),аялдар башын ороп алган жашыл же кызыл байлагыч(түрк диал),күйөө бала той учурунда мойнуна тагып алган кызыл жоолук(түрк диал),

3) “чеге гүл, гвоздика”(уйг.).Түркологияда ал “кызыл” уңгу сөзүнүндр-европа тилдеринен өткөн деген божомол бар. Хинд тилинде *ал*-түрдүү максатта(сыя, боек ж. б. алыш үчүн) колдонулчу кызыл шире алынуучу дарактын аты (И. В. Вуллерс). Аны жалпы түркчө *йал* “жарык чачуу/жаркыроо” уңгусунун аферизага дуушар болуп, башкы тыбышынан ажыраган түрү деп да карашат (Г.Вамбери). Орусча *алый* (*ал-ый*, “ачык кызыл”, орусча *аль* - ошол эле мааниде, укр. *алий* “ачык кызыл”, кр.тат.,түрк. *ал*, каз., кысыл., тат., уйг., чаг. *ал*“*кызыл*”) [172 I: 73]. Аталган уңгу чыгыш тилдеринде да кездешет: монголчо *ал* “кызыл, кыпкызыл”, калмакча *ал* “*ачык кызыл*”(Г. Дамстедт) [152: 122,142]. *Ал* уңгусун *алтын* сөзүнүн биринчи бөлүгү менен салыштырууга болот: *ал*“кызыл” кытайча *тоң* “*жез, латунь*”, корейче *тон* “*латунь, жез, баалуу металл*” [61: 712].

3. **Сары түстүн** түрк тилдериндеги аталыштары мындай: аз., алт., бал., гал., к.калп., кар., кум., ком., кырг., леб., ног., сал., тат., тел., түрк *сары*, бүркүм, өзб. диал *саары*, чув. сара, күм. *сари*, баш. **хары**, леб. **саруу**, тат., түрк сару, халаж. саары, кырг. диал. **сарык**, с.юг., тоф., тув., уйг. диал., хак. сарығ, узб., хак диал. сариғ, лоб. **сайығ**, **сайык**, өзб. диал сәриғ, сәрик, сәйиг, сырығ, сыйығ, уйг. диал. сәриғ, серик, сариғ, сарык, узб. сарик, лоб. саик, чув *шураяк. арыы*.

Биринчи муундагы үндүү түркмөнчө халажча сөздөрдө,өзбек диалектилеринде созулуп кеткен. Эзелки форма катары **сары** аталышын белгилөөгө болот.Анын учурдагы рефлекстери төмөндөгүдөй маанилерге ээ:

1)“сары” (якутчадан башка тилдерде), “сары, саргылт, орус түспөл” (к. калп., кырг., хак., чув.), “ак саргыл чачтуу, ак саргыл” (тат.), “блондин / блондинка” (алт., ног., өзб., хак., чув.);

2) «сары, саргыч, саргылт; жээрде, жейрен түспөл» (алт., бал., кум., кырг., ног., тат..таза өзб., уйг.), «кызгылт сары» (халаж), «алтын түспөл» (к.калп.); «чабдар» (алт., каз.. тув.); «кула, ак боз» (чув.), «ак баскан, купкуу» (чув.), «кубарган» (лоб., түрк, уйг.диал.), «ачык, кызыл» (чув.), «сулуу, ачык (дарак жөнүндө)» (чув.), «бышкан, бышып жетилген» (чув.);

3) «сары май» (як.), «сары оору, боор оорусу» (кырг., өзб., чув.), «(жумуртканын) сарысы» (ног., тат., түрк., түркм.) ж.б. [106: 206-207].

Якутча *арыы* «(сары) май» сөзүндө афереза кубулушу жүрүп, башкы с-тыбышы түшүп калган. Караңыз: кырг. сүт-ак уй, кырг. суу – як. уу, кырг. *сен* – як. *эн* ж.б. Анын үстүнө бул жерде «сөз айкашы > сөз» түрүндөгү компрессия (кыскардуу) жүргөн. Караңыз: түркчө *сары йаг* «уй майы, уйдун сүтүнөн алынган май». Якут тилинде экинчи компоненттин семасы биринчи компоненттин маанисине биригип, үстөмдүк кылып алган.

Чувашча *сарй* «жарык, кызыл» сөзү монгол тилдеринде да эквиваленттерге ээ: чув. фольк. *сарй хёр* «кызыл кыз» - калм., фольклорунда *шар нойхи* «кызыл кыз», бур. *шара наран* «кызыл күн (планета)» - чув. *сарй хёвел* «кызыл күн».

Сары сөзү ушундай туруктуу эпитеттер катары көп колдонулат: өзб. фольклорунда *сарық йой* «таамай жаа», каз. *саржа*, кырг. *сары жаа* «сарыга боёлгон жаа», к.калп. *сары жай*, бур. *шара номон* «баатырлар жаасы», калм. *баатрин шар саадг* «баатырдын жаасы» [106: 206-207].

Жалпы түрктөрдүн *сары* сөзүн башка тектеш тилдердеги шайкештери менен салыштырууга болот: 1) монгол тилдеринде: х.монг., калм. *шар*, бур. *шара*, бао., монгор. *шира*, дунс. *шыра* «сары, жээрде, ак саргыл, ачык сары; жумуртканын сарысы»; 2) тунгус-манжу тилдеринде: эвенк. *Сирга* «саргыч, сарымтыл; чабдар», маньч. *сирга* «чабдар (ат); кабарга (саргыч жаныбар)» ж.б. [150: 118]: эвенк. *зэрдэ* «сары, жээрде», сол. *жэрдэ*, манжу *жэрдэ*; караңыз: х.монг. *жегерде* «сары», монг. *зээрд* «сары», бур. *зээрдэ* «сары» [177: 285-286].

Жалпы түрк сөзү болгон *сары* аталышы алыскы тектеш тилдерде да өзүнө окшош сөздөр менен салыштырууга мүмкүндүк берет.

Кыргызча *саар/заар/зоор* «таң эрте, таң атаар мезгил» [182 I: 286, 292, II: 119] үч варианттуу сөздү араб тилинен кирген дешет. Бирок болгарча *заря* «таңкы нур, таңкы жарык, эрте мененки горизонттогу жарыктык», чехче *zare* «жаркыроо, жалтыроо, жарык», б.прус. *sari* «ысык, ысытылган, кызытылган: тантуу» ж.б., орусча *жар* «ысык, кызытылган», арм. *jerm* «жылуу».

Арабча *шарк* «күн чыгыш» монголчо *шар-* «сары, жээрде» уңгусуна окшоп кетет.

4. **Жашыл түстү** аз., б.түрк, кр.-тат., кум., тат., түрк диал. *йашыл*, кум.диал., өзб., чаг. *йашил*, лоб., кар.л., кр.-тат., тат.диал., уйг.диал. *йәшил*, уйг.диал. *йәшел*, баш., тат. *йәшыл*, гаг., кар.т.к., түрк, уйг.диал. *йешил*, уйг.диал. *йишил*, алт., б.уйг., лоб., тел. *йажыл*, бар. *йәжил*, чув. *йешёл*, ног., с.юг. *йасыл*, кар.г. *йесил*, *исил* (афереза), койб. *йазыл*, кырг., өзб.диал. *жашыл*, каз., к.калп. *жасыл*, алт., тел. *дажыл*, шор. *чажыл*, хак. *чазыл*, алт., леб. *жашкыл*, түркм., халаж. *йаашыл* сөздөрү атайт. Булардын маанилери: 1) «жашыл» (бардык булактарда); «күрөң жашыл» (халаж.), «ачык жашыл» (түрк), «жашыл, көк» (б.уйг.), «агыш көк» (баш.диал., түрк.); 2) «жаңы (үзүлгөн, терилген), ачык» (кырг.); 3) «быша элек, тоң» (алт., гаг., леб., тел., түрк.), «нымдуу, как эмес (дарак тууралуу)» (түрк); 4) «жашыл баштуу өрдөк» (түрк); 5) «күрөң жээрде жылкы» (түрк диал.); 6) «көгүлтүр» (алт., леб., тел.) [155: 164].

Көпчүлүк түркологдор *йашыл формасын архетип катары эсептешет (Н. Вамбери, В. Банг, Э. В. Севортян ж.б.): *йаш* «жаңы (өсүп бараткан, үзүлгөн, кесилген), көгүш» + *ыл/ил* = *йашыл* [155: 165]. Ошондуктан *йаш сөзүнүн аталган тилдердеги номинанттарын салыштырып көрөлү: аз.диал., алт., гаг., кар.т.к., кр.-тат., кум.диал., ком., леб., өзб.диал., тат., түрк., уйг. *йаш*, өзб. *йош*, баш., бар., тат. *йәш*, кар.г.л., ног., с.юг. *йас*, балк., кырг., тат.диал. *жаш*, өзб.диал., түркм., халаж. *йааш*, өзб.диал. *жош*, каз., к.калп. *жас*, бал. *заш*, алт. *д'ас*, тув., хак.диал., шор. *чаш*, саг., тоф., хак.диал. *чеш*,

як. *саас*, чув. *сул*. Бул сөздөрдүн маанилери боюнча эки көз караш бар. А.М. Щербак бул сөздөрдү омоним катары «курак» жана «(көздөн чыккан) суу» маанилери менен байланыштырат, ал эми А. Вамбери аларды көп маанилүүлүктүн же полисемиянын көрүнүшү гана деп эсептейт. *Йаш архиформасына тиешелүү азыркы сөздөрдүн маанилери: 1) «чийки, быша элек» (алт., бар., баш., гаг., каз., тат., түрк, хак.); 2) «суу болгон, ным» (аз., алт., гаг., кар.т.к., тат., түрк); 3) «(көздөн чыккан) жаш» (аз., баш., гаг., каз., к.калп., кар.т.к.г., кум., лоб., ног., өзб., тат., тув., түрк, түркм., уйг., хак., халаж.), «ным» (аз., кум.); 4) «жашыл» (аз., алт., каз., кар.т.к., ног.), «көк чөп» (б.түрк), «пияздын жалбырактары» (түркм.); 5) «бышып жетилбеген» (бар., баш., к.калп., каз., кырг., ног., тат., түрк); 6) «жаңы, бузула элек» (аз., бал., кар.т.к.л., ног., тат.диал., түрк, түркм., хак.); 7) «жаш (курактагы)» (алт., каз., кар.г.к.т., к.калп., кр.-тат., кум., кырг., лоб., ног., өзб., сал., с.юг., тат., тув., түркм., уйг., чув., хак.), «жетиле элек» (алт., кар.т.к., к.калп., кум., кырг., өзб., с.юг., тат., уйг.), «жигитче, жаш бала/кыз» (бал.), «кичине бала» (кум.), «бөбөк» (каз., кырг., тув., хак.диал.), «эмчектеги бала, жаңы төрөлгөн, ымыркай» (тоф.), «бала» (кум.), «уул бала» (бал.); 8) «жыл курагы» (аз., алт., кар.т.к., к.калп., кырг., ног., өзб., с.юг., тат.диал., түрк, түркм., уйг., хак., халаж., шор.), «жыл» (чув.), «курак» (аз., алт., баш., гаг., каз., кар.т.к., к.калп., лоб., ног., өзб., тат., түрк, түркм., уйг., хак.), «өмүр, жашоо» (б.түрк., кырг., лоб.), «өмүр мезгили, жашоо убагы» (аз., алт., б.түрк., кар.т., каз., кр.-тат., ком., леб., тел.); 9) «катмар, кабат, дарактын жыл катмары» (як.).

Мында «(кичи жаштагы) курак», «жашыл» жана «нымдуу» маанилеринин байланышы байкалат (А. Вамбери).

Алгач «жашыл, жаңы, ширелүү, нымдуу» маанилери пайда болуп, алардан «жашоо жылы» мааниси жаралган деген жоромол бар (В. В. Радлов). Якутчада дарактын жашаган жылы анын «денесиндеги» катмарлар менен берилиши да ынанымдуу. Маанилердин жаралуу «чынжырлары» иштелип чыккан: а) «Жаңы (үзүлгөн) → жашыл → нымдуу/суулуу → нымдуу чыгарылыш → (көз) жашы»; «ар бир жаңы жыл → бирөөнүн жашоо жылы»

[Ж.Клосон]; 2) «нымдуу → көз жашы», «жаңы → кичи жаш → курак»[Г.Дерфер]; «жаңы → жашыл», «жашай алуу → жашоо → өсүп чыгуу», «нымдуу > (көз) жашы», «кичи жаш → курак (жашоо жылы) → улгаюу» (А.Зайончковский) [155: 162-163].

Ошентип, кыргызча *жашыл* аталышы *жаш* унгусуна *-ыл* мүчөсүнүн жалганышынан жасалганын ишенимдүү айтууга болот. Мындагы деривациялык түзүм **кызыл** сөзүнүн жасалышына аналог болуп саналат.

5. Түрк тилдеринде **күрөң түстүн** аталыштары жалпысынан окшош эле: ног., түрк *күрен*, аз., түрк диал., уйг.диал. *күрән*, кум. *гүрен*, баш., тат. *күрән*, чув. *кёрен*, алт., каз., хак., як. *күрең*, кач., койб., өзб.диал., саг., тув.диал. *күрәң*, кырг., түрк диал., *күрөң*, бар. *көрәң*, к.калп. *гүрең*, тув. *хүрең*, як. *күрүң*, *күрүн*. Булардын маанилери: 1) «сары, жээрде» (аз., як.), «карамтыл сары» (алт., к.калп., каз., кырг., ног., хак., чув.), «тору (карамтыл сары, кара жалдуу, кара куйруктуу)» (түрк диал., уйг.), «саргыч күрөң» (түрк диал.), «күрөң» (алт., бар., баш., кырг., тат., тув.) – жылкы тууралуу; «кара тору» (хак.), «кара» (түрк диал.), «(малдын түсү) саргыч күрөң» (алт., баш., кум., өзб., тат., хак., як.), «чабдар (саргыч ачык тору)» (кум., тат.диал.), «жээрде кашка жылкы» (түрк.диал.); 2) «карамтыл кызыл (баш.диал., як.), кырмызы/фиолеттүү» (баш.диал.), «мала кызыл/роза түспөл» (чув.), «алтын (метафора, эпитет)» (алт. *күрең күс* «алтын күз»).

*Күрен сөзүнүн рефлекстери дээрлик дайыма жылкынын түсүн атоодо колдонулат да, кызымтыл күрөң түстү атайт [Лауде-Циртаутас]. Сибирдеги түрк тилдеринде *күрең* сөзү түрдүү жаныбарлардын өң-түсүн жана айрым нерселердин өзүн атайт. Хак. *күрең инек* «күрөң үй», тув. *күрең адыг* «күрөң аюу», як. *курун огус* «боз бука», *буор курун огус* «ылай-кызыл өгүз» [Э.К.Пекарский: 146-174].

Курен сөзү башка алтай тилдеринде да кездешет: х.монг. *хүрэн*, бур. *хурин*, калм. *күрң*, дагур. *курэл*«күрөң; кара тору (малдын түсү)», манжу *кури*«кара күрөң» [150 II: 150]. Ошондуктан кайсы бир этимологдор аталыштын тегин монгол тилдери менен байланыштырып (Г.Рамстедт,

М.Рясенен, Н.Поппе, Г.Дёрфер ж.б.), аны түрк жана тунгус-манжу тилдери өздөштүрүп алган дешет. Бирок аны *kar «кара» + *өң* «түс» (алт., каз., к.калп., кырг., саг., тув., уйг., хак., як. ж.б.) уңгуларынын биригип, регрессивдик үндөшүүдөн улам жаралган деп жоромолдоого да болот.

Орусча *коричневый* «күрөң» сөзү дагы *kar «кара» уңгусунан өнүккөн болуу керек. Андагы *кор-* уңгусу түздөн-күз *кора* сөзү менен тектеш. Бардык славян тилдеринде *кора* «кабык» сөзү бар (полякча, словенче *kora*, болг., укр. *кора*, чехче *kura* ж.б.), аны латынча *corium* «калың тери, кабык», б.инд. *carman-* «тери», ав. *čarəman-* «тери», б.исл. *horund* «эт, дене» [172 II: 321, 328]. Орусча *корица* (чехче *skorice*, словакча *skorica* «тропикалык жыгачтын кургатылган күрөң түстүү кабыгы; ашка татым катары жана медицинада колдонулат») сөзү да *коричневый* сын атоочу менен байланыштуу [172 II: 328].

б. Түрк тилдериндеги **көк түстүн** аталыштары полисемиялык мүнөздө: алт., бал., б.түрк, каз., к.калп., кар.к., койб., кач., кырг., леб., лоб., ног., саг., тат.диал., тел., түркм.диал., түрк диал., уйг., шор., чаг. *көк*, кар.т., к.тат., кум., өзб. *көк*, баш., с.юг. *күк*, сал. *кух*, караг. *гүй*, аз., тур.диал. *гөй*, тур диал. *гог*, *гоо*, кум., турк диал. *гок*, түрк диал. *гев*, *гөв*, *гө*, аз., түрк *гөй*, аз.*гуй*, гаг.,күм.,өзб.диал., түрк диал. *гөк*, алт.диал., койб., тув.диал. *көөк*, түркм. *гөөк*, як.*күөк*, чув. *ка́вак* (эпентетикалык тыбыш менен), аз. *гүй*, кар.г., с.юг. *кек*.

Тыбыштык ар түрдүүлүк, дал келбөөчүлүктөр түрк тилдерине мүнөздүү жалпы эрежелерге, тыбыштык оошуу мыйзамдарына туура келет. Инициалдык *к/г*, финалдык *к/х/й*, ортолуктагы *ө/о/у/а/ү/ө/өө* өзгөрүүлөрү көптөгөн аналогдорго ээ. Ал эми *гө/гоо* түрү ачык муунга өтүү, акыркы үнсүздүн апокопага учурашы менен түшүндүрүлөт. Якут тилинде алгачкы монофтонг дифтонгго өткөнүн көрөбүз, чуваш тилинде эпентеза кубулушу жүрүп, сөздүн көлөмү узарып кеткен. Бул сөздөрдүн маанилери: 1) «асман» (көпчүлүк тилдерде), «(асмандын) көгү» (тува), «жашыл, кара көк, бозгуч көк» (як.); 2) «аза (күтүү белгиси)» (кырг., өзб.); «көк боёк» (кум.); 3) «көк, көгүш, карамтыл көк» (бардык тилдерде, бирок түрк диал., кум., чаг.тиилдерде

эмес), «асман түспөл» (гаг.), «кара-көк» (б.түрк); 4) «жашыл» (аз., алт., каз., к.калп., кр.-тат., кум., кырг., лоб., ног., өзб., уйг., с.юг., тув., түрк, түркм., тоф., чаг.); «карамтыл жашыл» (түрк диал.), «ачык жашыл» (алт., б.түрк, б.уйг., каз., кач., койб., куман., леб., тел., шор., саг., тат.), «жаш, тоң, быша/жетиле элек» (түрк диал.), «эси жок, акылсыз» (кум.), «жаңы, бузула элек, көк» (түрк диал.); 5) «чөп, көк чөп» (аз., алт., кырг., лоб., ног., өзб., с.юг., тат.диал., тоф., түрк диал., түркм., уйг., хак., як.); «жашаң чөп» (алт., кырг., леб., тел., шор.), «чөп, дарактар жана жалбырактар» (өзб.диал.), «жер жемиштер, көк татымалдар» (уйг.диал.), «көктөм талаа» (аз., түрк.диал., чаг.); б) «боз» (алт.диал., каз., к.калп., к.тат., кум., кырг., ног., өзб., саг., түрк диал., чув.диал.), «ак боз» (баш., өзб., тат., тув., чув.), «көк (малдын түсү)» (кум., тат., чув.); «буурул» (тат.диал., уйг.диал.); «ак/буурул чач» (чув.); 7) «кудай» (алт., кырг.).

Байыркы форманы *көк түрүндө белгилешет (М.Рясенен, А.М.Щербак) же *көке түрүндө элестетишет (В.Банг). Биз архетип катары *көк аталышын эле алдык, анткени ал көрсөтүлгөн протоформалардан кыскараак жана көп таркалган. Камасин тилинде күк/көк/кэк «жашыл, көк, алтын сары» болуп үч вариантта колдонулат. Бул сөз эвенк. күку «көк, жашыл, бозгуч жашыл», сол. хөхө в̄ārā «кара көк», манжууча күк, күку «кара, көк» сөздөрүнө тектеш [104: 67-68]. Аталыштар заттык, сын атоочтук, процессуалдык ж.б. кызматтарда кездешет.

Түрк колоронимдеринин этимологиясын дагы улантууга болот (боз, мала, пушту, чаар, буурул ж.б.). Жогорудагы кыскача салыштырып талдоо өң-түс аталыштарындагы семантикалык көп түрдүүлүктүн себептерин, ажыроо, баюу жолдорун изилдөөгө негиз болот. Ошол эле учурда алардын көркөм тексттеги трансформалары үчүн мотивация катары кызмат кылат.

II бап боюнча жыйынтыктар

Бул бөлүмдө талданган маселелер жана мисалдар бир нече жыйынтык чыгарууга негиз болду.

1. Изилдөөнүн методологиялык пайдубалын түс таануу (цветоведение) теориясы, лингвогенетика менен лингвотипологиянын жоболору, антропоборбордук лингвистиканын идеялары, котормо теориясы, парасинтагматика идеясы жана провербиалдык талаа категориясынын талаптары түздү.

2. Иштин объектиси катары өң-түс аталыштарынын лексика-семантикалык парадигмасы, предмети катары Ч.Айтматовдун “Ак кеме” аттуу повестинин орус, кыргыз, немис тилдериндеги текстиндеги түс аталыштарынын образ түзүүдөгү кызматы тандалып алынды.

3. Изилдөө эмпирикалык (байкоо, топтоо, каттоо, иреттөө, системалаштыруу, которуу, саноо, чечмелөө, эксперимент жүргүзүү ж.б.), жалпы теориялык (сыпатттоо, салыштыруу, жандаштыруу, жалпылоо, моделдештирүү, аналогия, индукция, дедукция, анализ, синтез ж.б.) методдор жана диалектикалык метод аркылуу жүргүзүлөт.

4. Бапта үч тилге мүнөздүү өң-түс аталыштарынын өз ара шайкештиги жалпыланып көрсөтүлүп, өзүнчө лексика-семантикалык бүтүндүк катары аныкталды.

5. Өң-түс аталыштарынын семантикасы көп катмарлуу, көп өңүттүү. Алардын мазмунунда хроматикалык (кызыл, сары, жашыл, күрөң) – ахроматикалык (ак, кара, боз), эркин - конвенционалдык (сөз маанисине байланыштуу, багынычтуу), абстракттуу - конкреттүү, жалпы кабыл алынган окказионалдык (жекече-индивидуалдык, автордук), инварианттык – вариантташуучулук, денотативдик – коннотативдик, нейтралдык – эмотивдик, баштапкы – жаңы, адабий – диалектилик, нормативдик – анормативдик ж.б. түрлөр бар.

6. Түс атоолорунун семантикасына: 1) эпитеттик; 2) предметтик (номинативдик); 3) физика-химиялык; 4) мифтик-ирреалдуу; 5) символдук; 6) экологиялык-санитардык; 7) терс баалоочулук; 8) оң баалоочулук; 9) технологиялык-боёочулук; 10) саясый-идеологиялык; 11) улуттук-этностук; 12) диний; 13) ареалдык; 14) расалык ж.б. катмарлар мүнөздүү.

7. Өң-түс аталыштары көптөгөн семантикалык, сөз жасоочулук, сөз өзгөртүүчүлүк дериваттарга ээ.

8. Колоронимдердин этимологиясы бир тилдин материалында чечилбейт, бир нече тилдик же тил аралык, тил бүлөлөрү аралык же ностратикалык алкакта ачыкталынат. Кыргызча *кара*, *сары*, *күрөң* сөздөрү бир эле түрк тилдериндеги эмес, башка тилдердеги да тектеш сөздөр менен салыштырылат.

9. Өң-түс сөздөрүнүн тегин, өнүгүшүн, азыркы абалга жетишин изилдөө салыштырма тил илими үчүн өтө маанилүү.

\

III БАП. Ч. АЙТМАТОВДУН «АК КЕМЕ» ПОВЕСТИНДЕГИ КОЛОРОНИМДЕРДИН ОКУЯ БАЯНДООДОГУ, КӨРКӨМ ОБРАЗ ЖАРАТУУДАГЫ КЫЗМАТЫН ПАРАДИГМАТИКА-СИНТАГМАТИКАЛЫК ӨНУТТӨ ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ НАТЫЙЖАЛАРЫ ЖАНА ТАЛКУУЛООСУ

3.1. Котормо «эркиндиги» тууралуу

Изилдөөнүн предмети катары Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повестиндеги өң-түс аталыштарын изилдөө проблемасы тандалып алынды. Мунун себеби - повестте колоронимдер салыштырмалуу көп колдонулган. Анын үстүндө чыгарманын аталышында да түс туюнтуучу сөз пайдаланылган.

«Ак кеме» повести орусча жазылган. Кийин анны башка көптөгөн тилдерге (кыргыз, өзбек, казак, татар, англис ж.б.) которушкан. Биз анын төмөнкү үч текстине гана лексика-семантикалык, парадигматика-синтагматикалык салыштырма талдоо жүргүзөбүз.

1. Белый пароход // Ч.Айтматов. Собрание сочинений: В 7 Т. Том 2. Повести / Сост. и ред.акад. Р.Рахманалиев. – М., 1998. – 512 с. («Белый пароход» - 130 б.). Кыскартылганы – БП.

2. Ак кеме // Ч.Т.Айтматов. 8 томдон турган чыгармаларынын жыйнагы. 3-том / Түзгөн акад. А.А.Акматалиев. – Б., 2008. («Ак кеме – 149б.). Кыскартылганы – АК.

3. Das weiße Dampfer // Tschingis Aitmatov. Verlag volk und Welt. – Berlin, 1977. – 335 seite. Кыскартылганы – Н (немисчетекст).

Көрүнүп тургандай, повесттин көлөмү орусчада 130 бет, кыргызчада 149 бет. Демек, кыргызча котормодо 20 бетке жакын «кошумча» материал берилген. Муну биз, биринчиден, тилибиздин бөтөнчөлүгү менен, мүнөздөөнү көбүнчө аналитикалык түрдө жүргүзгөндүгүбүз менен түшүндүрсөк болот. Экинчиден, котормочу А. Жакыпбеков кээде тексттен өтө эле алыстап, автордук позициядан кескин оолактап, өзүнүн дүйнө көрүүсүн кенен баяндап, авторго тануулап жиберген учурлары бар.

Бир мисалга кайрылалы: 1. *И горы Кунгеи, обращенные к солнцу; на склонах Кунгеев ничего не росло, кроме травы. И горы еще поменьше, в той стороне, где озеро – просто голые каменистые увалы* (БП: 197). – *Das Kungei – Gebirge, der Sonne zugekehrt, auf dessen Hängen nichts wuchs als gras – Die noch kleineren Berge auf der Seeseite, kahle, steinige* (Н:52). Орусча – немисче тексттерде бир да колороним жок. Экөө мазмуну боюнча бири-биринен негизинен шайкеш. Ал эми А.Жакыпбековдун сүрөттөөсү беш сүйлөмгө сыйган. Аталган тилдеги тыгыз байланыштагы эки сүйлөмдүн мазмунун котормочу өң-түс аттарына шыкап которуп койгон:

*Илгери-илгери, - деп айтып берчү таятасы, - кыргыздар күнгө, **көккө** сыйынып, **көк** асманды Теңир туткан. **Көккө** чокусу жетип турган улуу тоону Теңир-Тоо деп атап, анын **күмүштөнгөн** чокусун Хан-Теңир деп улук көргөн. Теңир-Тоону калкалап, **ак** мөңгү сакал Ала-Тоо керме тартып чалкалап, бу да укмуш бараандуу. **Ак** сакалдын **кара** көрпө жакасы сымал береги көлгө түшкөн көкүрөгүн чер токой баскан... Күнгөйгө дүрбү салса, бул тараптын тоолору жапысыраак, токою жок жылаңач **кызыл төш** (АК: 39).*

Оригиналда бир да колороним жок. Ал эми котормочу «ээнбаштык» кылып көп эле өң-түс аттарын үч түрдүү маанилерде колдонгон. Котормочу өзүнүн теңирчиликке болгон кызыгуусун жана терең ишенүүсүн Ч.Айтматовго таңуулап койгон. Мында төмөнкү колоронимдер: **көккө сыйынып** «кудайга табынып», **көк** асманды (түс мааниде), **көккө жетип** «асманга жетип/тийип», **ак** мөңгү (түс), **ак** сакалдын (түс), **кара** көрпө (түс), **кызыл төш** (түс) пайдаланылган. Ошентип, котормо 7 колоронимди текстке артыкбаш эле кийрип алган: бешөө сын атоочтук, экөө зат атоочтук кызматта колдонулган.

Биз талдоодо котормого тыкыр карап, мындай эркиндик кетирилген жерлерин көрсөтүп, өзгөчө көңүл бурган жокпуз, статистикага да мерчим менен киргиздик.

3.2. Ак түстүн аталыштарынын орусчадан кыргызчага жана немисчеге которулушу

Талданып жаткан чыгарманын аталышынын биринчи бөлүгү – өтө көп колдонулчу ахроматикалык колороним. Ага полисемия мүнөздүү, түрдүү жагдайда, түрдүү контекстте түрдүүчө маани кабыл алат. Ал тургай какшык, текебер кепте өзүнүн антоними болгон *кара* сөзүнүн маанисин да кабыл алат (*Калпты чын дейсиң, караны ак дейсиң! Сени түшүнүп болбойт! – сүйлөшүү кебинен*). Мында *ак* лексемасы «чын, туура» маанисин кабыл алган, повесттин кыргызча котормосунда да ушул маани берилген. Орусча *честное слово*, немисче *Ehrenwort* сөздөрдүн маанисин берүүдө котормочу ошол лексеманы *ак сөзүм* сөз айкашында колдонот:

- *Правда. Честное слово. Вот она!* (БП: 278)
- *Чын. Ак сөз-үм. Тигине!* (АК: 132)
- *Wirklich Ehren-wort. Da ist sie!* (Н: 258)

Орусчасында атооч үч формадан турат: *чест-н-ое*, унгу + сын атооч жасоочу –*н* мүчөсү + сөз өзгөртүүчү –*ое* [ъйъ] (орто роддо, жекече түрдө, атооч жөндөмөдө), кыргызчага салыштырмалуу «агглютинативдик» мүнөздө. Кыргызча *ак* сөзү мүчөсүз, «аморфтуу» колдонулган. Булардын немисче эквиваленти татаал сөздүн биринчи бөлүгүн түзүп калган. Биринчи эки тилдеги адъективдүү сөз айкашы үчүнчү тилдеги татаал сөзгө маанилик жактан шайкеш.

Ак сөзү баштапкы, ахроматикалык (физикалык-денотативдик, нейтралдык, конкреттүү маанилеринен ажырап, өтмпө, коннотативдик, моралдык-этикалык, экспрессивдүү, баалоочулук сыяктуу жаңы маанилерди кабыл алды. Ал тегинде колороним, келтирилген контекстте бул сапаттан алыстап кетти.

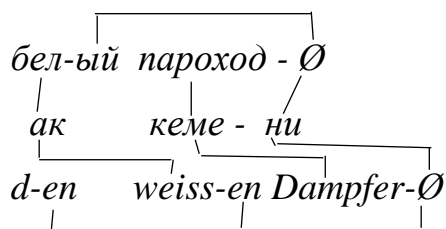
Биз карап жаткан сын атооч повесттин аталышында баштапкы маанисинде.

Ак кеме чыгармада жансыз эле бир зат катары аталбайт. Ал каармандын, жаш баланын ойтутумунда өзгөчө сакралдык мазмунду кабыл алган. Жазуучу кемени да жандандырып берет. Каарман аны ыйык зат катары көрөт. Ошондуктан *ак кеме* сөз айкашы вокативдик таризде, каратма сөз кызматында учурайт:

1. *Знал ли ты, что никогда не превратишься в рыбу. Что не доплывешь до Иссyk-Куля, не увидишь **белый пароход** и не скажешь ему: «Здравствуй, **белый пароход**, это я!»* (БП: 308). – 2. *Эч качан балык болуп кубула албасыңды билдиң бекен? – Көл бетинен **ак кемени** көрүп: «Арыба, **ак кеме**, мен келдим! - деп эч качан кыйкыра албасыңды билдиң бекен?»* (АК: 166). – 3. *Hast du gewußt, daß du dich nicht in einen Fisch verwandeln, nicht zum Issyk-Kul schwimmen, nicht den **weißen Dampfer** sehen ind nicht sagen würdest: «Guten Tag, **weißer Dampfer**, ich bin's!»* (Н: 333).

Бул үзүндүдө *ак кеме* синтагмасы эки жолудан колдонулган. Биринчисинде ал көрүү объектиси катары, экинчисинде каарман эңсеген, көрүүгө ашыккан заттын каратма сөз түрүндө берилген аты катары учурайт.

Биринчи мисал:

үч тилде татаал катышта. Тыбыш аккумулятив жөндөмөнүн орусча эки мүчөсү (-ый, нөл), кыргызча бир мүчөсү (-ни), немисче үч мүчөсү (-en, -en, нөл). Орусча, кыргызча эки мүчөлүү синтагмага, немисче үч мүчөлүү синтагма артикл, адъектив, зубстантив дал келет.

Автордун каарманына, мунун аздектеген объектисине болгон мамилеси келтирилген мисалдын кайрылуу бөлүгүн же каратма сөз айкашын кайталоо түрүндө берүүгө алып келет:

1. *Прощаясь с тобой, я повторяю твои слова. мальчик: «Здравствуй, **белый пароход**, это я!»* [БП: 308]. 2. *Эмесе сени менен коштошоюн бала.*

Коштошоюн да, сенин сөзүңдү айтайын: «Арыба, ак кеме, мен келдим!» (АК: 166). 3. *Zum Abschied widerhole ich deine Worte, Junge: «Guten Tag, weißer Dampfer, ich bin's!»* (Н: 331).

Кээ бир котормолордо кыргызча текст ак кеменин атын кемитип берип коет. Караңыз салыштырып:

1. *Когда он впервые увидел однажды с Караульной горы белый пароход на синем Исык-Куле, сердце его так загудело от красоты такой, что он сразу же решил, что его отец – ысык-кульский матрос – плавает именно на этом белом пароходе* (БП: 201). – 2. *Ушу Кароол дөбөдөн Ак кемени алгач көргөндө суктандырган көркүнө жүрөгү оңколжуп, атам ушул кемеде иштейт деп ойлоду* (АК: 47). - 3. *Als er einst vom Karaulberg aus auf dem blauen Issuk-Kul zum erstenmal den weißen Dampfergesehen hatte, war sein Herz ob dieser Schsnheif so laut geworden, daß er sofort zu dem Schluß kam, sein Vater – ein Matrose vom Issyk-Kul – müsse auf diesem weißen Dampfer fahren* (Н: 71).

Көрүнүп тургандай, *белый пароход* (увидел)жана *на белом пароходе* синтагмаларында биз мүнөздөп жаткан аталыш тике толуктоочтук жана орун бышыктоочтук милдетте пайдаланылган. Немисче эквивалеттери да экөө: *den weißen Dampfer* жана *diesem weißen Dampfer*, ошол эле функцияларда. Кыргызча текстте *ак* аныктоочу орун бышыктоочтун алдында жок болуп чыкты: *ак кемени* (толуктооч) жана *кемеде*. Бул кемчилдик деле эмес: текст кыскарып, кайталоо жоюлуп, маани сакталган. Бирок котормочу башка да зарыл *на синем Исык-Куле* деген түрмөктү кыргызчалабай койгон. Мындагы *синий* «көк» колороними текстте жок. Кыргызча үчүнчү-төртүнчү сөздөрдүн ортосуна *көгүлтүр Ысык-Көлдөгү* түрмөгүн коюп, *однажды* тактоочун *бир куну* деп которсо, кыргызча текст оригиналга кыйла жакындашып калмак. Кыргызча текстте *Ак кеме* деп жазылып, сөз айкашы баш тамга энчилүү түрдө көрсөтүлгөн.

Төмөнкү үзүндүдө биз карап жаткан сөз айкашынын денотаты үч тилде тең субъекттик кызматта колдонулуп, аталыш ээлик милдетти аткарып

турат.1. *Проплывает он по волнам Иссык-Кульским, с волны на волну, с волны на волну – и тут навстречу белый пароход* (БП: 206). – 2. *Көлгө киргенде толкундан толкун илинип, толкундан толкунга секирип, ойноп сүзмөк. Аңгыча алдынан Ак кеме жолугат* (АК:50). – 3. *Der Junge schwimmt auf seinen wellen, von welle zu welle und immer wieder von welle zu welle – da kommt ihm der weiße Dampfer entgegen* (Н: 77). Субъект: он-нөл-der Junge.

Бирок немисче котормо кененирээк берилип, *deir Junge* сөзү каарманды атоо үчүн колдонулган. Каарман орусчада *онат* атоочу менен, кыргызчада нөл түрүндө туюнтулат.

Ал эми төмөнкү үзүндүдө *ак кеме* сөзүнүн денотатына «жандандыруу, адамдаштыруу» мааниси ыйгарылган:

1. *«Здравствуй, белый пароход, это я! – скажет он пароходу – это я всегда смотрел на тебя в бинокль»* (БП: 206). – 2. *«Арыба, Ак кеме, мен келдим! – деп учурашмак. – Дайыма дүрбү салып карап жүргөн мен болчумун»* (АК:50). - *«Guten Tag, weißer Dampfer, ich bin's!» sagt er zu dem Dampfer. «Ich wares, der dich immer durchs Fernglas, beobachtet hat»* (Н:77).

Булмисалда *белый пароход – ак кеме – weißer Dampfer* шайкештиги бар. Үчөө тең вокативдик кызматта: немисче *Guten Tag* сөз түрмөгү кыргызча *кутман таң* түрмөгү менен тектеш болуу керек: нем. *gut* – кырг. *кут*, *Tag* – *таң* (62: 3-2). Булардын семантикасы, уңгулары да өтө жакын, фонетикалык, семасиологиялык ченемдерге дал келет.

Жаш баланын жүрөгүнөн орун алган, атасы ичинде болушу ыктымалак түстөгү унаа каражаты бир топ сүйлөмдөрдө субъект катары, кыймыл-аракеттин аткаруучусу катары колдонулган. Атасына болгон кусалык, көрүүгө куштарлык, учурашууга умтулуу жазуучу тарабынан психологиялык жактан терең жүйөөлөштүрүлүп берилет. Анын ата күтүүсү, атасы башкарып бара жаткан кемеге баруу тилегинин аткарылбоосу кеменин алыстоосу, узактап кетүүсү менен белгиленет. Ошентип, *ак* колоронимин камтыган «сын атооч+зат атооч» сөз айкашы оригинал менен эки котормодо маанилеш

училтик түзүмдү кабыл алат. Бул түзүмдөгү конструкциялар бир нече түргө ажыратылат.

А. Колороним кыргызча текстте гана бар сүйлөмдөр: *пароход – ак кеме – der Dampfer*.

а)1. *А пароход* плыл, медленно удаляясь (БП: 205). – 2. *Ак кеме* каалгын сүзүп, алыстан сүзүп баратты (АК:49). – 3. *Der Dampfer fuhr und entfernte sich langsam* (Н: 74).

б)1. *Он* медленно и величественно шел своей дорогой, неведомо откуда и неведомо куда (БП: 204). – 2. *Кайдан* келатканы белгисиз, *кайда* баратканы билинбей *Ак кеме* келберсин сүзүп баратат (АК: 47). – 3. *Langsam und majest'dtisch vergolgte er seinen weg, unbekannt, woher und wohin* (Н: 70).

Бул үзүндүдө *Ак кеме* сөз айкашы кыргызча гана текстте бар. Орусча, немисчедеги экинчи үзүндүдө анын ордуна 3-жактын эркек родундагы ат атоочтор (*он* «ал» орусчада, *er* «ал» немисчеде) гана пайдаланылган.

Б. Колороним немисче бир сүйлөмдө берилбей калган: *белый пароход – ак кеме – der Dampfer*. 1. *He* отрываясь, мальчик с восхищением смотрел на *белый пароход* (БП: 204). – 2. *Бала* көз ирмебей, көңүлү толкуп карап жатты *Ак кемени* (АК:47). – 3. *Unablässig, hungerissen starrte der Junge auf der Dampfer* (Н: 70).

В. Колороним орусчада бар, кыргызча, немисче тексттерде келтирилбей калган: *белый пароход – кеме – der Dampfer*. Бул көрүнүш повесттин мазмунуна бөксөлүк киргизбеген.

1. *Была бы на то его воля, он упросил бы белый пароход подплыть поближе, чтобы можно было видеть людей, которые на нем плыли* (БП: 204). – 2. *Баланын эркинде болсо, кемени жакын сүзүп кел деп чакырып алып, үстүндө түшүп бараткан кишилерди көргүсү бар* (АК:47). – 3. *Ginge es nach seinem Willen, so hätte er den Dampfer gebeten, näher heranzufahren, damit die Menschen darauf in sicht kämen* (Н:70).

Г. Бир кыргызча үзүндүдө колороним эки ирет учурайт, калган эки тилде бир эле жолудан колдонулган: *пароход, белый пароход - ак кеме, ак кеме – der Dampfer, weißen Dampfer.*

1. *Пароход ушел, исчез. Вот и кончилась сказка о белом пароходе* (БП: 214). – 2. *Ак кеме чөгүп кетти. Ошону менен баланын Ак кеме деген жомогу да тамам болду* (АК: 58). – 3. *Der Dampfer fuhr davon und verschwand. Damit war auch das Märchen vom weißen Dampfer zu Ende* (Н: 96).

Д. *Белый пароход – ак кеме – derweißeDampfer* шайкештиги толук сакталган котормолор да бар.

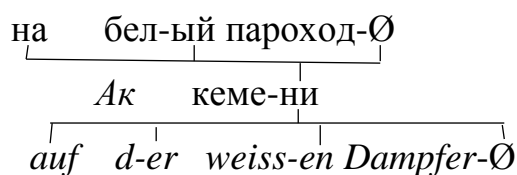
Үч үзүндүдө ак кеме эңсөөнүн, көрүп калууга чын дилден умтулуунун объектиси катары сүрөттөлөт. Үчөөндө тең *белый – ак – weiße* катышы учурайт.

1. *Белый пароход еще не показывался* (БП: 98). – 2. *Ак кеме али көрүнбөйт* (АК: 40). – 3. *Der weiße Dampfer zeigte sich noch nicht* (Н: 55).

1. *И еще я тебе покажу мой белый пароход* (БП: 194). – 2. *Анан дагы дүрбү салып, мен сага Ак кемени көрсөтөм* (АК: 35). 3. – *Und außerdem zeig ich dir meinen weißen Dampfer* (Н: 44).

Биринчи сүйлөмдө бала күткөн зат субъект болуп, экинчи сүйлөмдө объект болуп колдонулган. Обьекттик кызмат төмөнкү сүйлөмдө да көрсөтүлгөн:

1. *И еще из-за тебя, бинокль. Ты всегда зовешь меня смотреть на белый пароход* (БП: 203). – 2. *Анан дагы сенде да бар, дүрбү. Качан болсо Ак кемени кара деп азгырып турасын* (АК: 46). – 3. *Und wegen dir Fernglas. Du fordest mich immer auf den weißen Dampfer anzusehen* (Н: 68). Мындагы парасинтагматикалык катышты кененирээк фондо көрсөтүүгө болот:

Мында орусча (*на*), немисче (*auf*) предлогдор, орусча-ый, -Ø мүчөлөрү, немисче –en, en, -Ø мүчөлөрү мейкиндиктеги багыт объектисин шөкөттөп, кыргызча -ни мүчөсүнө шайкештик түзүп келди. Кыргыз тили мында рационалдуулукка, сарамжалдуулукка жол коюп жатат.

Айтып кете турган нерсе: наристенин аң-сезиминде *ак* түс, ак кеме символдук, сакралдык маанини кабыл алган. Кемени повесттин каарманы ыйык зат катары түшүнөт. Ак кеме ага дем, кубат, эргүү берет, анын түшүнө кирет. Мындай психикалык абал автор тарабынан ынанымдуу, таасирдүү сүрөттөлгөн.

Үч тилде шайкештирилип берилген аталыш каармандын көңүлүн ооруткан, ичин ачыштырган жагдай аркылуу, ак кеменин элесинин көл мейкиндигиндеги алыстоосу аркылуу көрсөтүлөт. Бардык сүйлөмдөрдө ак кеменин карааны өксүк баланын көз алдынан узактап бара жатат. Мындай аянычтуу абал төмөнкү төрт сүйлөмдө сүрөттөлөт:

1. «**Белый пароход** не появился, - сказал он портфелю. – Давай еще раз посмотрим на нашу школу» (БП: 197). – 2. «**Ак кеме** али жок, - деди китеп кабына. – Кел эми экөөбүздүн мектебибизди карайлы» (АК: 40). – 3. «**Der weiße Dampfer ist noch nicht da**», sagte er zu der Tasche. «**Sehen wir uns noch einmal unsere schule an**» (Н: 53).

1. **Потом белый пароход** поплывет дальше (БП: 207). – 2. Анан **Ак кеме** андан ары сүзүп жөнөйт (АК: 50). – 3. **Dann fährt der weiße Dampfer weiter** (Н: 78).

1. **Белый пароход** удалялся (БП: 213). -2. **Ак кеме** алыстан кетти (АК: 58). – 3. **Der weiße Dampfer entfernte sich** (Н: 94).

1. **А белый пароход** уходил все дальше, превращаясь в едва видимую точку (БП: 214). – 2. **Ак кеме** кичинекей нокот болуп, алыстан баратты (АК: 58). – 3. **Der weiße Dampfer entfernte sich immer weiter, verwandelte sich in einem kaum sichtbaren Punkt** (Н: 96).

Бүт мисалдар номинативде болгондуктан немисче түзүм өзгөрүлбөй окшош берилген: *der weiße Dampfer*, башкача айтканда, үч бөлүктөн турат

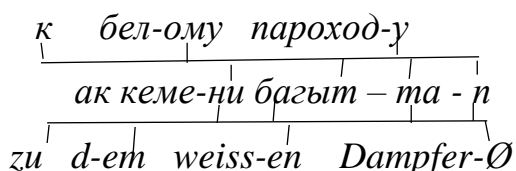
«артикль+адъектив+субстантив». Муну үч мүчөлүү синтагма деп карайбыз, бирок ал эки мүчөлүү сөз айкашы. Бир үзүндүдө *ак кеме* аракет багытталган объект катары колдонулат. Мында ак кеме өксүк бөбөктүн жетүүгө умтулган, жалындап сагынычын кандыра турган, көптөн көксөгөн идеалдуу заты катары мүнөздөлөт:

1. *То он плывал рыбой в студеной реке, плыл кбелому пароходу и никак не мог доплыть* (БП: 279). – 2. *Бирде балык болуп кубулуп, чеке какшаткан муздак сууда сүзүп барат, ак кемени багыттап сүзүп барат, бирок такыр жетпейт* (АК: 133). – 3. *Da schwamm er als Fisch durch den eiskalten Fluß zu dem weißen Dampfer und konnte ihr nicht erreichen* (Н: 260).

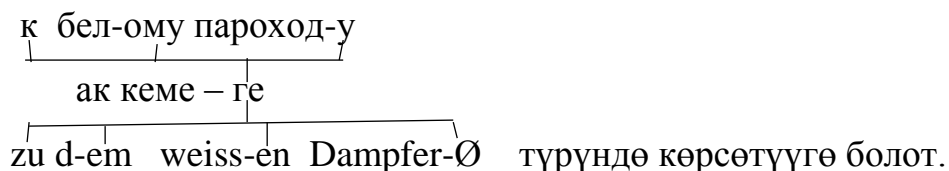
Бул сүйлөмдөрдүн доминантасы катары *к белому пароходу – ак кемеге - dem weißen Dampfer* үч илтиги иштеген. Орус, немис тилдеринде синтагма татаал, анткени буларда предлогдор бар. Предлогдор синтагмага мүчө боло алат, бирок сөз айкашын түзбөйт. Сөз айкашы негизги сөз түркүмдөрүнөн турат.

Үч тилдеги парасинтагматикалык катышты эки түрдүү көрсөтүүгө болот.

1.Текстин которулушуна карап:

2.Багытты көрсөтүүчү кыргызча чакчыл этишти барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү менен алмаштырып:

Повестте *ак* сөзү жандуу заттардын, жаныбарлардын өң-түсүн атоодо да колдонгондугун көрүүгө болот. Алты сүйлөмдө ак марал жөнүндө сөз жүрөт:

1. Но больше всего на мальчика смотрела **белая** бокастая **олениха** с короной тонких ветвистых рогов на голове (БП: 256). – 2. Башкасынан да берки курсактуу **ак марал** баланы кадала карап турду (АК: 107). – 3. *Noch aufmerksamer aber blickte die rundbäuchige weiße Hirschkuh mit dem Kronenartig weitverzweigten dünnen geweih den Jungen an* (Н: 204).

Бул текстте **белая олениха** – **ак марал** – **die weiße Hirschkuh** үч илтиги шайкештикти түзүп, жаш каарманга таңыркап карап турган жаныбардын абалы сүрөттөлөт. Башка сүйлөмдө **ак марал** өзү аңчылардын уулоо объектиси болуп калат:

1. *Чуть ли не каждый стал охотиться в лесах на белых маралов* (БП: 229). – 2. *Буту менен басып, мурду менен тынгандын баары мылтык атып, жаа тартып, ак маралдын артынан сая кубат* (АК:76). – 3. *Fast ein jeder machte nun in den Wäldern Jagd auf die weißen Marale* (Н: 135). Мындагы парасинтагмалык катыш төмөнкүдөй:

На	бел-ых	марал-ов	
┌──────────┴──────────┬──────────┴──────────┐			
ак марал-дын		арт- ы-нан	
┌──────────┴──────────┬──────────┴──────────┐			
auf	d-ie	weiss-en	Maral-e

Немис тилинде түзүм таталыраак, анткени мында предлог(auf) жана артикль (die) бар.

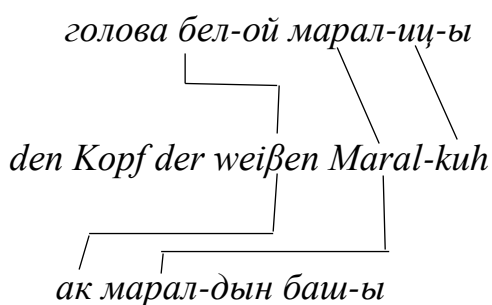
Кийинки эки сүйлөмдө ак маралдын аталышы илик жөндөмөдө берилип, анын жансыз башын сыпаттоого арналат. Буга тиешелүү саптар жаныбарларды аёого үндөгөн чакырык катары көрүнөт. Бул жерде *голова белой маралицы* – **ак маралдын башы** – *der Kopf der weißen Maralkuh* үчилтиги генитивдик үч сөздүү (орусча, кыргызча) жана төрт сөздүү (немисче) синтагмаларда колдонулган:

1. *Он стоял и смотрел на обезображенную, мертвую голову белой маралицы* (БП: 294). – 2. *Ак маралдын канга батып, кесилип жаткан башынан көз айрый албай селейип тура берди* (АК: 153). – 3. *Er stand und*

*blickte auf den verunstalteter toten **Kopf der weißen Maralkuh** die gehährte Hirschmutter war (H: 305).*

1. *Орозкул тем временем поднял за рога **голову белой маралицы** (БП: 297). – 2. Ал ортодо Орозкул **ак маралдын** канжсалаган мүйүздүү **башын** калтаңдап көтөрүп келди (АК: 154). - 3. *Oroskul hob unter **den Kopf der weißen Maralkuh** und geweiß hoch (H: 307).**

Булардын ортосундагы катышты схема түрүндө белгилөөгө болот:

Үч текстте тең *марал* унгусу берилген. Аны орусчага, немисчеге которсо болмок. Бирок автордун, персонаждардын улуттук наркын сактоо максатын да котормочулар сөздү оодарбай эле берип коюшкан.

Маралдын сулуулугу автор тарабынан *ак* эпитети колдонулуп төмөнкү эки үзүндүдө да көркөм сүрөттөлгөн:

1. *А в лесах иссык-кульских бродили тогда **белые** рогатые **маралы**, красоте которых завидовали звезды в небе (БП: 227). – 2. Ысык-Көлдүн токоюна Бугу-эненин балдары **ак маралдар** толот (АК:77). – 3. *Durch die Wälder des Issyk-Kul wandelten dazumal **weiße** gehörnte **Marale** um deren Schönheit sie die Sterne am Himmel beneideten (H: 130).**

1. *Красоту любимой девушки сравнивали с красотой **белого марала** (БП: 227). – 2. Бугулук жигиттер сүйгөн кыздарын «ак маралдай маңкайып» деп, сулуулугун Бугу-Эненин балдарынын көркүнө салыштырып, эне тилинде ыр ырдайт (АК:74). – 3. *Die Schönheit des geliebten Mäctchens verglich er mit der Schönheit **des weißen Marals** (H: 131).**

Бул мисалдарда *белые маралы – ак маралдар - des weißen Maral, красота белого марала – ак маралдын маңкайыгы - der Schönheit des weißen Marals* сөз айкаштары эквиваленттик катышта келген.

Чыгармада эки мертебе эки заттын өңү салыштырылып, ак түсүнүн окшоштугу көрсөтүлөт.

А. *Белая как снег кошма – кардай аппак кийиз – Schneeweifen:*

1. *А хан в тот час восседал на белой как снег кошме со своими знатными воинами* (БП: 222). – 2. *Ал учурда хан кардай аппак кийизде жан жөкөрлөрүнүн ортосунда бал кошкон кымыздан ууртап коюп, жаагын жанган ырчылардын мактоо ырларын угуп отурган.* – 3. *Der Khan thronte zu dieser stunde mit seinen vornehmsten Kriegern auf einer Schneeweifen Filzmatte* (Н: 119).

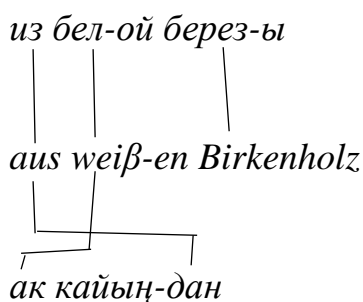
Б. *Белая как молоко (олениха) – сүттөй ак (бугу эне) – weiß ist wie Milch (Hirschmutter):*

1. *Ата, а там сама рогатая мать – олениха, да? Та, что белая, как молоко, глаза вот такие, смотрит как человек...* (БП: 282). – 2. *Ата жанагы маралдардын ичиндеги кадимки мүйүздүү Бугу-Эне өзү да, э? Жанагы сүттөй аппак, көзү балбылдап адамга тиктегеничи, ошолбу?* (АК: 136). – 3. *Ata, das war doch die gehörnte Hirschmutter. nicht? Die so weiß ist wie Milch und solche Dugen hat, mit denen sie schaut wie ein Mensch...* (Н: 268).

Ак сөзү катышкан салыштырма түрмөк эки гана сүйлөмдө учурайт.

Текстте *белый – ак - weiße* катышы дагы бир нече сүйлөмдөрдө колдонулган. Эки ирет булар өсүмдүктүн түсүн белгилөөдө пайдаланылган.

А. *Бешик был из белой березы, а на душке бешика серебряный колокольчик гремел* (БП: 226). – 2. *Ак кайыңдан жасалганак бешиктин туткасында күмүш жылаажын шыңгырайт* (АК: 73). – 3. *Der Beschik war aus weißen Birkenholz und am Krummholz schellte ein silbernes glöckchen* (Н: 129). Мындагы дал келүүчүлүктөрдү салыштыралы:

Бирок кыргызчада каралып жаткан колороним эки ирет колдонулган: *ак* сөзү *бешик* зат атоочуна да аныктооч катары милдет аткарып калган. Котормочу бул жерде лубляж кетирген, бирок текстте бул артыкбаштык анчейин байкалбайт.

Б. Гүлдөр тууралуу сөз жүргөндө *белый/ак/weiße* катышы башка колоронимдер менен чогуу колдонулат:

1. *Сначала один глаз, потом второй, и потом один за другим распускаются на вьюнках все закрутки цветов. Белые, светло-голубые, сиреневые, разные...* (БП: 180). – 2. *Оболу бир көзүн акырын ачып, анан экинчи көзүн, анан көздөрү жумулуп жаткан гүлдөрү биринен сала бири жыбырап ачылат. Ак гүлү, ак-көгүш гүлү, дагы башка-башка түстөгү, тенге гүлдөрү бар чырмооктун...*(АК: 20). – 3. *Zuerst ein Auge, dann das weife nacheinander gingen bei den winden alle Blüfen auf. Weiße, hell-blaue, fliederfarbene, verschieden-arfige...* (Н: 12).

Мындабелый *цветок* – *ак гүлү* - *weiße Blüten* катышы көзгө урунат. Орусча, немисчеде аныкталуучу көптүк түрдө (*цветы, Blüten*), кыргызчада обочолонуп, жекече түрдө пайдаланылган да, ар бир түскө *гүлү* сөзү өзүнчө колдонулган. *Ак* колороними кыргызчада эки ирет учурайт: алгач *ак гүлү* сөз айкашында, кийин *ак-көгүш гүлү* сөз айкашында. Татаал сын атоочтун курамында *ак* сөзү орусча *светло-*, немисче *hell-* уңгуларына шайкеш катары иштетилген.

Повестте *Ак-Сай* топоним-гидроними бар. Анын жазылышы дефиссиз эле берилген: *Аксай – Аксай – Ахай* [ахсай]. Мындагы колороним орус, немис тилдүү окуучу үчүн түшүнүксүз, чечмеленип берилбеген. *Аксай* сөзү – бул

контекстте жердин аты. *Ак* сөзү «тунук, кашка, таза», *сай* сөзү «суу, өзөн» мааниде колдонулган.

1. *С утра еще подался, кажется, в Аксай. Дела у чабанов* (БП:89). – 2. *Эрте менен эле Аксай тарапка кеткен чабандарга жумушу болсо керек* (АК:30). – 3. *«Schon seit morgen unterwegs, wohl nach Achai. Hat bei den Hirfen was zu erledigen»* (Н: 35).

Топоним-гидроним текстке улуттук колорит берип турат. Ушул көз караштан алганда повесттеги *калпак* сөзү этностук баш кийимдин аты катары которулбай колдонулган.

1. *И летом на Момуне была допотопная войлочная шляпа, «бывший» ак-калпак – белый колпак, отороченный черным, облезлым сатином по полям, а зимой тоже допотопный – овчинный тебетей* (БП: 193). – 2. *Журтта калып, күн жегендей, эскилиги жеткен кийиз калпагын, бир кездеги кара кыюуланган ак калпагын кийип алчу* (АК:34). – 3. *Im Sommer setzte er einen ehemaligen Ak-Kolpak, eine weiße Kappe, mit schäbigem, schwarzem Satin besetzt und im Winter einen ebenfalls vorsintflut lichen Schaffekktebetej* (Н: 43).

Мында *ак-калпак/белый колпак – ак калпаг(ын) - Ak-Kolpak, weiße Kappe* катышы улуттук баш кийимдин атын теңдештирип билдирет. Орусча *клобук* сөзү деле *калпак* сөзү менен этимологиялык жактан тектеш. Евразия тилдеринде *гл-/гол-/кл-/кал-/кел-* «баш», метатезалык катыштагы *пак/кап* «калта, мешок» уңгулары көп таркагандыгы тууралуу караңыз (68: 586-588). Ушул эмгекте *калпак* сөзүнүн келип чыгышы кенен талданат. Бул мисалга алгач *кара* лексемасынын тексттеги ордун мүнөздөөдө кайрылганбыз (S 2.4).

Которулбай эле берилген сөздөргө *аксакал* «улуу адам, урматтуу адам, уруунун/элдин башчысы» сөзү да кирет. Ал өз курамына *ак* сын атоочун, *сакал* зат атоочун кошуп кабыл алган татаал лексикалык бирдик, көбүнчө каратма түрмөктөрдө учурайт. Төмөнкү сүйлөмдөрдө да жашы чоң, улгайган адамды атоочу сөз атрибутивдик кызматта берилген:

1. *Да и наружность Момуна была вовсе не аксакальская* (БП: 187). – 2. *Жадакалса сырт турпатында аксакалдык сөөлөт болсочу* (АК: 28). – 3. *Er*

*sah auch nicht aus wie ein **aksakal**, machte weder einen würdevollen noch einen gewichtigen oder strengen Eindruck* (Н: 28).

Караңыз: *аксакальская (наружность) – аксакалдык сөөлөт - ein Aksakal machte.*

Башка сүйлөмдөрдө *аксакал* сөзү вокативдик функцияда кездешет:

1. *Здравствуйте, **аксакал**. Здравствуйте, байбиче* (АК: 262). – 2. *Ассалоомалейкум, **аксакал!** Арыбаңыз байбиче* (БП: 114). – 3. *«Guten Tag, **Aksakal!** Guten Tag, Bailitsche!»* (Н: 219).

1. ***Аксакал**, я тебя так люблю! Честное слово, **аксакал**, как отца родного* (БП: 292). – 2. ***Аксакал**, мен сени иттей жакшы көрөм! Өлүп кетейин, **аксакал**, өз атаман да жакшы көрөм* (АК: 149). 3 -. ***Aksakal**, ich liebe dich, a so sehr Ehrenwort. **Aksakal**, wie den leiblichen Vater* (Н: 295).

Чыгарманын орусча текстиндеги *старый человек* сөз айкашын немисчеге *alter Mann* «карыган/улгайганкиши» деп, кыргызчага *аксакал* сөзү менен которулган бир факт бар. Демек, сөз айкашынын маанисин татаал сөз аркылуу да берүүгө болот экен. Караңыз:

1. *И если кто-нибудь из посторонних высказывал удивление, почему, мол, ты, **старый человек**, на побегушках у женщин, разве перевелись в этом аиле молодые парни, - Момун отвечал: Покойный был моим братом* (БП: 186). – 2. *Кокус алыстан келген чоочун бирөө таң калып: «Э, кокуй, **аксакал**, келиндердин кол баласы сизби, бул айылдын жашатрынан жаман чыкмасы жок беле? деп калса, Момун терикпейт. Өлгөн өз агам болсо, кызматына мен турбаганда ким турат, - дейт»*(АК: 26). – 3. *Und wenn ihn ein Neuer erstaunt fragte, warum er als **alter Mann** bei den Frauen den Laufburschen spiele, ob den die jungen Burschen im Ail ausgestorben seien, erwiderte Momin: «Der Verstorbene war mein Bruder»* (Н: 26).

Аксакал– сөзү атрибутивдик сөз айкашынын компрессияга дуушар болгон түрү: сөз айкашы *ак* сөзгө өтүп кеткен.

Бир үзүндүдө, тетирисинче, орусча, немисче тексттерде «ак» маанисинин аталышы эки жолудан, кыргызчада бир эле ирет колдонулат:

1. В дни похорон юрты всего племени расставляли цепью по берегу, чтобы каждая семья могла проститься у своего порога с батыром, когда будут проносить его тело на погребение, склонить к земле **белый флаг** скорби, голосить и плакать при этом, и затем идти дальше вместе со всеми к следующей юрте, где опять будут присклонять **белый флаг** скорби, и так до конца пути, до самой погребальной сопки (БП: 219). – 2. *Ак саба найзаларга* кара чүпүрөк байлашып, түндүктөн чыгара аза белгисин коюшкан. Эл анткени – баатырдын сөөгүн алып өтүп баратканда **асаба-тууну** баатырга баш ийдирип, кыз-келиндер чурулдап, кошок кошуп, уландар жер дүңгүрөтө өкүрүп коштошмок, анан сөөктү ээрчиген элге кошулуп, кийинки үйдүн тушуна жетмек, ал оропарадан да алиги жол-жосун болуп, ошентип дөбөнүн чокусуна дейре чууруп жүрүп отурмак (АК: 65). – 3. *Für die Tge de, Begräbnisse waren die Jurten des ganzen Stammes in einer Reihe am Flußufer aufgebaut worden, damit jede Familie an ihrer Schwelle von dem Recken Ablechied nehmen konnte, wenn sein leichman zur Beerdigung getragen wurde, sie würden dann **die weiße Trauerfahne** zuh Erde senken, wehklagen und weinen und sich darauf mit allen anderen zur nächlten Jurte begeben, wo wieder gewehklagt und geweint und **die weiße Trauerfahne** gesenkt würde, und so sollte es weitergehen bis zum Ende des Wegs, bis zum Grabhügel* (Н: 111).

Орусчада *белый флаг (скорби)* эки ирет, немисчеде *die weiße Trauerfahne* эки ирет колдонулган. Немисче текст орусчага дал келет. Кыргызча котормо бир кыйла эркиндикке жол берген. Кыргызча эмес үзүндүлөрдө «ак тууну ийүү/ийилтүү/түшүрүү» (аза күтүү учурунда) деген маани бар. Кыргызчада бул ритуал бир гана жолу аталат.

Дагы бир үзүндүдө *белая пена прибоя* – ак көбүктөнгөн майда толкундар – *weiße Brandungsschaun* контекстинде *белая – ак – weiße* шайкештигин көрүүгө болот. Кыргызча котормо бул жолу да оригиналдан кыйла оолактап кеткен:

1. *Лишь чуть заметно шевелилась у берега белая пена прибоя* (БП: 194). – 2. *Береги жээкти гана ак көбүктөнгөн майда толкундар* көлбүйт (АК:

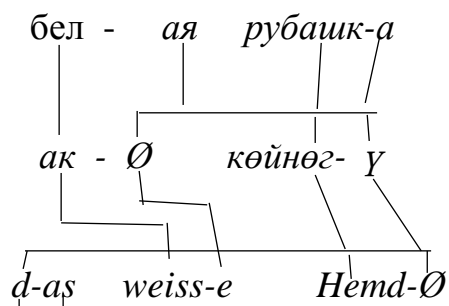

39). – 3. *Nur kaum merklich regte sich am ufer der weiße Brandungsschaum* (Н: 52). Кыргызчада *ак* сөзү атоочтуктун өңүн көрсөтүп тактооч катары колдонулган.

Дагы бир үзүндү келтирели:

1. *Белая рубашка на животе выбилась из-под пояса* (БП: 194). – 2. *Чоң курсагы керген ак көйнөгү кашатынан чыгып, түктүү кидигинен өйдө түрүлүп кетиптир* (АК: 36). – 3. *Das weiße Hemd guckte am Bauch unter dem güntel hervor* (Н: 46).

Бул катышты схема түрүндө берсе да болот:

Бул сүйлөмдөрдө *белая пена* – *ак көбүк* - *der weiße Brandungsschaum* жана *белая рубашка* – *ак көйнөк* - *das weiße Hemd* жуп шайкештиги катталган. Немисчеде зат атооч менен анын артиклы сын атоочту «ороп» келген. Кыргызчада кийим аталыштары көбүнчө жак мүчөсү менен берилет. Орусчатекесте *чоң курсак*, *түктүү киндик* сөздөрүнө дал келген тилдик каражаттар жок. Бул факт дагы – котормочунун «ээнбаштыгынын» көрсөткүчү. Бирок бул кошумча чыгарманын көркөмдүк сапатын бир аз көтөрүп деле койгон.

Төмөнкү үзүндүдө *белые буруны* – *ак көбүк* – *weißbrodelnde* катышы берилген: сөз айкаштары (орусча, кыргызча) – татаал сөз (немисче). Немисче кошмок сөздүн биринчи бөлүгү атрибутивдик-колоронимдик маанини билгизет: 1. *Так и жди, кинется «Танк» с берега пойдет, и забурлит река, закипит белыми бурунами* (БП: 180). – 2. *Күркүрөп-шаркырап азыр эле сууну жиреп кирчүдөй, ак көбүк чачыратып, буркан-шаркан түшчүдөй* (АК: 19). – 3. *Es schien, als würde der «Panzer» jeden Augenblick vom ufer losfahren*

und als würde der Fluss aufschäumen, und weißbrodelnde wellen schlagen (Н: 10).

Ак сын атоочу сүт зат атоочу менен айкашып, купуя күчү бар, символдук мазмун, сакралдык боек кабыл алат. Муну жазуучу төмөнкү саптарда таасын билдирет:

1. *За белое молоко* твое, которым ты вскормила наших предков, за доброе сердце твое, за материнское око (БП: 275). – 2. *Ата-бабабызга эмизген ак сүтүң сактады, энелик мээримиң, кечиримдүү жүрөгүң сактады* (АК: 129). – 3. *Für deine weiße Milch, mit der du unsere Vorfahren aufgezogen hast, für dein gutes Herz, für dein mütterliches Ruge* (Н: 252).

Эне сүтү үч үзүндүдө тең өзгөчө символдук мааниси бар зат катары, аны бүткүл адамзат, бүткүл муундар үчүн, алардын ар бир өкүлү үчүн өтө баалуу, эч нерсе алмаштыргыс керемет күчтүн уюткусу катары эсептелет.

Кыргызча котормодо *белый/weiße* сөздөрүнүн ордуна *буурул* (орусчасы «чалый, седой») сөзү түздөн-түз эмес, кыйыр түрдө эки жолу колдонулган.

А. Орусча *напаловоину белый, наполовину черный (камень)* түрмөгү немисчеге *halb weißen, halb schwarzen* болуп которулса, кыргызчага *көөдөнү буурул, жону кара* делинип берилет. Мында адекваттуулук жок. Караңыз:

1. *Был у него валун «Седло» наполовину белый, наполовину черный, пегий камень с седловинкой, где можно было посидеть верхом как на коне* (БП: 180). – 2. *Дагы бир корум «Ээр-Таш» аталат. Жерден чыккан көөдөнү буурул, жону кара, кайкы бел корумду «Ээр-Таш» дейт* (АК:19). – 3. *Der Junge hatte einen «Sattel» einen halb weißen, halb schwarzen schekigen Feldstein mit einer Mulde, auf dem er rittings sitzen konnte wie auf einem Pferd* (Н: 10).

Кыргызчада *жарымы ак, жарымы кара (таш)* деп берилсе туура болмок.

Б. Котормочунун *буурул* колоронимине ыктоосу дагы бир мисалда байкалат:

1. *Ходят белые волны по синей воде, ветры гонят их издали, уроняют вдаль* (БП: 225). – 2. *Буурул жал толкундары арылдаган шамалга бир*

четинен түрүлүп, бир четинен үркүп жатат (АК: 72). – 3. *Weißer Wellen liefen über das blaue wasser. die Winde trieben sie aus der Ferne herbei und wilder fort in die Ferne* (Н: 127).

Орусча *белые волны* жана немисче *weiße Wellen* – толук шайкеш. Ал эми кыргызчада биз күткөн *ак толкундар* сөз айкашынын ордуна үч мүчөлүү синтагма *буурул жал толкундары* иштетилген. Бул алыстоо тексттин көркөмдүк сапатына таасирин тийгизбеген: толкунду жалга салыштыруу сүйлөмдүн элестүүлүгүн жогорулатышы мүмкүн. Бир топ сүйлөмдөргө “нөл-ак колороними-нөл” формасы иштейт. Колороним кыргызчада гана бар, калган эки тилде колдонулбайт.

Бир кыргызча үзүндүдө тексттин оригиналынан оолактоо өтө эле даана көзгө урунат. Орусча-немисче *в снежную метель – in einem Schneesturm* синтагмаларын *ак бороонду (жиреп)* деп которулган. Аларга *кардуу бороонго туш келип* түрмөгү жакыныраак келмек. Караңыз:

1. *То попадал в снежную метель* (БП: 279). - 2. *Бирде дем алдырбай буюктурган ак бороонду жиреп барат* (АК: 133). – 3. *Da geriet er in einem Schneesturm* (Н: 261).

Колороним кыргызча гана текстте бар. Бир топ башка үзүндүлөрдө *ак* сөзү, б.а. колоронимдик аталыш, кыргызча текстте гана кездешет. Котормочу кыргызча котормого ашыкча эле бир суроолуу фразаны кошуп койгон. Ал суроо риторикалык мүнөздө, орусча оригиналда эквиваленти жок:

Эмне мынча ак көңүл булар?(АК:60). *Ак көңүл*-идиома. *Ак* колороними мында позитивдүү психикалык сапатты көрсөтүү үчүн колдонулган. Тазалык, аруулук, чынчылдык, боорукерлик, камкорчулук сыяктуу адамдык касиеттерди ушул фразеологизм аркылуу туюнтууга болот. Бул сүйлөмдүн калган эки текстте шайкештиги жок(БП: 215, Н: 101).

Ак көңүл “көңүлүндө кири жок, арамдыгы жок, кишинин көңүлүн калтырбаган, оюна кек албаган, кекчил эмес”- адамды оң мүнөздөөчү идиома. Аны котормочу жактыра башка жерлерде да арбын колдонот.

1. *Добряк- ак көңүл байкуш -Gutmuetig:*

1.Добряк он был,и с первого взгляда разгадывалось в нем это неблагодарное свойство человеческое (БП:187).-2.Ак көңүл байкуш экени бир көргөн адамга көрүнүп турган бечара(АК:28).-3.*Gutmuetig war er schon auf den ersten Blick erriet man an ihm diese undankbare Eigenschaft(H:28).*

2. **Добрый-ак көңүл-gut:**

1. Во все времена учат таких: “Не будь добрым,будь злым!Вот тебе,вот тебе! Будь злым!”,- А он, на беду свою,остается неисправимо добрым(БП:187).-2. Мындайларды: “ ак көңүлдүн аты арыбайт,аты арыса да өзү жарыбайт” деп коет эмеспи(АК:28).-3.*Menschen wie er wurden zu allen Zeiten belehrt: “Sei nicht gut,sei boese!Da hast du eine Backpfeife,da noch eine!”Er aber blieb zu seinem Unglueck unverbesserlich gut(H:28).*

Көрүнүп тургандай, немисчеде эки жолугut “жакшы” уңгүсү ак ниеттүүлүктүн номинанты катары колдонулган.

Кыргызча дили ак “көңүлүндө кири жок, ыраазы, кек сактабаган” идиомасы-орусча с чистыми душами, немисче mit reinen Seelen сөз айкалыштарынын эквиваленттери:

1.Пусть покинут они наш постылый мир в младенчестве,с чистыми душами,с совестью детской, не запятнанной злыми умыслами и злыми делами, чтобы не знать им людского страданья и самим не причинять муки другим(БП: 223). -2.Бул жексур дүйнөдөн экөө чырым-талында кетсин, абийри таза, дили ак, арамдыкты биле эле,к арам ойго кире элек периште чагында кетсин(АК:70).-3.*Moegen sie unsere schnoede Welt schon im Kindesalter verlassen,mit reinen Seelen,mit kindlichem Gewissen,unbefleckt von boesen Gedanken und boesen Taten,damit sie menschliches Leid gar nicht erst kennenlernen und auch anderen kein Leid zu fuegen(H:121).*

Дагы бир үзүндүдө кыргызча көзүнүн агы менен тең айланып “бирөөнүн ою менен болуп, айткан дегенинен чыкпай, көзүн карап (көбүнчө аео, жакшы көрүү, сыйлоо маанисинде); бирөөгө толук көз каранды болуп, анын каалаганын аткарып, жагынуу аракетин жасап” фразеологизми колдонулган. Мында ак колороними–заттык кызматта, көз органынын

карегинин айланасындагы ак бөлүгүнүн аталышы. Бул идиома да котормочунун чыгармага кошкон “салымы”. Караңыз:

1.И Орозкул, муж ее,тоже был другим человеком(БП: 191).-2.Анда Орозкул доңуз кыялын таштап, Бекейдин көзүнүн агы менен тең айланбайт беле (АК:32).-3.Und Oroskul, ihr Mann, waere auch ein anderer Mensch (H:37). Котормочу башкы каармандын уулдуу болсо оң жакка өзгөрүлөрлүгүн, башкача болорлугун, аялына өзгөчө жакшы мамиле кыларлыгын жеке байланыштырып, тексттин көлөмүн жасалма которуп койгонун көрөбүз. Бул жөрөлгө чыгарманын авторуна жаккан болушу керек, ошондуктан текст өзгөртүлбөгөн.

Бир үзүндүдө *честное слово* - ак сөз - *Ehrenwort* катышы катталган. Орусча, кыргызча сөз айкашына немисчеде татаал сөз дал келет:

1.-Правда. Честное слово. Вот она! (БП: 278). -2.-Чын. Ак сөзүм. Тигине!(АК: 132).-3.-Wirklich. Ehrenwort. Da ist sie! (H: 259).

Башка сүйлөмдө кыргызча аппак сөзү ири көлөмдөгү сөз түрмөктүн курамында жайгашып, орусча менен немисчедеги кардын аталышына туура келет: *снежные вершины* - *сүткө жуугандай аппак болуп, күнгө чагылышып жылтылдап, Теңир-Тоонун улуу чокусу-Schneegipfel*. Кыргызча текстке артыкбаш көп сөздөр кирип кеткен. Мында теңирчиликтик да, тоону да, кардын түсүн да ашырып сыпаттоонун көрсөтүчтөрү бар:

1.И самые высокие снежные вершины,выше которых только небо(БП:196).- 2.Тескейине дүрбү салса те алыскы мунарык төрдөн сүткө жуугандай аппак болуп,күнгө чагылышып жылтылдап,Теңир-Тоонун көк мелжиген улуу чокусу Хан-Теңир заңкаят(АК:38).-3.Die hoechsten Schneegipfel,die nur noch der Himmel ueberragte (H: 51).

Автордук текст кыска,таасирдүү. Бул сапат немисче котормодо сакталган, кыргызчада үзүндү таанылгыс болуп өзгөрүлүп кеткен. Дагы бир мисалда *снежные горы* - ак кардуу Ала-Тоо - *schneebedeckten* түрүндөгү дал келтирүүлөр бар. Кыргызчада тоонун аты энчилүү географиялык номинант катары берилген:

1.Поведу я вас в далекий край,где лежит среди снежных гор лесистых горячее море-Ыссык-Куль (БП:125).-2.Мен силерди ак кардуу алкак Ала-Тоосу бар,боордо токой чери бар, ортосунда Ысык-Көлү бар эгерге алпарам(АК:71).-3.“Ich bringe euch in ein fernes Land,wo zwischen schneebedeckten und bewaldeten Bergen ein warmes Meer liegt - der Issyk-Kul”(Н:125).

Башка бир жерде метели - ак бороон - Schneesturm “кар бороон” катышы катталат:

1.-Ну, куда там! Грузенная сеном, да при такой метели, - оправдывал их дед Момун (БП: 271). -2. Бир пая чөптү бир жүктөп алсаңар, анан дагы тигинтип ак бороон буюктуруп турса, - деди Момун жигиттерди актап (АК: 124). -3. “Wie solten sie auch.Ein mit Heu beladener Lastwagen und bei einem solchem Schneesturm”rechtfertigte sie Grossvater Momun (Н: 240).

Кыргызчада ак уңгүсү этиштин курамында да колдонулган. Момундун жумушчуларды колдоосу – акта - этишинин чакчылдык формасы аркылуу туюнтулган.

Дагы бир үзүндүдө котормочу ачууланган кемпирдин жинин билгизиш үчүн оозунан ак көбүк чачырап сөз түрмөгүн өзүнчө кийирип койгон. Мындагы колороним эки тилде номинацияланбаган эле:

1.Гульжамал пыталась примирить женин, уговаривала,обнимала бабу,хотела увести ее домой,но та распалаялась все больше,мечась по двору как обезумевшая (БП: 203).-2.Атырылган эки тажаалды арачалай албай ортодо Гүлжамал жүрөт чырылдап. Кучактап, жалынып-жалбарып кемпирди тартап үйүнө. Кемпир ага болмокпу, чачын жулуп,жер кайсалап,оозунан ак көбүк чачырайт (АК: 45). -3.Guldshamal versuchte, die Frauen zu beschwichtigen,redete der Grossmutter gut zu, legte den Arm um sie und wollte sie ins Haus fuehren. Fber die Alte geriet immer mehr in Harnisch und raste wie eine Verrueckte auf dem Hof herum (Н: 67).

Кыргызча тексттин “эркин” жазылышына дагы бир мисал келтирели. Котормодо ак сүтүн унутуу идиомасы колдонулган. Бул дагы калган эки

текстте эквивалентке ээ эмес. Орусча текст авторго таандык. Немисчеге так которулган. Караңыз:

1.Но если погибнут они в пути дальнем,если убьют их разбойники, встречные, если черной неблагодарностью оплатят тебе твои дети людские-пеняй на себя (БП: 225). -2.Жок, эгер аякка жетпей жолдо өлсө,же каракчылар жайласа,же өздөрү чоңойуп алып,ак сүтүнү унутуп адамдык арамдыгына кетсе,өзүңөн көр(АК:71).-3.Aber wenn sie auf dem weiten Weg umkommen, wenn sie unterwegs von Raubern erschlagen werden,wenn sie es dir mit schnoedem Undank vergelten, dann beklag dich bei dir selbst (H: 125). Бул жерде орусча, немисче тексттердеги өтө негативдүү баалоолорго карата (**черная неблагодарность - mit schnoedem Undank**) **ак сүтүнү унутуп адамдык арамдыгына кетүү** терс түрмөгү колдонулган.

Бир үзүндүдө *агыш – светлый - hellen* эквиваленттери кездешет. Бирок аныкталуучу заттар бири-бирине окшобойт:

1.Когда он вскинул голову, с его волосатой светлой губы упали в воду капли (БП: 256). -2. Суудан башын көтөргөндө кара кыйма агыш жээк кылкандуу калбык эрдинен суу тамчылап турду (АК: 107).-3. Als er den Kopf hob,fielen von seiner behaarten hellen Lippe Tropfen ins Wasser (H: 203).

Орусчада ак түс күчөтүлүп, кайталанган сын атооч менен белгиленип (белая-белая гора), немисчеде *weissen* “ак” сөзү менен аталса, кыргызчада *кардуу чоку* жөнүндө сөз жүрөт. Мында ак түс кардын түсү катары белгиленет:

1.Перед его взором крутая дорога,восходящая на белую-белую, заснеженную гору (БП:273).-2.Алдындагы жол тик өрдөп,түз эле кардуу чокуга артылып жатат(АК:127).-3.Vor seinen Augen liegt ein steiler Weg,der zu einem weissen verschneiten Berg ansteigt (H: 247). Бул жерде “белая-белая(гора) колороними-ак кардуу чоку- *weissen Berg*” формуласы ишке ашкан.

Кыргыз тилинде *куу* лексемасы көп маанилүү.Анын негизги семаларына “ак; ак куу; боз ”маанилер кирет. Кыргызча текстте *куу* сөзү эки ирет фразеологизмдердин курамында пайдаланылган: Оригиналда негизинен *бесплодная* “*төрөбөгөн,бала көрбөгөн, согончогу канабаган*” сөзүнүн

маанисин котормочу куу этек, куу жатын аркылуу берет. Бул учурда “нөл колороними - куу колороними – нөл колороними” формуласы жүзөгө ашат:

А.1. На что бабка, несомненно, отвечала: “Ты мне не указывай. Ты сама попробуй роди, тогда узнаешь, какой спрос с детей. Чего торчит он там, на горе? Телка приарканить ему некогда. Чего он там высматривает? Своих непутевых родителей? Тех, что родили его да разбежались по разным сторонам? Хорошо тебе, бесплодной” (БП:202).-2. *Анда таенесинин берер жообу да балага маалым: “Мага акыл үйрөтчү көсөм сенсиңби? Атакөй-ээй! Элден мурун бала тууп, багып өстүрбөйсүңбү, баланын кыялын анан териштирбейсиңби! Ал жубарымбекти тиги дөбөгө байлап койду дейсиңби? Быякта торпокту аркандап койгонду билбейт да, дөбөгө чыгып, карабай таптап кеткен ата-энесин күтөт имиш, тумоо алгыр! Күлү додо болбой араздашып, өз бетинче кеткен ата-эне сөрөй ушу тирүүлөй жетимди ойлойт дейсиңби? Балакеттин ойлогонубу!.... Аны сендей куу этек кайдан билсин!” (АК:45).*-3. *Worauf die Grossmutter zweifellos antwortete: Du brauchst mich nicht zu belehren. Krig erst mal selber Kinder, dann weisst du, was man von ihnen verlangen kann. Was treibt er sich dort auf dem Berg herum? Das Kalb einzufangen, hat er keine Zeit. Was sieht er denn dort? Seine liederlichen Eltern, die ihn erst in die Welt setzten und dann auseinanderlaufen? Du must gerade reden, Unfurchtbare” (H:66).*

Б.1. Да разве я такая, как ты неродящая? (БП:203).-2. *Мен сага окшоп согончогу канабаган куу жатын белем ыя? (АК:46).*-3. *Bin ich etwa so eine wie du, die gar keine Kinder kriegt? (H:68).*

Бул жерде көп маанилүү сөздүн семантикалык курамынан өң-түскө карата алыскы эле позициядагы семасынын көңүлгө алынгандыгын байкайбыз. Төрөгөндө аялдын денеси канайт, кызыл-жаян болот. Ал эми төрөбөгөн аялда мындай көрүнүш болбойт. Колороним физиологиялык кемчилдиктин аталышы болуп калган.

Бир үзүндүдө орусча *река* сөзү *кашка* суу деп которулат. Мында да (БП: 207, АК: 50) колороним артыкбаш колдонулган. Тетиписинче бир үзүндүдө

кыргызчада мисал синтагматикалык жактан бөксө берилип калган: *белый пароход-кеме-weissen Dampfer*:

1. Было долго видно, как плывает пароход, и мальчик долго думал о том, как он превратится в рыбу, и поплывает по реке к нему, к белому пароходу (БП: 204).-2. Ал ортодо бала кыялы менен кантип балык болуп, кемеге кантип сүзүп барарына дейри элестетип чыгат...(АК: 47).-3. *Lange war zu sehen, wie der Dampfer dahinglitt, und der Junge dachte lange darüber nach, wie er sich in einen Fisch verwandeln und durch den Fluss zu ihm, dem weissen Dampfer, schwimmen wurde...* (Н: 70).

Бул жерде “колороним – нөл - колероним” модели ишке ашкан. Ошентип, “Ак кеме” повестинин үч тилдеги “нөл” ченеминдеги “ак” маанисин туюнтуучу лексикалык - фразеологиялык бирдиктерди салыштырып талдап, төмөнкүлөрдү белгилеп кетебиз. Кыргызча текстте *ак* сөзү же уңгусу 52 ирет, орусча текстте *белый* сөзү 44 ирет, немисче “*weiss*” сөзү 44 ирет колдонулган. Кыргызча 3 жолу бул маанини куу аталышы туюнтат. Кыргызча котормо автордук тексттен көп эле жерлерде оолактап кеткен. Колоронимдердеги болуу-болбоо, колдонулуу - колдонулбоо катыштары бир нече модель - формулаларга баш иет: “нөл-колороним-нөл”, “колороним-колороним-колороним” ж.б.

3.3. Кызыл түстүн үч тилдеги аталыштары

“Ак кеме” повестинде ак түстүн аталыштары 3.2. параграфта каралды, булардын орусча, немисче шайкештиктери белгиленди. *Ак* сөзү катышкан айрым мисалдар ишти ушул бөлүмүндө да кездешет жана сыпатталат.

Бир үзүндүдө *красный(лоб) – (маңдайы) кызарып – die rote Stirn* катышы катталган.

1. *Шляпа Орозкула сбилась на затылок, обнажив красный, низко заросший лоб* (БП: 194). – 2. *Калпагы желкесине кетиптир, кууш маңдайы канталай кызарып, майланыша нымшып келет* (АК: 36). – 3. *Oroskuls Hut war ins genick gerutscht und entblöfte die niedrige rote Stirn* (Н: 46).

Орус жана немис тилдеринде «кызыл» мааниси сын атооч аркылуу берилсе, кыргыз тилинде этиштин уңгусу аркылуу туюнтулган. Орусча, немисче мисалдарда «сынатооч + зататооч» айкашы толуктоочтук кызматта, кыргызча булардын шайкешин «зататооч + чакчыл» айкашы ээ, баяндоочтук кызмат кылып турат. Текстте кызыл түсүн күчөтүүчү *канталай* чакчылы да колдонулган (кан да кызыл го).

Кийинки мисалда да каармандын көзүнүн кызарышы орусчада сын атооч, кыргызчада чакчыл, немисчеде татаал сөз аркылуу берилет.

1. *Он глянул на мальчика красными спросонья, набухшими, пьяными глазами* (БП: 195). – 2. *Канталай кызарып, шишиген көздөрү баланы боолгой карады* (АК: 37). – 3. *Er sah den Jungen mit schlafgeröteten, verguollenen, trunkenen Augen an* (Н: 48).

Мында кыргызча текстте *көздөрү* сөзү субъекттик мааниде (*кызарып көздөрү*), ал эми немисче, орусча текстте анын эквиваленттери объекттик кызматта колдонулган. Мында да *канталай* чакчылы кызаруу процессине маанилик жыштык берип турат.

Бир үзүндүдө *красноглинистый обрыв* – *кызыл жар* – *aus rotem Lehm* катышы учурайт. Кыргызчада *глинистый* «топурактуу, нуктуу» сөзүнүн мааниси берилбей калган. Анын үстүнө, бул котормого *ак* колороними *ак көбүктүү* сөз айкашынын курамында оригиналда шайкеш жок эле колдонулган.

1. *Он несется по быстрой реке вдоль большого красноглинистого обрыва, через пороги, по бурунам, мимо гор, мимо лесов* (БП: 206). – 2. *Маал-маалы менен суудан башын чыгарып, эки жагын карашып, кызыл жардын түбүнөн өтмөк, шаркыратма жерлерден чулп ыргып суу түбүнө сүңгүп, кайра ак көбүктүү шарга калкып чыгып, ю тоо-токойду сызып өтмөк* (АК: 49). – 3. *So flitzt er den schnellen Fluß, hinunter, vorbei an der Steitwand aus rotem Lehm, durch Stromschnellen und Strudel, zwischen Bergen und Wäldern* (Н: 75). Кыргызча *ак* лексемасынын колдонулушу “нөл- *ак* колороними - нөл” формуласынын чегинде аткарылган.

Дагы бир мисалга көңүл буралы. Анын түзүлүшү татаалыраак:

1. *А выше – глинистый обрыв, над обрывом золотисто-багряные березы и осины, и еще выше – большой лес и белый снег на скалистых кряжах* (БП: 257). - 2. *Бадал арты жар, жардын үстүндөгү калың кайың, жыш терек батып бараткан күндүн кызылын сүргөнсүп кырмызыланат* (АК: 108). – 3. *Etwas höher war die lehmige steilwand, darüber leuchteten die rotgoldenen Birken und Espe, und noch weiter oben waren der große Wald und der weiße Schnee auf dem felsigen gebirgsketten* (Н: 206).

Бул үзүндүдө *золотисто-багряные березы и осины* – *калың кайың, жыш терек...* күндүн кызылын сүртүнгөнсүп кырмызылынат – *die rotgoldenen Birken und Espen* катышы бар. Орусча *золотисто-багряный* татаал сөзүнүн мааниси немисчеге шайкеш – *rotgoldenen*, кыргызчада тиешелүү этиштик түстүк маани татаал комплекс аркылуу берилет: *күндүн кызылын сүргөнсүп кырмызыланат*. Бул колороним баяндоочтук милдетте, тиги эки тилде аныктоочтор. Орусча *березы и осины*, немисче *die Birken und Espen* көптүк түрдө, кыргызчадагы бул өсүмдүктөрдүн аталыштары жекелик түрдө, бирок алдындагы аныктоочтор *калың, жыш* аларга көптүк маанисин берип койду. Затташкан *кызылын* сын атоочу табыш жөндөмөдө турат. Орусча *багряный/багровый* «кочкул кызыл» сөзүнүн мааниси кыргызча *кызылын, кырмызыланат* сөздөрүндө белгиленет. *Кырмызы* сөзү да «кызыл» маанисин туюнтат [183 I: 496]. Демек, кыргызча текстте орусча *багряный* сын атоочунун семасы эки сөз менен берилген болот. Кызыл түс кыргызчада кыйла жайылып жыш көрсөтүлөт. Бул үзүндүдө орусча *белый* (снег), немисче (*der weisse Schnee*) аталыштары кыргызчаланбай калып, “колороним-нөл-колороним” формуласы ишке ашкан.

Бир үзүндүнүн кыргызчасында *кызыл* маанидеги колороним *ак* колороними менен чогуу берилет. *Ак* сын атоочу *кар* затынын аныктоочу, *кызарган* сын атоочу *бадал* затынын аныктоочу катары кызмат кылат:

1. *В другое время не наглядисься: стоят осенние горы, покрытые лесами осенними, наверху снег белый, внизу огонь красный* (БП: 255). – 2.

Башка күндөрү тиги токой жамынган тоолорду, күздүн илеби урган кырларды, жогорку ак кар, көк муз чокуларды этектеги өрт алгандай кызарган бадалдарды карай берип, кеңири тойбос эле (АК: 106). – 3. Zu einer anderen Zeit hätte er sich satt sehen können an den herbstlichen Bergen – oben weißer Schnee und unten rotes Fluer (Н: 139)

Бул жерде жуп колоронимдик сөз айкаштары бар: 1) *белый снег – ак кар - weißer Schnee*; 2) *красный огонь – кызарган бадалдар - rotes Fluer*. Кыргызчада бадалдар сөзүнүн колдонушу түшүнүксүз. Биз орусча *наверху снег белый, внизу огонь красный* сүйлөмдү башкача котормокпуз: *жогоруда ак кар, төмөндө кызарган от сымал дарактар* десек оригиналга жакын болмок. Анткени тоо бетинде бадалдардан башка да дарактар бар да.

Бул үзүндүдө көк колороними да (*көк муз чокулар*) орусча текстке карата орунтулган. Анткени оригиналда ага эквивалент жок. Мында “нөл-көк-нөл” катышы катталган. Кыргызча тексттин көлөмү узарып кеткен.

Төмөнкү үзүндүдө оригиналдан алыстоо дагы көбүрөөк жүргөн. Кыргызча, немисче текст кескин кыскарып кеткен: орусчада 26 сөз, кыргызчада 14 сөз, немисчеде 10 сөз.

1. *Самыми яркими - рыже-багряными -и самыми цепкими на подъем были осиновые и березовые чащи: они добивались до подснежных высот большого леса, до царства сумрачных сосен и елей (БП: 230). – 2. Айрыкча өр талаша тырмышкан бадал кочкул кызыл, куйкул сары түстөнүп, күн батарда кубулжуп турат (АК: 78). – 3. Am butesten-purpurrot und am zähesten waren die Espen und Birkendickichte (Н: 139).*

Котормочу орусчадагы *осиновые и березовые чащи* «теректердин, кайындардын чытырмандары», *они добивались до снежных высот большого леса, до царства сумрачных сосен и елей* «алар чоң токойдун ак карлуу бийиктиктерине, түнөргөн ак, кызыл карагайлардын чөлкөмүнө жетип калган эле» деп берсе болмок. Бирок түс аталыштары *рыже-багряный – кочкул кызыл, куйкул сары* (туурараагы: *саргыч кочкул кызыл*) – *buntesten-purpurrot* кыйла туура келтирилген. Кыргызчада *карагай* сөзүнүн денотатын эки түргө

ажыратат: *сосна* «кызыл карагай», *ель* «ак карагай». Которулбай калган үзүндүнү толук кыргызчалатканда дагы эки колороним кошулмак. Немисче *purpurrot* «кочкул кызыл» кыргызча эквивалентке ээ, орусчада *багровый* сын атоочуна туура келет.

Кийинки мисалда толук шайкештик бар: *красная юрта* – *кызыл үй* – *rote Jurte*. Үч мисал тең орун бышыктоочтук милдетте. Бул жерде *кызыл* аныктоочу символдук мааниде. Караңыз:

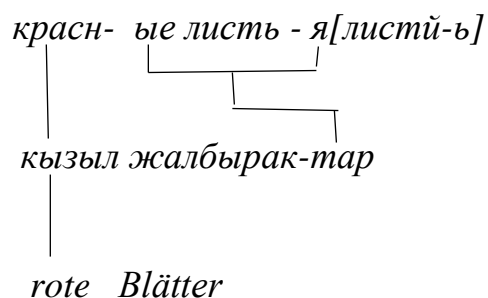
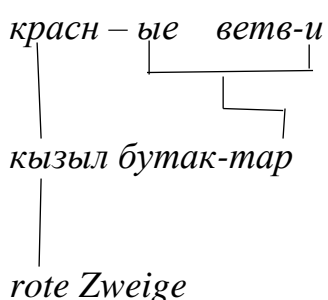
1. *Повели их в высокую красную юрту, у которой стояла стража с серебряными топорами* (БП: 222). – 2. *Эки баланы чоң кызыл үйгө алпарышты. Кызыл үйдүн оозунда күмүш чөгөлгөн айбалтачан сакчылар турам* (АК: 69). 3. *Der Khan bewohnte eine ho he rote Jurte, vor der eine Wache mit silbernen Streifäxten stand* (Н: 119).

Бирок *кызыл үй* сөзү айкашы кыргызчада кайталанып берилген. Экинчи колдонушунда ал орусча *у которого* деген катыштык ат атоочтун ордуна пайдаланылып, анын денотатын атап турат. Мында “1-2-1” шайкештиги катталган.

Төмөнкү үзүндүдө *кызыл түстүн* аталыштары эки ирет учурайт:

1. *Красные ветви* качались над ними, и осыпались *красные листья* на их ровные, упругие спины (БП: 257). – *Кызыл бутактар* чайкалып, *кызыл жалбырактар* маралдардын жумуру сооруларына кубулуп жатты (АК: 108). – 3. *Rote Zweige schwankten über ihnen und streifen ihnen rote Blätter auf die ebenmäßigen und geschmeidigen Rücken* (Н: 206).

Текст сүрөттөө таризде түзүлгөн. Колоронимдик айкаштарды жандаштырып салыштырууга болот:

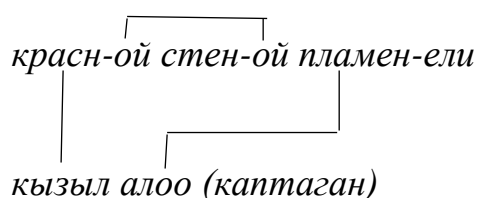

Көптүктүн көрсөткүчү орус тилинде сөз айкашынын эки мүчөсүндө тең берилет. Кыргызча, немисчеде зат атоочтордун чегинде белгиленет.

Дагы бир мисалда кызыл түстүн аталышы орусча менен кыргызча тексттерде туюнтулат, немисчеде көрсөтүлбөйт:

1. *А за ними – там, где кончалась полоса галечника, - **красной стеной** пламенели осенние кущи тугайного леса* (БП: 257). – 2. *Шагылдан өөдө **кызыл алоо каптаган** калың бадал* (АК: 108). – 3. *Hinter ihnen, da, wo der geröllstreifen endete, glühten wie eine rote Mauer **die Baumkronen** des Flußwaldes* (Н: 205). Мында “1-1-0(нөл)” формуласы иштеген.

Орусча *красный* сын атоочу *стена* «дубал, тосмо» зат атоочу менен бирге келип *пламенели* «жалындады, жалбырттады» этиши менен айкашат. Кыргызчада *кызыл* сын атоочу *алоо* «жалын» сөзүнө аныктооч болуп келди. Демек, орусчадагы үч мүчөлүү синтагма кыргызча эки мүчөлүү синтагмага теңдештирилди. Немис тилинде *кызыл/красный* сөзүнүн эквиваленти берилбей калган. Орусча-кыргызча аталыштардын өз ара алакасын схема түрүндө көрсөтүүгө болот:

Бул мисалда «кызыл» маанисин *красный, пламя, кызыл, алоо* сөздөрү белгилейт.

Дагы бир мисалда кызыл түстүн кыргызча аталышы жайылып төрт сөз менен берилген:

1. *Колеса, бешено вращаясь, становились **огненно-красными*** (БП: 279). – 2. *Дөңгөлөктөр чимириле берип, **кыпкызыл** болуп кызып чыгат, ошол **кызыган** боюнча **кызыл от** болуп чимирилет* (АК: 133). – 3. *Sie drehten sich resend schnell und wurden **feuerrot*** (Н: 261).

Повесттин оригиналында бул үзүндү беш эле сөздөн турат. Жалпы түзүм немисчеде сакталган да, мында сегиз сөз колдонулган. Орусчадагы акыркы сын атооч-татаал колороним: эки бөлүктөн турат. Немисчеде да ушундай. Бул татаал сөздөр кыргызчада сөз айкашына туура келет:

огн – еннo – красн-ыми (колесами)
 feuer rot
 кызыл от

Кыргызча үзүндүдө он төрт сөз колдонулган. Котормочунун «ээнбаштыгы» ушунда да байкалат. Анын үстүнө *кызыл* сөзүнө уңгулаш *кыпкызыл*, *кызып*, *кызыган* сөздөрү да колдонулуп, ири көлөмдөгү тавтология жаралган. *Кыз*- уңгусунун төрт ирет пайдаланышы жазуучунун стилине болгон бааны көтөрө бербейт. Байыркы түрк тилинде *кыз* «ысык, от» уңгусу болгон (§2.5),[52:450].

Кызыл түскө болгон котормочунун эмоциялуу мамилеси кийинки үзүндүнүн берилишинде да байкалат. Орусчада *пламя*, немисчеде *Flammen* «жалын» болгон аталыш кыргызчада *кызыл жалын* болуп берилген:

1. *Колеса горели, пламя шло от них* (БП: 279). – 2. *Дөңгөлөктү айланта күйгөн кызыл жалын алкактанып кошо чимирилет* (АК: 133). – 3. *Sie brannten, Flammen schlugen heraus*(Н: 261).

Бул түзүмдү «нөл – кызыл - нөл» формуласы менен туюнтууга болот. Нөл белгиси колоронимдин жоктугун көрсөтөт.

Күз келип, бак-дарактардын үстүңкү бети саргара кызарып жаткандыгы повестте мындай сүрөтөлөт:

1. *Маралы стояли в красных утренних кустах, речного тугая, войдя по щиколотку в воду, на чистом галечнике прибрежной отмели* (БП: 286). – 2. *Маралдар шагылдын этегинде тумардан суу кечип, кызыл жалбырак бадалдынчыга беришинде турду* (АК: 142). – 3. *Zwischen den morgendlichen roten Sträuchern auf dem reinen Flußgeröll einer seichten Stelle standen bis zu den Knöcheln im Wasser die Marale* (Н: 279).

Мында кызыл түстүн аталышы үч тилде *красные кусты* – *кызыл жалбырак бадал* - *dem roten Sträuchern* түрүндө берилет. Кыргызчада *кызыл* сөзү жалбырактарды, орусча, немисчеде бадалдардын өңүн туюнтат.

Кийинки үзүндүдө үч тилде тең кызыл түстүн аты көйнөктүн атына карата аныктоочтук милдетте колдонулат:

1. *Тетка Бекей в новом красном платье, новых хромовых сапогах и цветистом полушалке, сбившемся на плечи, наклонившись над костром, снимала поварешкой пену, а дед Момун, стоя подле нее на коленях, ворочал горячие поленья в очаге* (БП: 295). – 2. *Бекей таежеси тойго барчудай жасаныптыр: үстүндө кызыл көйнөк, бутунда өкчөлүү крым өтүкчө, башындагы гүлдүү шалы желкесине шыпырылган. Көзүнүн астындагы көгала такты да жарашыктуу жасалгасы катары жашыырбай, кысынбай, бул эримдин койгон белгиси деп мактангансын, жаркылдай күлө чий көбүк алып турат. Момун чал кемегинин оозунда тизелеп, от ичкериштирип отурам* (АК: 151). – 3. *Tante Bekei die ein neues rotes Kleid, neue Chromlederstiefel und ein burtgemustertes Tuch trug, das ihr auf die schultern gerutscht war beugte sich über den Kessel und schöpfe mit einer Kelle den Schaum ab und. Großvater Momun kniete neben ihr und schürte die brennenden Holz scheite im Herd* (Н: 301).

Бул жерде *красный* – *кызыл* – *rotes* сөздөрү бирдей контекстте, бирдей кызматта пайдаланылган. Мындай шайкештик дайым эле кездеше бербейт. Кыргызча *көгала* колороними орусча, немисче тексттерде жок. Мында да “нөл-көгала-нөл” формуласы ишке ашкан. Орусча, немисче сын атоочко кыргыз тилинде түстүн процессуалдык мүнөздөгү аты заттын убакытта өзгөрүлгөн өңүн вербалдаштырган сөз иштетилген бир мисал бар:

1. *Когда они проходили снова мимо очага, из-за сарая появился Орозкул, упревший и красный как воспаленное вымя* (БП: 300). – 2. *Экөө кайра кемегинин жанынан өтүп баратканда бастырманын артынан көл-шал тердеген, сезгенген желиндей канталай кызарган* Орозкул чыга келди

(АК: 157). – 3. *Als sie wieder am Herd rorübergingen, kam Oroskul schwitzend und rot wie ein entzeindetes Euter hinter dem schuppen heror* (Н: 315).

Мында Орозкул *красный* – кызарган Орозкул – Oroskul *rot* катышы келтирилген. Кыргызча сүйлөмдө гана *кызарган* атоочтугу колдонулуп, каармандын өңүндөгү кан катуу жүгүргөндөгү, күчөнгөндөгү жүздөгү өзгөрүүнү *канталай* чакчылы туюнтуп турат. Орусча менен немисчеде сын атоочтор эле пайдаланылган.

Башка бир үзүндүдө сын атооч менен этиш бирдей эле өң-түстүн аталыштары катары кызмат кылат: 1) *красный* – *rot*; 2) *покраснело* – *кызарды* – *flammenrot*. Кыргызча текстте сын атооч «түшүп» калган.

1. *Лицо его было горячим и красным, и, когда, он узнал внука, еще больше покраснело* (БП:295). – 2. *Эки бети канталап ысык эле, акыры баланы тааныганда кулагына чейин манаттай кызарды* (АК: 152). – 3. *Sein gesicht war erhitzt und rot, und al ser den Enkel erkannte, wurde es flammendrot und erbleichte blann* (Н: 302). Сүйлөмдөрдүн биринчи бөлүгүндө “*красный-канталап-rot*” катышы берилген.

Кызыл түстүн аты үч тилде эки жолудан берилген: (*было*) *красным-канталап* - *war rot*, *покраснело* – *кызарды* - *flammenrot*. Болгону орусчадагы *еще больше* деген күчөтмө маанидеги тактооч кыргызчага *манаттай* деген салыштыруу аркылуу которулат.

Кыйла үзүндүлөрдө кызыл түстүн орусча, немисче аталыштары кыргызчада *көк, кара көк* сөздөрү менен берилип калганын көрөбүз. Орусча *багровый/багряный* «карамтыл кызыл, кочкул кызыл, көгүш кызыл, пурпур» *багрить* «карамтыл кызылга боёо», укр. *багор*, бел. *багра* «пурпур» сөздөрүнүн төркүнүнө көңүл бөлсөк, анда байкыркы түркчө *багыр «боор, жүрөк» сөзүнө такалабыз: аз., кар.к., к.тат., түрк *багыр*, уйг. *бегир*, баш., тат. *багир*, өзб. *багир*, лоб. *багий*, алт., с.юг., шор. *пагыр*, с.юг. *пегыр*, як. *быар*, кырг. *боор*, бал., каз. *баур*, алт. *буур*, *пуур* ж.б. «боор» (дээрлик бардык тилдерде), «жүрөк» (аз., алт., баш., өзб., уйг., хак.) маанисинде пайдаланылат (157:18). Демек, алгачкы мааниси дене бөлүктөрүнүн аты катары

колдонушунда турат. Өтмө маанилерине «жан», «көкүрөк», «кучак», «курсак», «бөйрөк», «нерсенин алдыңкы бөлүгү», «тарап», «төөнүн бети», «тууган» ж.б. семалар кирет. Бул салыштыруунун негизинде орусча *багровый* колоронимин түрк тилдеринен кирген сөз деп айта алабыз.

Орусча *багровел* этишин немисчеге *glutrot an* деп которулушун колдоп, кыргызча *кара көк болуп чыкты* болуп калышы оңтойсуздукту жаратат:

1. *А кто им мешает? – резко обернулся Орозкул. И побагровел* вдруг (БП: 232). – 2. *Тынчын алган ким экен? – деп Орозкул көзүнөн чаары чыга жалт кылчайды. Бетине кан тээп, кара көк болуп чыкты* (АК:80). – 3. «*Wer stört sie denn?» fragte Oroskul, sich jäh umwendend. Und plötzlich er glutrot an* (Н: 143).

Орусчадагы экинчи сүйлөмдү *Капыстан эле кызарып кетти* деп которсок жөндүү болмок. Кызыл түс *кан (тээп)* сөзү аркылуу берилгени менен, *кара-көк* кошмок колороними ачуулу жүздөгү өзгөрүүнү күчөтүп берди.

Оригиналда *бетине кан тээп* деген кыргызча түрмөккө эквивалент жок.

Орусча *сине-багровый* «көгүш кызыл, көгүлтүр кызыл» сөзүнүн кошумча, *көгала* сөзүнүн эле катышуусу менен берилген учур бар. Бул шартта кызыл түсү көмүскөдө калып калат:

1. *Нелепо разряженная, но с сине-багровыми следами орозкуловых побоев на лице, худющая и неуместно веселая, носилась она сегодня в хлопотах «большого мяса»* (БП: 299). – 2. *Жарашыксыз жасала кийинип, көздөрүнүн алдындагы көгаласы менен мактангандай дайыны жок шаттанган бечара жылбиңдеп меймандын камы, эттин камы менен күйпөлөктөн жүрөт* (АК: 156). – 3. *Ungeschickt herausgeputzt, mit den blauroten Spuren von Oroskuls Schlägen im gesicht, sehr mager und unangebracht fröhlich, rannte sie geschäftig umher, um die Arbeiten für das «große Fleisch» zu besorgen* (Н: 312). Бул жерде “*сине-багровый-көгала-blauroten*” катышы берилди.

Башка үзүндүдө өзгөчө шайкештиктерди учуратабыз:

1. *Лицо его было багровым, как воспаленное вымя* (БП: 255). – 2. *Эткээл бети сезгенген желиндей канталап туруптур* (АК: 106). – 3. *Sein gesicht war purpurrot wie ein entzündetes Kuheuter* (Н: 202).

Бул текстте *багровый* – *канталап* – *purpurrot* дал келүү-түзүлүшү катталган. Орусча, немисче мисалдар маани-маңызы боюнча өтө жакын. Кыргызчада «кочкул кызыл» мааниси этиштин *кан* уңгусу аркылуу туюнтулуп калган. Кан – боор органы иштеп чыккан зат. Түстөрүндө окшоштук, жакындык бар. Ошондуктан котормону сындабасак деле болот.

Жогоруда карамтыл кызыл түс менен кан түсүнүн жакындыгы белгиленди. Булардын окшоштугу төмөнкү үзүндүдө да көңүлгө алынат:

1. *Многие уже лежали порубленные, утоная в лужах крови многие кинулись в реку, спасаясь от мечей и копий, и потонули в волнах Энесая* (БП: 220). – 2. *Көк мөлтүртолкун Энесай кыргызынын канына кызыл-жаян болуп акты* (АК: 67). – 3. *Viele lagen schön nieder – gemetzelt und schwammen in ihren Blutlachen, viele stürzten sich in den Fluß, um sich vor den Schwertern und lanzen zu retten, und ertranken in den Wellen des Enessai* (Н: 114). Мында “ в лужах крови (колороним жок), - кызыл – жаян - Blutlachen (колороним жок) катышы салыштырылат. *Кызыл* колороними кыргызчада гана пайдаланылган: “нөл-кызыл-нөл”. Бирок анын маанисин эки тилдеги *кровь* и *Blut* сөздөрүнүн семалары менен жакындаштырууга болот.

Оригиналдагы *красный* сөзү башка эки тилге которулбай эле калган учурлары бар. Мисалы:

1. *И лишь подойдя поближе к сараю, он обратил внимание на большую груду красного свежего мяса, наваленного кучей на шкуру, разостланную по земле волосом вниз* (БП: 296). – 2. *Бастырмага жакын келип, жаңы союлган уй терисинде эм додолонуп, жатканын көрдү* (АК: 153). – 3. *Und erst al ser zum Schüppen ging, sah er einen großen haufen Frisch fleisch auf einem mit den Haaren nach unten ausgebreiteten Fell aufgefürmt* (Н: 304). Мында “красный-нөл-нөл” түзүмү катталган.

Кийинки эки тилде эттин эле аты берилип, кызыл түс белгиленбеген.

Өң-түс маанисин алып жүрүүчү уңгу этиштин курамында деле колоронимдик касиетин сактайт. Мисалы, оригиналдагы *покраснело лицо* предикативдик сөз айкашы немисчеге *ganz rot* түрүндө оодарылган. Ал эми кыргызча текстте *бети кумсарып* түрүндө берилип, «өңү катуу кубарып» маанисин туюнтуп калат. Караңыз:

1. *Он видел, как сплошь покраснело ее морщинистое, в тяжелых складках лицо, как в кино, когда исчезнет вдруг звук, бабкины губы в бинокле быстро и беззвучно шевелились, обнажая щербатые, редкие зубы* (БП: 201). – 2. *Калың бырыш баскан бети кумсарып чыкканын көрдү. Үнү өчүп калган кинодой кемпирдин эриндери кыбырап, бирде чүрүшүп, бирде тылтыйып, бирде арсайган сейрек сары тиштери көрүнө калат* (БП: 44). – 3. *Er sah, wie ihr von Runzeln zerkerbtes gesicht ganz rot wurde. Wie im Kino, wenn plötzlich der Ton ausfällt, bewegten sich im Fernglas ihre Lippen schnell und tontos und entblöbten die spärlichen schartigen Zähne* (Н: 64).

Бул жерде *Он видел, как сплошь покраснело ее морщинистое, в тяжелых складках лицо* сүйлөмүн Ал анын бырыш баскан, ири тырыштуу бетинин бүт кызарып кеткенин көрдү деп которсок, оригиналга жакын болмок. Бизди кызарып сөзүнүн катышпагандыгы, анын ордуна кумсарып «кубарып», бозоруп «каны качып» чакчылынын колдонулушу иренжитип турат. *Кумсарып, кызарып* сөздөрү антонимдик катышта го. Кыргызчада сары (тиштери) колороними башка эки тилде берилбеген маанини атап турат.

Дагы бир үзүндүдө котормочунун аша эркиндиги сезилет. Анда колороними бар *огненно-лиловая поверхность озера* сөз айкашын (немисче *flurig violette Obenfläche*) деңиздин оттой кызгылтым бети деп бербестен, кыскартып ак, кызыл түстөрүнүн аталыштары менен которгон:

1. *В бинокль было видно, как ослепительно сияла огненно-лиловая поверхность озера* (БП: 214). – 2. *Көл ак-кызыл куттун нуруна чайынганын балкып жатат* (АК: 58). – 3. *Durch das Fernglas war zu sehen, wie grell die feurig-violette oberfläche des Sees leuchtete* (Н: 96).

Албетте, кыргыз менталитетинде *кут* түшүнүгү сакралдуу касиети менен туруктуу орун ээлеп алган. Ал бардык жакшылыктардын символу, көрсөткүчү катары бааланат. Бирок бул сөздүн колдонулушу кыргызча текстти автордук тексттен кескин оолактатып койду.

Автордук тексттен алыс берилген дагы бир үзүндүгө кайрылалы. Кыргызча сүйлөмдө *кызыл, кара* колоронимдери бар. Бирок тиешелүү сөздөр – котормочу таңуулаган аталыштар:

1. *В великой печали пребывали соплеменники два дня, а на третий собрались предать земле останки батыра* (БП: 219). – 2. *Кыздар кызыл кийинип, катындар кара кийинип, кыргыз эли эки күн аза күтүп, үчүнчү күнү баатырдын сөөгүн ата салты боюнча жабыла көтөрүп, Энесайдын боюн бойлотуп, жарлуу жээктин мизи менен алып өтмөк* (АК: 64). – 3. *In großer Trauer verharnten die Stammesgenossen zwei Tage, und am dritten Tag kamen sie zusammen, um die sterblichen überreste des Recken der Erde zu übergeben* (Н: 109).

Кыргызча тексттеги *кыздар кызыл кийинип, катындар кара кийинип, кыргыз эли..., ата салты боюнча, Энесайдын боюн бойлоп, жарлуу жээктин мизи менен алып өтмөк* – авторго котормочу таңуулаган сүрөттөө, котормочу автор үчүн көп сөздөрдү кошуп койгон. Бул жерде орусча *Енисей* аталышын *Энесай* гидроними менен алмаштырууга кадам ташталган. Оригиналдын ушул жеринде бул географиялык сөз жок.

Кызыл түс чыгармадагы объекттердин элесин берүүдөгү таасирдүү каражат катары кызмат кылат. Аны атоодо «кызыл» маанидеги орусча сөз 15 жолу, кыргызча 14 ирет, немисче 12 жолу колдонулган. Кыргызча сүйлөмдөрдө кызыл түстүн аталыштары 3 ирет көк сөзү менен берилип калган.

3.4. Кара түстүн көркөм образды жаратуудагы кызматы

Повестте беш ирет кара түстүү кой тууралуу сөз жүрөт. Эзелтен кыргыздар кара койдун этин барктап, нарктап жешкен. Илим деле кара жүн

күндүн нурун көбүрөөк тартып сиңирип, малдын денесине өткөрүлүшүн далилдейт. Кара койдун эти жагымдуу, күчтүү, ысык болот, кара койдун курмандыкка чалуу кудайга жагат деген жоромол эл ичинде кенен таркаган.

Ч.Айтматов «Ак кеме» повестинде ушул ишенимге кайрылат:

1. *И если зарезать **черную овцу** у подножия ее и помолиться богу, идти в гору и на каждом шагу кланяться и молиться богу да попросить его хорошенько он может сжалиться и дать ребенка* (БП: 210). – 2. *Этегине куйруктуу **кара кой** курман чалып, кудай таалага, пайгамбарга, карыяларга жалынып, жүрүп отурса, төбөсүнө чыкканча тилеги кабыл болот эле дейт маене* (АК: 55). – 3. *Wenn man an Fuß des Berges ein **schwarzes Schaf** schlachtet und zu got betet, auf den Berg steigt, sich bei jedem schritt verneigt und got schön bittet, so erbermt er sich vielleicht und schenkt ein Kind* (Н: 88).

Бул үзүндүдө *черная овца* – *кара кой* - *schwarzes Schaf* катышы берилген. Үчөөндө тең кой – курманга чалына турган жаныбар, анын аты объект, толуктооч катары кызмат кылып турат. Текстте *кара кой* сөз айкашы сакралдык маанини кабыл алган.

Кийинки сүйлөмдө кара токту жөнүндө сөз жүрөт. Токту – 2-3 жашар койдун аты. Анын эти жумшак, даамдуу, ширелүү. Бул маалымат автор тарабынан эмоционалдуу берилген:

1. *Зарежем **черную ярку**. Гостей полон дом. Пока встанут, мясо чтобы было у нас готово* (БП: 275). – 2. ***Кара токту**ну чалалы. Үй толтура мейман. Алар тургуча тамак даяр болуп калсын* (АК:129). -3. *Wir werden ein **schwarzes Lammklachten**. Das Haus ist voller Gäste. Damit das Fleisch fertig ist, wenn sie aufstehen* (Н: 251).

Кара токту даяр. Эми аны муздаш керек. Айтып коюш керек: союшка даярдык орусча, немисче тексттерде кенен берилет, ал эми кыргызчада кыскартылып калган:

1. *Привел на это место **черную ярку** и, прежде чем повалить её, связать ноги, призадумался, присел на корточки* (БП: 275). – 2. *Анан **кара токту**ну жыгар алдында жүйүр отура калды* (АК: 129). – 3. *Dann führte er das*

schwarze Lamm ab diese Stelle, doch bevor er es niederwarf und fesselte, hockte er sich nachdenklich hin (Н: 252).

Маалыматтын жыштыгы жана жайылмалыгы үч текстте бирдей эмес: орусча текстте 17 сөз, немисче текстте 21 сөз, кыргызчада болсо болгону 8 сөз колдонулган. Мында котормочу эринчээктик кылып, сүрөттөөнү, үстүртөн, жалпылап койгондугу байкалат.

Бул кыскарткандык кийинки фрагментте компенсацияланат. Котормочу текстке жазуучунун оюна келбеген эле мифтик, ирреалдуу мүнөздөгү күчтөргө кайрылууну каармандын атынан кийирип коет:

1. *Приношу тебе в жертву **черную овцу*** (БП: 27). – 2. *Арбагы бийик, касиети улук Умай энебиз, мүйүздүү Бугу-эне аксарбашыл **кара токтуну сага деп айтып койдум, арнап чалдым*** (АК: 129). – 3. *Ich bring dir ein **schwarzes Lamm zum Opfer*** (Н: 252).

Бул үзүндүдө, тетирисинче, орусчада 6 сөз, немисчеде 8 сөз, кыргызчада болсо 18 сөз колдонулат. Орусчада улуу күч *тебе* «сага» деген ат атооч менен белгиленет, аны кыргызчада *Арбагы бийик, касиети улук Умай эне, мүйүздүү Бугу-эне* деп атап, *кара токтуга татаал ак сарбашыл* аныктамасын кошуп коет. Кийинки кошмок колороним ички өз ара карама-каршылыктагы мааниге ээ: анткени *кара койдун башы акпы же сарыбы, же сарбашыл ак, кара койбу, же койдун башы агыш сарыбы, саргылт акпы* – автордук даана, кыска стилди мынчалык бурмалабоо керек эле. Кыргызча текстте үч колороним берилген:

Ушул эле аныктама кийинирээк, бир беттен кийин дагы кайра келтирилет: *кара, ак, сар (<сары)*.

1. *Разве не об этом просил дед момун Рогатую мать-олениху, принося ей в жертву **черную овцу на рассвете*** (БП: 278). – 2. *Таңга маал Момун чал ак сарбашыл **кара токтуну мүйүздүү Бугу-Эненин жолуна деп арнап чалганы тегин беле?*** (АК: 132). – 3. *Hatte nicht auch der Großvater Momun die gehörnte Hirschmutter darum gebeten, als er ihr im Morgen-grauen **das schwarze Lamm zum Opfer brachte?*** (Н: 259).

Беш үзүндүдө *черная овца – кара кой – schwarzes Schot* (1 ирет), *черная ярка – кара токту – das schwarze Lamm*(4 ирет) катышы колдонулат. Баарында *кара* колороними аныктооч катары берилген, койдун жүнүнүн түсүн көрсөтөт.

Жогоруда мисалдарда *кара* сөзү жүнү, жалпы түсү кара жаныбарлардын эпитети катары кызмат кылып жатат. Кийинки үзүндүлөрдө жүзү кара тору, териси карамтыл, бойлуу адам тууралуу айтылат.

Бир мисалда *черный мужик – эңгезердей кара киши – robuster schwarzhaariger Mann* үч илтиги кездешет:

1. *Человека этого звали Кокетай. То был дюжий **черный мужик**, колхозный счетовод с приозерья* (БП: 285). – 2. *Карагайга кардар болуп келген киши Көкөтай, эңгезердей **кара киши**, тиги көл жээгиндеги бир колхоздун эсепчиси* (АК: 140). – 3. *Dieser hieß Koktei. Er war ein robuster **schwarzhaariger Mann**, ein Kolchos rechnungsführer aus der Seeegend* (Н: 276).

Кийинки сүйлөмдө үчилтиктин түзүүчүлөрү кыйла башкача: *темнолицый человек – кара киши – dunkelhäutiger*. Кыргызча аталыш мурункуга толук шайкеш. Орусча, немисче тексттерде жүздүн караторулугу гана белгиленет. Үч сүйлөмдө тең адамдын албеттүүлүгү, денесинин чоңдугу көрсөтүлөт:

1. *Возле кучи мяса сидел на корточках, как глыба, какой-то незнакомый, огромный темнолицый человек* (БП: 296). – 2. *Додо эттин жанында жорудай куржуйган **чоң кара киши** отурат* (АК: 153). – 3. *Neben dem Fleischhaufen kauerte wie ein Erdklumpen ein **riesiger dunkelhäutiger Unbekannter*** (Н: 304).

Мындагы үч илтик *огромный темнолицый мужик – чоң кара киши – riesiger dunkelhäutiger* шайкештигинин борборун зат атооч ээлеп, анын терисинин караторулугун атаган сын атооч, сымбатын, тулку-боюн көрсөткөн сын атооч биргеликте каармандын образын элестүү кылып берди.

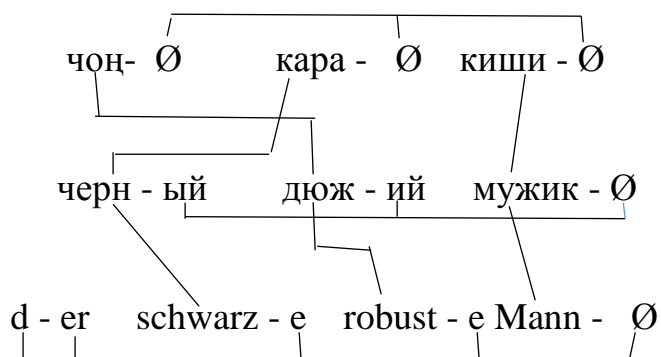
Кийинки сүйлөмдө бул система өзгөрүлөт: орусчада түзүм сакталганы менен, көлөмдүк сын атооч алмашат (өз ара да, орду боюнча да), кыргызчада көлөмдүк сын атооч берилбей, которулбай калат, немисче текст орусчага дал келет:

1. *Удовольствие одно. А запах какой?- говорил басом **черный дюжий мужик**, приносиваясь к мясу (БП: 297).* – 2. *А жарыктык, жытын карачы буруксун, - дейт **кара киши** таноолорун эдирейте дем жутуп (АК: 153).* – 3. *Das ist ein Vergnügen! Und wie das riecht! sagte der **schwarze robuste Mann** mit tiefem Baß und schhnupperte an dem Fleisch (Н: 304).*

Караңыз: *черный дюжий человек* – *кара киши* - *schwarze robuste Mann*. Кыргызчада *кара* колорониминин маанисин, таасирдүүлүгүн кубаттоочу албеттүүлүктү сыпаттоочу сын атооч колдонулбаган. Башка бир үзүндүдө кыргызчасында да *чоң* сын атоочу бар:

1. *Черный дюжий мужик, тот, что разделявал мясо, поддел из кучи острием ножа почку и протянул ее мальчику (БП: 297).* – 2. *Эт бузуп жаткан **чоң кара киши** алдында үйүлгөн эттен бычактын учуна боор илип сунду (АК: 154).* – 3. *Der **schwarze robuste Mann**, der das Fleisch zerlegte, spießte mit dem Messer eine Niere auf und reichte sie ihm (Н: 306).*

Мындагы каармандын мүнөздөлүшүн схема түрүндө төмөнкүдөй мүнөздөөгө болот:

Орус, немис тилдеринин бөтөнчөлүгүн сын атоочтордун жекелик, эркек роддогу көрсөткүчтөрү немис тилинин эркектикти көрсөтүүчү аныктык артикли түзөт. Кыргызча атоочтордо нөл мүчө бар, анткени өзгөртүлбөйт, мүчө кабыл албайт.

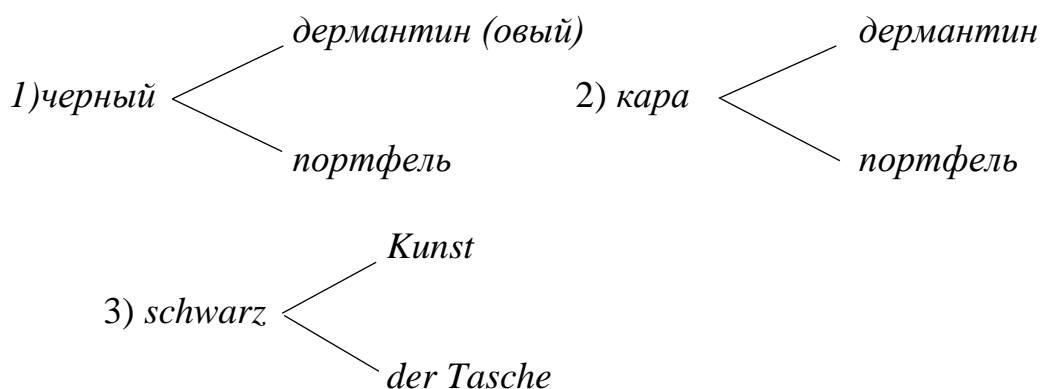
Кыргызчада «көлөм + түс + киши» тартиби туруктуу. Орус, немис тилдеринде « түс + көлөм » = «көлөм + түс» катыштары эркин, кайчылашууга хиазмга жол берет:

<i>черный дюжий мужик</i> (3)	<i>robuster schwarzhhaariger Mann</i> (1)
<i>дюжий черный мужик</i> (1)	<i>schwarze robuste Mann</i> (3, 4)

Повестте дагы бир үч мүчөлүү атоочтук синтагма өз тутумунда колороним кийрип колдонулган. Үч үзүндүнүн ичинен кыргызча текст автордук оригиналдан бир кыйла оолактап кеткени менен, колороним камтыган синтагмалар үч тилде бири-бирине өтө шайкеш:

1. *Черный дерматиновый портфель с блестящим металлическим замочком – защелкой, проскользввающей под скобу* (БП: 178). – 2. *Оболу кара дермантин портфель колго тийди. Боорунда калем-салем салар жамак чонтөктүү, жылтыраган темир килити бар, кулпунун тилин тээкке салса, чырк этип бекип калат* (АК: 17). – 3. *Zuerst wurde eine Schulmappe gekauft. Eine schwarze Kunstledertasche mit glänzendem. Metallschloß, das klakkend in eine Klammer geschoben wurde* (Н: 5).

Мындагы үч мүчөлүү атоочтук синтагманын түзүмү мурункудай эле. Бирок колороним кийинки эки сөздүн тең түсүн атайт: дермантин кара, портфель да кара. Дермантин – портфелдин материалы, өңү кара, ошондуктан буюм да кара түстө:

Мындагыдай шайкештик дайым эле кездеше бербейт: *черные леса* – *токой кара көлөкө жамынып* – *die schwarzen Wälder* (БП: 279; АК: 134; Н: 262). Орусча, немисче «сын атооч + зат атооч» катышы окшош, кыргызчада токой – субъектке *кара көлөкө* сөз айкашы «аныктооч+толуктооч» катары кызмат кылып колдонулган. Бул жерде структуралык барабардык, окшоштук тууралуу айтууга болбойт. Немисчеде заттын көптүгүн туюнтууга артикль, тыбыштык оошуу (a<ä), -en, -er мүчөлөрү катышты. Башка бир сүйлөмдө үч тилдеги түзүмдү толук параллелдүүлүк байкалат:

1. *Одни ведь они в холодных и каменных горах, в черном непроглядном лесу* (БП: 280). – 2. *Түнөргөн караңгы токой ичинде, аска-таштын ызгардуу коюнунда алар кароосуз да* (АК: 135). – 3. *Sie sind doch allein in den kalten und steinernen schwarzen Wald* (Н: 265).

Бул жерде предлогдорго (b,in) послелог (ичинде), сын атоочторго атоочтук менен сын атооч, зат атоочко зат атооч туура келет. Сын атоочтордун орун тартиби кыргызча менен немисчеде окшош. Кыргызча текстте *кара* маанисин «атоочтук+сын атооч» түзүмүндөгү *түнөргөн караңгы* сөз айкашы туюнтат, мында эки колороним уңгу катышкан: *түн-жана кара-*.

Бир үзүндүдө *проскользит черная (машина) – капкараболуп... жыбылжып өтүп баратса* (машина аталбайт) – *ein schwarze... Auto* шайкештиги бар. Кыргызчада түс аталышы күчөтмө көрсөткүчү менен

колдонулган, бирок аныктоочтук милдет аткарбайт, сын-сыпат бышыктоочтук кызматта.

Котормочу дагы бир жерде автордук тексттен оолактап кеткен. Орусча текстте бар *темный* «кара, карамтыл», *седые* “ак”, *черно-бурый* «кара-күрөң» сөздөрү биздин темага түздөн түз тиешелүү. Биринчиси которулуп, экинчи менен үчүнчүсү «уйпаланып» кыргызчага көк буурул сөз айкашы менен берилип калган:

1. *К утру темные гряды хребтов становились седыми, как заливки чернобурых лисиц* (БП: 230). – 2. *Күндө эртең менен тура калып карасаң, кечээги кара кырлар көк буурул тартып, кар жамынып калат* (АК: 78). – 3. *Gegen Morgen wurde die dunkle Kette der gebirgskämme grau wie ein Schwarzfuchsnacken* (Н: 138).

Мында *темные гряды (хребтов)* – *кара кырлар* – *die dunkle Kette* үч илтиги жалпысынан шайкеш. Ал эми орусча *седые гряды хребтов, как заливки чернобурых лисиц* «каракүрөң түлкүнүн желке жүнүндөй ак боз тоо кырлар» түрмөгүн *көк буурул тартып* деп которушу окуучулар үчүн анчейин билинбегени менен, котормочулуктун көз карашында сындалышы мүмкүн. Колоронимдер теориясы да мындай эркиндикти кабыл албайт. Бул жерде түс эки түрдүү аталып калган: *чернобурый* «каракүрөң, кара буурул» = *көк буурул*. «Кара» маанисин «көк» маанисине оодарып коюу – калпыстык. Бул котормо *седые* сөзү үчүн гана туура болмок.

Бир үзүндүдө *черные леса* – *die schwarzen Wälder* – *токой кара көлөкө жамынып* катышы теңдештирилет: орусча менен немисчедеги «сын атооч + зат атооч» түзүмү менен кыргызчадагы «зат атооч + сын атооч + зат атооч (толуктооч) + этиш (чакчыл)» түзүмү барабарлаштырылат:

1. *А вокруг в полном безмолвии неровные горы, скалы, черные и неподолжные леса, и в самом низу билась и шумела река на камнях*(БП: 279). – 2. *Азыр ай тарс жарылып, быркырап кулап түшчүдөй тегеректеги тоо чокулары тунжурап моюн созот, береги токой да кара көлөкө жамынып, күдүрөйт* (АК: 134). – 3. *Ringsum verharrten die kleineren Berge, die Felsen,*

die unbewegten schwarzen Wälder in tiefem Schweigen, und ganz unten toste und rauschte der Fluß über die Steine (Н: 262).

Орусча менен немисчеде көптүктүн көрсөткүчтөрү бар: орусчада *-ие, -а* мүчөлөрү, немисчеде *-ie, -en, -er, a/ä*(б.а., артиклин мүчөсү, сын атоочтун, зат атоочтун мүчөлөрү, тыбыштык оошуу (*a>ä*)). Кыргызчага *түнөргөн/караңгы токойлор* түрүндө которгондо зат атоочтогу *-лор* мүчөсү гана, көптүктүн белгиси катары карамакпыз. Аныктоочтор кыргыз тилинде аныкталуучу затка карата көптүк мүчөсүн кабыл албайт. Кыргызча текстте *көлөкө* сөзүнүн мааниси колоронимди кубаттап турат.

Орусча, немисче тексттердеги *черная машина/машина черная = ein schwarzes Auto* атрибутивдик алакадагы сөз айкаштары кыргызча котормодо зат атоочтон ажырап калган. Алардагы сын атоочтордун мааниси *капкара болуп* деген чакчыл түрмөктө берилет, бирок аныкталуучу объект аталбайт:

1. *А какие машины! Так и хочется остановиться и замереть, вытянуться, пока она проскользит машина эта черная, блестящая, плавная* (БП: 233). – 2. *Капкара болуп* күнгө жалтылдап, үнү угулбай жаныңдан жыбылжып өтүп баратса, алдыңкы орунда керилип чоң отуруп баратса, дене боюң дүп этет, зыңкыя катып тура калгың келет (АК: 82). – 3. *Und in was für Autos! Man möchte stehenbleiben und erstarren, möchte Haltung annehmen, bis so ein schwarzes, glänzendes, schwebendes Autovorbeigeglitten ist* (Н: 147).

Орусча текстте *машины, она, машина* сөздөрү автомобилге тиешелүү, кыргызчада бул объектти атаган бир да сөз кезикпейт. Ат атооч(*ал*) да которулбаган.

Бир жерде котормочу оригиналдагы *котёл/казан* сөзүнүн ордуна *кара казан* сөз айкашын колдонот. Казан көө, ыш болгондуктан бул «ээнбаштык» өөн көрүнбөйт. Мында: *под + Ø + казаном – кара казан* (толтура) + *under dem Kassel* катышы учурайт:

1. *А огонь под казаном разложили сильный – пар густо валит из кипящегося казана, до краев наполненного большими кусками мяса* (БП: 294).

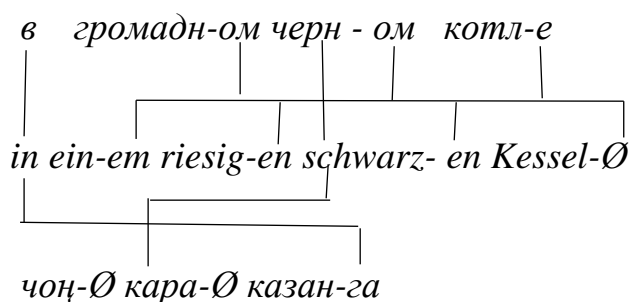
– 2. **Кара казан** толтура эт кайнап, жиликтин учтары сербейет, калың буу чыгып *amat* (АК: 151). – 3. *Aber unter dem Kessel brannte ein starkes Feuer, dichter Dampf quoll aus dem siedenden Kessel, der bis zum Rand mit großen Fleischstücken angefüllt war* (Н: 300).

Бул мисалдагы *кара* сөзүнүн ордун «нөл – *кара* - нөл» формуласына кошобуз. Анткени биз талдап жаткан колороним кыргызча гана текстте учурайт.

Башка үзүндүдө үч тилде тең *кара* түстүн номинанты берилген:

1. «*Стирают, наверно, сегодня бельё*» - *подумал мальчик, потому что обычно костер раскладывали во дворе в день большой, стирки, когда воду грели на все три дома в громадном черном котле* (БП: 294). – 2. «*Кир жууп жатышса керек*», – *деп ойлоду бала. Тигинчелик улуу отту үч үй биригип кир жубарда жагып, «кырк кулак» дей турган чоң кара казанга толтура суу ысытышчу* (АК: 151). – 3. *Sie waschen wohl, dachte der Junge, weit gewöhnlich am Tage der großen Wäsche auf dem Hof ein Feuer brannte, auf dem das Wasser für alle drei Häuser in einem riesigen schwarzen Kessel erhitzt wurde* (Н: 299).

Мында *в громадном черном котле* – *чоң кара казанга* – *in einem riesigen schwarzen Kessel* түзүмү берилген. Булардын парадигматика-синтагматикалык катышын схемага өткөрүүгө болот:

Кыргызча үч мүчөлүү синтагма эң жөнөкөй, андагы аныктоочтор нөл мүчөлүү, морфологиялык көрсөткүчү – барыш жөндөмөнүн аффикси. Бул аффикс орусча *в*, немисче *in* предлогдоруна функционалдык жактан шайкеш. Немисче синтагмада 4 морфологиялык белги бар, орусчада – үч. Булар сөз өзгөртүүнү уюштурат.

Дагы бир үзүндүдө орусча *на дороге*, немисче *auf dem Weg* шайкештиктери кыргызчада *кара* аныктоочун кабыл алып калган:

1. *И там на дороге всегда все видно как на ладони – и пеший, и конный, и, конечно, «машина»* (БП: 178). – 2. *Кароол дөбө дегенчелик бар, аерден таман алдындагы кара жолдон аттуусубу – жөөсүбү, кыбыр эткендин баары алакан отундагыдай көрүнүп турат* (АК: 18). – 3. *Und dort auf dem Weg war immer alles wie auf dem Präsentierteller zu sehen – Fußgänger, Peiter und erst recht ein Auto* (Н: 77).

Кара жол аталышы жолдун даңгырлыгын, жолоочулардын көп каттагандыгын көрсөтүш үчүн колдонулган. Бул «нөл + *кара (жол)* + нөл» формуласына туура келет.

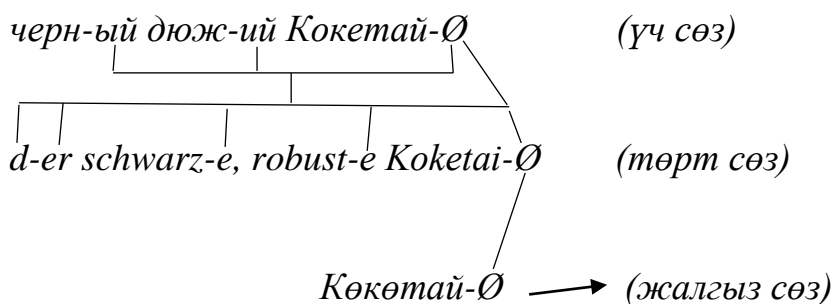
Мынттип *кара* сөзү кыргызчада гана кездешкен учур башка үзүндүлөрдө да бар:

- 1) нөл – *кара кулпу (салынуу)* – нөл (БП: 198; АК:40; Н: 54);
- 2) нөл – *кара жаныңы (карч уруп)* – нөл (БП: 179; АК: 18; Н: 26);
- 3) нөл – *кара жылтыр жолдору* – нөл (БП: 230; АК: 77; Н: 138);
- 4) нөл (*обливаясь потом*) – *кара терге чөмүлүп* – нөл (*schweißüberströmt*) (БП: 235; АК: 84; Н: 151);
- 5) нөл (*лошадь покрылась мылом*) – *ат кара терге түшүп* – нөл (БП: 232; АК: 80; Н: 143).

Кээде кыргызча текст бөскө болуп калат: *черный дюжий Кокетай – schwarze robust Koketai – Көкөтай*. Кыргызчада аныктама жок. Формуласы “черный-schwarze- нөл”. Персонаждын келбети, кебете-кешпири сүрөттөлбөй эле калат:

1. *Он хотел приткнуться где-нибудь сбоку, но черный дюжий Кокетай великодушно попросил его сесть рядом с ним* (БП: 301). -2. *Ал этек жактагы бир орунга кыпчылмачы болду эле, Көкөтай айкөлдөнүп, жанына чакырды* (АК: 158). – 3. *Er wollte sich irgenwo ander Seite hinsetzen, aber der schwarze, robuste Koketai bat ihn großmütig neben sich* (Н: 315).

Эки тилдеги үч төрт мүчөлүү синтагмага кыргызча бир эле сөз туура келет:

Эркек родду, жекече түрдү, атооч жөндөмөнү орусчада үч мүчө (-ый, -ий[ый], -Ø), немисчеде төрт мүчө (-ie, -e, -e, -Ø) билдирет. Кыргызчада нөл мүчө – жекеликтин, атооч жөндөмөнүн көрсөткүчү, мында род жиктелбейт.

Мында да тил аралык параллелдүүлүк жок. Котормодо, демек, асистемалуулук кенен учурайт. Ошондуктан котормодо тил аралык асимметрия кубулушу учуруулары жөнүндө айтууга толук негиз бар.

Карамтыл түстүн аталышы орусча, немисче тексттерде учурайт, кыргызчада болсо нөл көрсөткүчкө ээ: *тёмный* – нөл – *dunkle*:

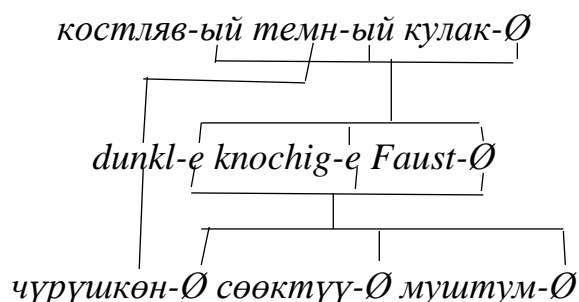
1. *Её костлявый темный кулак угрожающе маячил перед окулярами: «Нашел себе забаву. Чтоб провалился он, чертов пароход! Чтоб он сгорел, чтоб он потонул!»* (БП: 202). – 2. *Чүрүшкөн сөөктүү муштум дүрбүнүн көзүндө ойноктоду. Тапкан эрмегин, журтта калгыр! Ылайым кыйрап калса экен Ак кемең! Өрттөнүн кетсе экен, чөгүн кетсе экен!...* (АК: 44). – 3. *Ihre dunkle knochige Faust zeichnete sich drohend vor den Okularen ab. «Hat sein Vergnügen gefunden. Z erbersten soll er, derverfluchte Dampfer. Verbrennen soll er, untergehen...»* (Н: 65).

Ошол эле учурда кыргызчадагы ак колороними калган эки тилде нөл көрсөткүчкө дал келет: *пароход* – ак кеме – *der Dampfer*, б.а. нөл – колороним – нөл.

Кыргызча *чуруш* «тырыш, үтүрөйгөн, кичинекей», *чирик* «бузулган, сасык, булганч» сөздөрү тектештирилсе байыркы *kar «кара» сөзү менен этимологиялык байланышта болушу да ыктымал (салыштырыңыз *кара/*

чортаман; караңыз S2.4.2). Бул жоромолго биз таянып жогорудагы көрсөткүчтүн ордуна чүрүшкөн сөзүн койсок да болот:

Орусча жана немисче, кыргызча тексттерде сын атоочтор кайчылаш (хиазм) түрүндө берилген.

Кара түстүн аталышынын бардыгына-жоктугуна карап дагы бир үзүндү үчүн «черные – нөл - *schwarze*» формуласын сунуштоого болот. Анда да орусча, немисче тексттерде колороним бар, кыргызчада жок:

1. *Теперь стояли рядами скотные дворы под шиферными крышами, виднелись большие **черные кучи** навоза и соломы* (Н: 197). – 2. *Эми анын ордунда шифер жабылган мал сарай. Жанында саман-кык жатат үйүлүп* (АК: 40). – 3. *Jetzt sah man reihenweise viehställe mit Schieferdächern und große **schwarze Mist und Strohhaufen*** (Н: 53). Кык “навоз” сөзүндө албетте түстүк сема бар, бирок ал колороним эмес.

Кыргыз менталдуулугу кара түстү кайгы, аза күтүү менен байланыштырат. Ошондуктан повесттин эки үзүндүсүндө «нөл – кара + зат-нөл» формуласына баш ийген айтымдар кездешет.

А) 1. *А на опушке леса стояли на привязи девять жертвенных кобылиц, девять жертвенных быков, девять девяток жертвенных овец на **поминальную тризну*** (БП: 220). – 2. *Токойдун четиндеги карагайларда баатырдын **кара ашына** чалынар төрт түлүк мал тогуздап байланып турду* (АК: 66). – 3. *Am Waldrand standen neun Opferstufen, neun Opfertiere und neun mal Opferlämmer für **die Totenfeier*** (Н: 113). Кыргызчада комплексия жүрүп, бээлер, букалар, койлор жалпылоочу мал сөзү менен аталып калган.

Мында поминальная тризна – *кара аш* – *die Tofenfeier* катышы аталган формулага баш иет.

Б) 1. *Конь его был покрыт погребальной попоной* (БП: 220). – 2. *Кара жабуу жабылган баатырдын аргымагы сөөк артынан жетелөөгө белен, суулук кемирип, кандуу көбүк булайтып, көзүн акшыыйтып, жер чапчып турат* (АК: 66). – 3. *Sein Pferd trug schon die Tofendecke* (Н: 112).

Бул үзүндүдө колороним кыргызча сүйлөмдө гана бар: *погребальная попона* – *кара жабуу* - *die Tofendecke* «маркумдун денесин жапкыч/көрпө».

В) 1. *Случалось, на великих поминках какого-нибудь знатного старца из племени Бугу – а Момун был родом бугинец, очень гордился этим и не пропускал никогда поминок своих соплеменников – ему поручали резать скот, встречать почетных гостей и помогать им сходиться с седла, подавать чай, а то и дрова колоть, воду носить* (БП: 186). – 2. *Айрыкча Бугу уруусунан кадырлуу кары а дүйнө кетсе, анын кара ашы, чоң ашынын кызматы Момундун мойнунда. Момун өзү Бугудан болот, ошого сыймыктанат, ошол үчүн уруулаш тукумунун аш-тоюна катышпай койбойт. Мал сойгон да Момун, кадырлуу конокторду тосуп, атын алган да Момун, отун жарып, от жагып, суу ташып, чай сунган да ошол эле Момун* (АК: 26). – 3. *Es kam vor, daß man ihn bei der Totenfeier für einen ehrwürdigen greis auf dem geschlecht der Bugus – Momun entstammte dem geschlecht der Bugus, war sehr stolz darauf und versäumte keine Totenfeier für einen Stammesverwandten - blauftragte, vieh zu schlachten, Ehnengäste zu empfangen, ihnen aus dem sattel zu helfen Tee zu reichen, aber auch Holz zu hocken und Wasser zu holen* (Н: 25).

Бул үзүндүдө да «нөл – *кара аш* - нөл» формуласы ишке ашкан. Бирок кайгылуу окуя, аза күтүү, маркумду жоктоо ж.б. негативдик процесстерди *кара* сөзүнүн семантикасы камтыйт. Ошондуктан *поминки* – *кара аш* - *der Totenfeier* үч илтигиндеги түрдүү түзүлүштөгү маанилеш тилдик каражаттар катары эле каралат.

Повесттин орусча текстиндеги *последние слова* «одоно сөздөр, ыплас сөздөр, сөгүнүү-сөздөнүү» деген сөз айкашы немисчеге (*mit dem übeelsten*

Wörtern деп которулган. Бул туура чечим. Ал эми ушулар катышкан үзүндүнүн кыргызча текстинде оозунан **ак ит кирип, кара ит чыгып** деген идиома пайдаланылган. Бул жерде контрасттык маанидеги эки сын атооч *ит* зат атоочун аныктап колдонулган. Бул эки кыргызча колоронимдин орусча, немисче тексттерде шайкешти жок. Ошондуктан бул фрагментти эки формулага («нөл – кара - нөл», «нөл – ак - нөл») тең ыйгарууга болот:

1. *И слышать, как при нем, при отце родном, последними словами бранять его дочь. Как обзывают ее сукой бесплодной, трижды проклятой яловой ослицей и разными другими словами. И слышать, как диким обезумевшим голосом кляла дочь судьбу свою* (БП: 214). – 2. *Орозкулдун оозунан ак ит кирип, кара ит чыгып, көзүнчө кызын дөбөт жыттабас канчык, күнү бүткүчө кысып калган эшек деп, андан аша булганыч сөздөр менен сөгүп жатканын тыгыны жок кулагы аргасыздан уккан тура* (АК: 59). – 3. *Und hatte anhören müssen, wie sie in seiner, des leiblichen Vaters, gegen wart mit den übelsten Wörtern beschimpft, wie sie als unfurchtbare Hündin, als dreimal verdamnte sterile Eselin und mit anderen Ausdrücken geschäht wurde* (Н: 98).

Дагы бир үзүндүдө *ак-кара* антоними колдонулган. Бирок бул колоронимдер мотивациясы жок берилген:

1. *Выше всех взбирались сосны. Среди камней и снега топорщились они темными щеточками на гребнях горных цепей* (БП: 198). – 2. *Жогорку кара зоо, ак карга ээк артып, кара токой камап жаалданып күдүрөйт* (АК: 41). – 3. *Am höchsten kletterten die kiefern. Zwischen Fels und Schnee zogen sie sich als dunkle Bürsten über die Kämme der ergketten* (Н: 56).

Оригиналда *темные щеточки* деген атрибутивдик сөз айкашы бар. Анын биринчи бөлүгү – колороним. Анын кыргызча эквиваленти котормодо берилбеген. Буга немисче *dunkle Bürsten* синтагмасы туура келет. Эки мисал өз ара эквиваленттик катышта. Кыргызчада бул сөз айкашына жакындашкан да эч нерсе байкалбайт. Мында *кара зоо, ак кар* деген *ак-кара* антоними бар сөз айкаштары колдонулган. «Зордук» менен биз буларга орусча *камни и*

снега «таштар жана карлар» деген бирөөчөй синтагманы жакындатууга аракеттенип, таштарды кара зоого, карды ак карга теңештирсек болот. Бирок кара токой “калың токой” сөз айкалыштарындагы колороним да-котормочунун гана табылгасы.

Кээде каралыктын, караңгылыктын аталышы котормодо күчөтүлүп берилет, же таптакыр берилбей калат. Төмөнкү үзүндүдө орусча *темный-темный* «капкараңгы» сөзүнө кыргызча *капкараңгы*, *караңгылык* сөздөрү барабарлаштырылып, немисчеде караңгылык көрсөтүлбөй калган:

1. *Я знаю, за домом темная-темная, морозная-морозная ночь* (БП:211). – 2. *Сырт капкараңгы, муз жарылган аяз, сууктун күчүнөн караңгылык калдыркан болуп тоңуп, кырс-кырс сынып тургансыйт, аны мен үйдө билип отурам* (АК: 55). – 3. *Ich weiß, hinter dem Haus ist stockfinstere, eiskalte Nacht* (Н:88). Мында “темная-темная-капкараңгы, караңгылык-нөл” формуласы ишке ашкан. Орусчада түс аталышынын кайталоосу караңгылыкты күчөтүп белгилейт, кыргызча мындай күчөтүү колоронимдин оригиналдык уңгусунун кайталанышы жана бириктирүүчү-п индексинин катышуусу менен (ка-п-караңгы) жана кошумча караңгылык сөзүнүн колдонулушу менен туюнтулат.

Биз бул жерде котормодогу адекваттуулук тууралуу сөз кылгыбыз келди. Биз кайрылган орус тилчи респондент орусча үзүндүнү кыска, жөнөкөй кылып эле которуп койду: *Үйдүн сыртында капкараңгы, аяздуу түн экенин билем. Ал эми муз жарылган аяз, сууктун күчү, караңгылык калдыркан болуп тоңуп, кырс-кырс сынып тургансыйт, аны мен үйдө билип отургам* – баары котормочунун чыгармасы. Немисчеде 9 сөз, орусчада 7 сөз, кыргызчада 19 сөз колдонулган.

3.5. Кыргызча *көк* уңгусунун «Ак кеме» повестиндеги маанилеринин орусча, немисче тексттериндеги шайкештери

Көк сөзү учураган үзүндүлөрдүн айрымдары *кызыл* колороними менен байланышта жогоруда каралып өттү: *побагровел* – кара көк болуп чыкты

(*кызарып кетти делинбей*), аныктоочу жок эле орусча *волна* «толкун» сөзүнө кыргызчада *көк мөлтүр толкун* айкашынын берилиши ж.б.

Повесттин башында эле *син-*, *көг-*, *blau* үч илтигинин атоочтук маанидеги экспоненттери учурайт:

1. *Он тотчас выскочил из воды, быстро натянул на тощие бедра штаны и, сам мокрый еще, **посиневший** – вода в реке холодная, - побежал по тропе ко двору, чтобы первым возвестить приезд автолавки* (БП: 79).

– 2. *Суудан ыргып чыгып, ыштанын ана - мына кийди да, кургабастан, **көгөргөн эриндерин кымтый албай**, жалгыз таман жол менен үйгө чуркады, машина-дүкөндүн кабарын элден мурун жар салууга шашты* (АК: 18).

– 3. *Sogleich sprang era us dem Wasser, zog schnell die Hosen über die mageren Schenkel und rannte noch ganz naß und **blau gelhoren** – das Wasser im Fluß war kalt – den Pfad zum Hof entlang, um als erster den Verkaufszug anzu – kündigen* (Н: 9).

Бул жерде *посиневший* «көгөрө түшкөн» - *көгөргөн* (*эриндерин кымтый албай*) - *blau gelhoren* шайкештиги берилген. Орусчада, немисчеде муздак суудан дененин көгөрүп кеткени белгиленсе, кыргызчада эриндердин өңүнүн өзгөрүлүп, үшүп кеткендиги көрсөтүлөт: денени эринге барабарлоо жүргөн.

Кийинки орусча текстте да *син-* «көк» уңгусу этиштин курамында берилет, немисче *Blau* зат атоочу аркылуу туюнтулат. Мында Ысык-Көлдүн бетинин көгөрүп турганы көрсөтүлөт. Кыргызчада болсо *көк* аталышы эки ирет берилет, бирок колоронимдер көл бетин мүнөздөбөй котормочу – орусча *Там вода и небо соприкасались* деген сүйлөмдөгү зат атоочторго *көк* сын атоочун аныктооч кылып берет: ***көгүлтүр** суу менен **көк** асман биригип кеткендей*. *Көк* аныктоочу деңиздин бетиндеги көктү көрсөтпөй калган:

1. *И на самом дальнем краю земли, куда только достигал взор, за песчаной прибережной полосой густо **синелавытуклая** кривизна озера. То был Ыссык-Куль. Там вода и небо соприкасались* (БП:197).

– 2. *Алыска созулуп, эриген коргошундай көлкүлдөн, Ысык-Көл жатат. Көлдүн төрүнө көз жетпейт, көгүлтүр суу менен көк асман биригип кеткендей* (АК: 39).

– 3. *Und am entferntesten Ende der Erde, das der Blick gerade noch erreichte hinter einem sandigen Küsten-streifen, schimmerte in sattem **Blau** der gewölbte See Issyk-Kul. Dorf –berührten sich Himmel und Wasser* (Н: 52).

Бирок котормочу көл бетиндеги көктүктү эриген коргошундай көлкүлдөн атрибуту аркылуу туюнтат. Демек, кыргызчада көк түс үч жолу белгиленгендигин баса айтууга болот.

Дагы бир үзүндүдө көк түсү күчөтүлгөн мааниде шөкөттөлөт. Орусча *синяя-синяя кромка* «көкмөк жээк/чеке» сөз айкашы предлогдуу жөндөмөдө турат: *на синей-синей кромке Ыссык-Куля*. Аны кыргызча *көлдүн...көкмөк жээгинен* деп, *Ысык-Көл* татаал сөзү кыскарылып, сөз айкашы чыгыш жөндөмөдө берилет. Буга көп чекиттин ордуна *тиги нур кубулган* сөз айкашы артыкбаш эле берилип калган. Мисал:

1. *Вот он! И все забылось сразу там, впереди на синей-синей кромке Ыссык-Куля, появился белый пароход* (БП: 204).

– 2. *Тигине! Бала баарын унутту, кайгысын да, коопсунганын да, ошол замат унутту. Көлдүн тиги нур кубулган көкмөк жээгинен бери карай Ак кеме кылайып чыгып келатат* (АК: 47).

– 3. *Da! Und sogleich war alles vergessen. Am dunkelblauen Rand des Issyk-Lul war der weiße Dampfer aufgetaucht* (Н: 69).

Бул үзүндүдө *синяя-синяя кромка* – көкмөк жээк - *dunkelblauen Rand* катышы мааниге ээ. Бирок мында *белый пароход* – *Ак кеме* - *weiße Dampfer* түрүндөгү үч илтик да өз курамындагы колороним менен мурунку 3.2. параграфына тиешелүү экендигин көрсөтүп турат. Бул мисал ал параграфта каралбаган болчу.

Дагы бир сүйлөмдө *көк/синий/blau* жана *ак/белый/weiß* катышы чогуу учурайт. Бирок алардын ортосунда параллелдүүлүк сакталбаган: *по синей глади озера* «көлдүн көк бети боюнча» кыргызчада аныктоочсуз,

колоронимсиз берилген: *көлдүн бетин тилип*, ал эми орусчада аныктоочу жок *с дымами из труб* «трубалардан чыккан түтүндөр менен» сөз айкашындагы биринчи зат атоочунун эквивалентин көк аныктоочу жандап калган: *көк түтүн бууланып*. Караңыз:

1. *Белый и длинный, он скользил по синей глади озера с дымами из труб и не зная, что к нему плыл мальчик превратившись в рыбу-мальчика* (БП: 205). 2. *Көптөн бери күтүп жүргөн бир бала кыялында балык болуп баратканын билбей келберсий суналган аптак кеме морлорунан көк түтүн буланып, көлдүн бетин тилип кетип баратты* (АК: 49). 3. *Weiß und langgestreckt so glitt er mit rauchenden Schornsteinen über die blaue glätte des Sees und wußte nicht, das ein Junge zu ihm schwamm, der sich in einen Fisch verwandelt hatte* (Н: 74).

Көк/синий/blau сөздөрүнүн уңгулары булардан жасалган дериваттардын курамында кездешет:

1. *Протрезвеет он, а утром жена, хотя и в синяках, самовар уже поставила* (БП: 216). 2. *Эрте менен мастыгы тараган Орозкул башын мыкчып, охолоп ордуна туруп атса, көгала болгон катыны самоорун кайнатып, пиалаларын таза сүлгү менен арчып, чай бергиче шашат* (АК: 62). 3. *Er wurde nüchtern, und am nächsten Morgen stellte seine Frau, obwohl sie am ganzen Körper blaue Flecke hatte, wie der den Samowar auf* (Н: 104).

Бул жерде *в синяках – көгала (болгон) – blaue Flecke* катышы түстү сыпаттоонун негизги каражаты катары кызмат кылат.

Бир үзүндүдө орусча жалгыз эле колороним болсо (*сиреневый* «кызгылт, көгүш кызыл») кыргызча котормосунда үч колороним берилгенин көрөбүз. Анда *сиреневый* сөзүнүн котормосу *көгүлтүр* атоосуна дал келет: *на сиреновом песке – көгүлтүр кумдун үстүндө*. Кыргызчадагы маралдарды сүрөттөгөн *агыш омуруо, кызгылт соору* айкаштар оригиналда шайкештик таба албайт:

1. *И лишь когда маралы стали пересекать открытую прогалину сухого паводкового песка, люди увидели их как на ладони. На сиреновом песке, в*

ярком молнечном освещении. И застыли с разинутыми ртами, в разных позах (БП: 287). – 2. Күн чагылышкан көгүлтүр кумдун үстүндө агыш омууроо, кызгылт соору маралдарды көрүп алып, кишилердин оозу ачылды, турган-турган жерлеринде селейе камты (АК: 192). – 3. *Erst als die Marale eine offene lichtung mit trockenem, vom Hochwasser angeschwemmten sand überquerten, sahen die Menschen sie auf dem flieder farbenden Sand in greller Sonnenbeleuchtung wie auf dem Präsentierteller. Offenen Mundes, in den verschiedensten Stellungen standen sie starr* (Н: 281).

Көк сөзү кыргыз тилинде полисемиялык касиетке ээ. Анын семалары кара сөзүнүкүнө жакындап кетет. Ал «кежир», «таарынчаак», «аза/маркум ызаты», «асман», «бийиктик» ж.б. маанилерди туюнтат. Демек, кыргызчада колдонулган көк сөзү башка тилдерде колоронимдик касиетке ээ эмес эле сөздөргө туура келет:

1) **көктү жаппайт** – незаслоняет неба – *rerdeckt nicht dem Himmel* (АК: 20; БП: 181; Н: 13);

2) **көктөн кут түшкөндөй** – повезло (оң келди/буюрду) – **hatte Glueck**(АК:25; БП: 185; Н:24);

3) **төбөсү көккө жеткенсип**(«башы асманга жеткенсип») – жок – жок (АК: 37; БП: 195; Н: 49);

4) **күлүн көккө сапырып** «кыйсыпырын чыгарып» - жок – жок (АК: 64; БП: 218; Н: 107);

5) **көккө батмак эмес** – не хватило бы неба – *ihnen der Himmel nicht reichte* ; караңыз:

1. *Если бы звезды стали людьми, им не хватило бы неба. Если бы рыбы стали людьми, им не хватило бы рек и морей* (БП: 223). – 2. *Жылдыздар адам болсо, көккө батмак эмес, балыктар адам болсо, сууга батмак эмес* (АК: 69). – 3. *Wenn die Sterne zu Menschen würden, reichte ihnen der Himmel nicht. Wenn die Firsche zu Menschen würden, reichten ihnen nicht die Flüsse und Meer* (Н: 121);

б) **көктө** – по небу – *über der Himmel*:

1. *Облака быстро перемещались по небу* (БП: 294). – 2. *Булуттар көктө уйгу-туйгу тытылып көчүп барат* (АК: 151). – 3. *Die Wollken zogen schnell über der Himmel*(Н: 299).

Ысык-Көлдү деңизге салыштырган түрмөктү карап көрсөк, анда орусча *целое* «бүтүн», немисче *ganzes* «бүтүн» сөздөрүнүн маанисине калкып жаткан көк сөз түрмөгүнүн мааниси теңдештирилип калган: *целое море* – *ganzes Meer* – чалкып жаткан көк деңиз. Кеңдикти белгилеш үчүн котормочу чалкып жаткан деген аныктаманы киргизген:

1. *А Иссык-Куль – это целое море* (БП: 206). – 2. *Ысык-Көл деген чалкып жаткан көк деңиз* (АК: 50). – 3. *Der Issyk-Kul ist ein ganzes Meer* (Н: 77).

Сүйлөмдөрдөгү колоронимдик катыш: *нөл-көк-нөл*.

Кыргызча текстте 6 сөз, орусчада 4, немисчеде 6 сөз пайдаланылган.

Котормочу артыкбаш колоронимдерди колдонууну өзгөчө жактыргандай туюлат. Мисалы, оригиналда, немисчеде жок эле *көк жамаачы өңдөнүп* түрмөгүн кыргызча текстке кийирип койгон (АК: 39; БП: 197; Н: 52). Бул салыштыруу авторго таандык эмес. Ушундай эле дагы бир салыштыруу бар: *көгала койдой соёрун*. Аны орусчадагы *бить* «сабоо, таяктоо» сөзүнүн эле ордуна койгон (АК: 37; БП: 195; Н: 49). Орусча *вздыхали* «үшкүрүшчү» этишти *ооздорунан көк түтүн үшкүрүп тыйылбады* деген ири көлөмдөгү түрмөк менен алмаштырган. Бийик тоодогу түтөктөн думугууну жазуучу орусча *задыхаяь от горного удушья* деп берсе, котормодо *көк* колороними колдонулуп, татаал сөздүн тутумунда *каракөк болуп түтөгө күйүнүп* деп сүрөттөлөт (АК: 87; БП: 237; Н: 158).

Повестте *безмозглый* – *көк мээ* – *hirnlosen*, *старый дурень* – *көк мээ чал* – *Schwach-kopf* семантикалык шайкештиктери жолугат. Буларда кыргызчада гана *көк* колороними колдонулган. Мээ өзү көгүш боз түстө. Эмне үчүн түс аты терс маанини кабыл алганы түшүнүксүз:

А) 1. - *Ну, старый дурень, теперь держись! Я тебе это припомню!* – *прокричал ему вслед Орозкул, потряся кулаком* (БП: 247). – 2. – *Эй, көк мээ чал, сени карап эми мага таарынба!* – *деп муштумун кесеп, кыйкырып калды*

Орозкул (АК: 98). – 3. «–*Na warte, du alter Schwach-kopf, jetzt nimm dich nach. Das vergaß ich dir nicht!*» schrie ihm Oroskul hinferner und schuettelte die Faust (Н: 182).

Б) 1. *И проклинает она тебя – отца своего безмозглого* (БП: 282). – 2. *Көк мээ атама жетсин убалым деп карган отурам* (АК: 137). – 3. *Und sieverfluchtdich – ihren hirnlosen Vater* (Н: 270). Формула: нөл-көк-нөл.

Башка да бир нече үзүндүлөрдө көк колороними кыргызча гана тексттерде кездешерин байкоого болот: *көк кокотикен – колючий бодяк – die Stachneldistel* (АК: 19; БП: 180; Н: 11), *көк жал бөрү кейиптенип – похожий на волка, бурый, с сединой - grau brauner* (АК: 19; БП: 180; Н: 10). Бир жерде котормочу таза сууну кыргызча элестүү кылып *көк кашка суу* деп бериши (АК:95), дагы бир үзүндүдө кыргызча *көк буу уюлгутуп* (АК: 120) түрмөгү орусча, немисче тексттерде шайкешти жок колдонулган. Акыркы эки мисал да жогоруда келтирилген формулага баш иет.

3.6. Сары түсүн атоочу сөздөрдүн үч тилдеги өз ара катышы жөнүндө

Сары түстүн аталышы Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестинде бир нече ирет учурайт. Бир үзүндүдө орусча *желтые глаза* атрибутивдик сөз айкашына немисче *gelben Augen* деген сөз айкашы шайкештирилет. Ал эми кыргызча текстте түстү *саргайып* деген чакчыл этиш туюндуруп келип, ал *көздөрү* зат атоочун ири көлөмдөгү аныктоочтук түрмөк аркылуу сыпаттайт. Мында да котормочу өзүнө “эркиндикти” көбүрөөк ыйгарып алгандыгы байкалат: 1. *Он видел ее желтые глаза, сузившиеся от ярости* (БП : 201). - 2. *Кемпирдин агы саргайып, ачуудан жүлжүйгөн көздөрүн тиктеди* (АК : 44). – 3. *Er sah ihre gelben, watkerkten Augen* (Н:63).

Мында: *желт-ые глаз-асузивши- ие-ся от ярости*
|
gelb-en watkerkt-en Aug-en
|
агы сар-гай-ып ачуудан жүлжүйгөн көз-дөр-ү

Көптүктү көргөзүү орусчада үч мүчө менен (-*ye*, -*a*, -*ie*), немисчеде үч мүчө менен (-*en*, -*en*, -*en*), кыргызчада бир эле мүчө менен жүргүзүлгөн. Ал эми түстү туюнтуу орус, немис тилдеринде сын атоочтун негизи аркылуу, кыргызчада чакчылдын негизи аркылуу ишке ашат. Биринчи эки сүйлөмдөрдүн тутумундагы синтагматикалык алака тыгызыраак көрүнөт. Тил аралык карым-катыш, шайкештик парасинтагмада даанараак байкалат.

Башка бир үзүндүдө орусча *зелень* “көк жашыл түс”, *желтизна* “саргайыш, саргаюу, сары түс” сөздөрүнө кыргызча *саргыч* тактоочу, немисчеде бир түстөн экинчи түскө, жашылдан саргаюуга өткөн өзгөрүүлөрдү билдирген эки колороним (*das Grün* “жашыл түс”-*regilben* “саргара баштаган”) барабарлаштырылат. Көлөмдүк ар түрдүүлүк тексттин мазмунун түшүнүүгө, күз мезгилинин, бышыкчылыктын, жыйым-терим учурунун жакындашын туюндурат. Караңыз: 1. *Сквозь зелень посевов уже поступала разводягами желтизна – близилась жатва* (БП : 197). – 2. *Кыярып саргыч көрүнөт, эгин бышары жакын окшойт* (АК : 39). – 3. *Das Grün der Saoten begann schon zu regilben – die Ernife rückte räher*(Н:52).

Орусча текстти кыргызча *Эгиндин көк-жашыл түсүнүн арасынан тилке-тилке сары түс пайда боло бацтады – оруп жыюу жакындап калган эле* деп берсек, автордук сүрөттөгө жакындап бармакпыз. А.Жакыпбековдун баяндоосу, жалпы жагдайды кыскача сыпаттап берет, бирок эгин талаасындагы көк-жашыл түстүн өзгөрүлүп, аз-аздан саргарып бара жаткандыгы көрсөтүлбөй калган. Автор жыйын-теримдин, оруп-жыюунун жакындап келе жаткандыгын ишенимдүү белгилейт. Бул ишенимдүүлүк котормодо күмөндүү болжол түрүндө берилет(*окшойт* баяндоочу аркылуу).

Бир үзүндүдө жазуучунун ой-тутумунда жүргөн кыргыз, орус тилдеринин “аралашуусу”, интерференциясы байкалат. Ч.Айтматов сары майды *желтое топленое масло* деп атайт. Бул үч мүчөлүү синтагма немис тилине да үч сөз менен оодарылат: *gelber zerlassener Putter*. Сөз сары май кошулган ысык сүт жөнүндө жүрөт. Кыргызча *сары эритилген/сызгырылган*

май деп айтуу өөн учурайт, анысары *май* деп эле атайт. Орустар *желтое масло* деп айтышпайт. Караңыз: - 1. Потом она принесла мальчику горячего молока с *желтым топленным маслом* (БП : 283). – 2. Анан *сары май* салып, ысык сүт берди балага (АК : 138). – 3. *Sie brachfe dem Jungen heisse Milch mit gelberzerlassener Butter*(Н : 271).

Тексттин курамындагы бизди кызыктырган синтагмалык түрмөк орусча, немисче окшош түзүмгө ээ болуп, кыргызча түзүм кыйла булардан оолактап кеткен:

молоко с желт-ым топлен-ым масл-ом
Milch mit gelb-er zerlassen-er Butl-er

Бул эки тилдеги параллелдүү парасинтагмага кыргызча *Сары май салып, ысык сүт берди* коошо бербейт, бирок жалпы мазмуну боюнча шайкеш эле.

Бир үзүндүдө сегиз сап поэтикалык текст берилет. Орусча текстте *рыжий* колороними 5 ирет, *бурый* колороними 5 ирет учурайт. Алар немисчеге да которулуп берилген: *рыжий* сөзү *rot-* уңгусу менен 5 жолу, *бурый* сөзү *braun-* уңгусу менен 5 жолу. Бул адекваттуулук кыргызча котормодо кескин бузулган. Мында жазуучунун өң-түс көрүү, баалоо өзгөчөлүгү да өзгөрүлүп берилген:

1. *С рыжих, рыжих гор*
Я приехал на рыжем жеребце.
Эй, рыжий купец, открывай двери.
Будем пить рыжее вино!

1. *Адыр-адыр тоолордон,*
Айгыр минип түшөбүз.
А дүйнөдө не кызык,
Туугандар, Айкырып арак ичебиз!

2. *С бурых, бурых гор*
Я приехал на буром быке.
Эй, бурый, купец, открывай двери.

2. *Будур-будур тоолордон,*
Буура минип тушобуз.
Бу дүйнөдө не кызык,

Будем пить бурое вино (БП:293).

Жолдоштор, Буулугун арак ичебиз!..

(АК:150)

1. *Von den roten, roten Bergen*

ritt ich out einem roten Pferd.

He, rothaariger kaufmann, öffne mir,

wir trinken zussammen roten wein.

2. *Von den braunen, braunen Bergen*

ritt ich ouf einem braunen Strer.

He, braun haariger Kaufmann, offne mir,

Wir trinken zussammen braunen Wein (Н: 296).

Бул үзүндүлөрдө да кыргызча текст өтө эле обочолонуп турат. Орусча текст таптакыр эле өзгөчө кыргызчалантылган. *С рыжих, рыжих гор - сары сары тоолордон* болуш керек эле. Аны *адыр-адыр* тоолордон деп которгондуктан өң-түс мааниси берилбей калган. *Я приехал на рыжем жеребце – жээзде/сары айгыр минип мен келдим* делинбей, аныктоочу жок эле *айгыр минип түшөбүз* болуп көрсөтүлгөн. Жекече биринчи жак көптүк түргө өтүп кеткен. Ал эми *Эй, рыжий купец, открывай двери. Будем пить рыжее вино!* бөлүгү таптакыр эле башка сүйлөмгө оодарылып, кайрылуучу тарап *сары көпөс* болбостон *туугандар* туруп алган, *рыжее вино* “сары шарап” четте калып, котормочунун *А дүйнөдө не кызык* деген риторикалык суроосу тигил дүйнөгө ишаарат кылып, бирок бул дүйнөдөгү *айкырып арак ичебиз!* чакырыгы менен коштолуп калган.

Биз бул сапты *Эй, сары көпөс, эшик ач, сары шарап ичели* деп бермекпиз. Каратма сөздөрдүн олдоксон шайкештелиши, жөн эле вино ичүүчү өкүрүп-бакырып арак ичүү менен барабарлаштыруусу котормочунун адресине сын пикир айтууга негиз болот. Автордук беш *колороним* бир да адекваттуу эквивалентке ээ болбой калган. Бирок төрт саптын башындагы анафора котормонун уккулуктуу чыгышына үлүш кошкондой туюлат. Кантсе

да, орусча-кыргызча сөздүктөрдө кабыл алынган эквиваленттүүлүк (рыжий “сары, кызгылт саргыч жээрде, жейрен (түспөл), оңуп кеткен, оңуп калган, оңуп саргыч тарткан”) көңүлгө алынбаган.

Экинчи строфага өтүп деле ушундай көрүнүшкө дуушар болобуз. Аны биз башкача котормокпуз. Сөздүктөрдө орусча *бурый* кыргызча “күрөң, коңур күрөң, кара күрөң” түшүндүрүлөт. Төрт сапты мындайча деле берүүгө болмок:

*Саргыч саргыч тоолордон,
Сары бука минип мен келдим.
Эй, сары көпөс, ач эшикти,
Сары шарап ичебиз.*

Ч.Айтматовдун оригиналында анафора жок. Котормодо орустун *бурый* сөзүнүн биринчи мууну кыргызча тексттин анафоралык касиетин камсыздоого катышкан: *бу-* (*дур*), *буу-(ра)*, *бу*, *буу-(лугун)*, муун түзүүчү үндүү кыска да, созулма да түрүндө колдонулган. Орусчада тоолордун күрөң түсү, кыргызчада бүдүрлүгү, орусчада унаа катары күрөң бука, кыргызчада буура (төөнүн эркеги), орусчада көпөстөн эшик ачуу талабы коюлса, кыргызчада жарык дүйнөдөгү ойноп-күлүү кызыкчылыгы, орусчада шарап ичүү, биздин котормочуда оолугуп арак ичүү шаан-шөкөтү биринчи планга коюлат. Кыргызчада *буура* сөзүнөн гана, аталган жаныбардын өңү-түсүндөгү күрөңдүк түсүн, саргыч күрөң түстөрүн издеп табууга болот. Колоронимдердин “күрөң” мааниси кыргызча текстте дээрлик жок. *Арак* сөзүндө деле башка колороним каймана берилет. Сүйлөшмө кептеги “*Эмне ичесиң – агынанбы же кызылынанбы?*” – деген суроодо *арак* сөзү түсү , тунуктугу аркылуу имплициттик түрдө, “жашыруун” катышып турат. Аны *ак* уңгусунун мааниси туюнтуп келген.

Орусча *рыжеть* этиши “саргаюу, сары болуу, саргайып көрүнүү; саргыч тартуу, куйкул көрүнүү” маанилерин берет. Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестинде бул этиштин өткөн чак түрү эки ирет колдонулат, алар кыргызчага, немисчеге бир эле сөз менен которулган: *рыжела, рыжелы* –

саргайып – rotlich: 1. *И там, где она пробежала, рыжела трава, рыжели листья в лесу* (БН : 236). – 2. *Ал аңгыча этектеги эгинди бышырып, кырдын чөбүн саргайттып, күз кирип келди* (АК : 86). – 3. *Da, vor vorbeigelaugen war, wurden gras und Wild auch rötlich* (Н:155). Бирок бул оригиналды кыргызча башкача берүүгө деле болот эле: *Ал өткөн жерде чөп саргайып, токойдо жалбырактар саргайып жатты*. Оригиналда эгинди бышырып, кырдын (чөбүн), күз кирип келди, сөздөрүнүн эквиваленттери жок. Автордук текст кыйла бузулуп кыргызчаланып калган. Немисче котормодо *rötlich* “кызаруу жөнүндө сөз жүрөт”. Дагы бир үзүндүгө кайрылалы: 1. *Подходит к ним какой-то верзила, рыжий и здоровенный* (БП:270). – 2. *Ошондо алибеттүү куйкул сары чоң киши басып келет* (АК:123). – 3. *In der Rauchpause nach dem Appel trat ein rothaariger und baumstarlear lutatseh zu chner heran* (Н:239). Бул сүйлөмдө *рыжий - куйкул сары – rothaariger* шайкештиги өзгөчө сын туудурбайт. Үч үзүндүдө жалпылык үстөмдүк кылат. Ушундагыдай эле катыш дагы бир сүйлөмдө бар: *рыжеватый – куйкул сары – rötliche*. Бирок орусча сын атоочтук - *еват-* суффиксинин маанисин кыргызча *-гыч* мүчөсү бир аз, *саал* сөздөрү менен берүүгө болот эле. Котормодо бул мүмкүнчүлүк пайдаланылбай калган. Караңыз: 1. *На голом подбородке две-три волосинки рыжеватые – вот и вся борода* (БП : 187). – 2. *Кудай же бойдон же сакалдан айтпаптыр, кедейген бою бекем чүрүшкөн ээгинде эки-үч куйкул сары кыл сербейип, маке чал десең да келишпейт* (АК : 28). – 3. *Auf dem kahlen Kinn wuchsen zwei, drei rötliche Härchen*(Н:29). Көрүнүп тургандай, кыргызча текстте сүрөттөө кенен жүргүзүлгөн. Көлөмдөрүн шарттуу түрдө сөздөрдүн саны менен белгилеп, орусчада 11 сөз катышканын, немисчеде 9 сөз, кыргызчада 22 сөз колдонулганын көрөбүз. Кыргызча үзүндүдө кудай, кодойгон бой, маке чалдын кылдарын сербейтүүсү тууралуу маалыматтар, албетте, артыкбаштык кылат. Дагы бир үзүндүнү карап көрөлү. Анда *рыжий – rötlichen* катышына *төө* сөзү теңдештирилет: 1. *Опять бежал мимо рыжего камня “Верблюда” и опять не было времени похлопать его по горбу, мимо “Седла”, мимо “Волка” и “Танка”, а дальше все по берегу, по тропе,*

через облепиховый кустарник, потом по длинному проколу на лугу он добежал до Сейдахмата (БП : 191). – 2. Жолдо баратып, **Төө-Таштын** жанынан өттү, бирок адатынча сылай кетүүгө чолосу болбоду, анын **Ээр-Таштын**, **Бөрү-Таштын**, **Таңке-Таштын** жанынан буйдалабастан чымылдап өтүп, суу жээктей өскөн калың чычырканакты кыйгачтай чымылдап, тектирдеги чөп чабыкта Сейдакмата жетип барды (АК : 33). – 3. *Wiederliefer on dem **rötlichen** “Kamel” vorbei und wieder hafte er keine Zeit, ihm auf den Höcker zu klopfen. Vorbeiginges am “Saffel”, am “Wolf” und am “Danzer” and weiser am uferenlang* (Н: 380). Бул жерде котормочунун **Төө-Таш** топоними менен тааныштыгы, окуя сүрөттөлүп жаткан чөлкөмдү билгендиги байкалат. Саргыч күрөң түс төөгө мүнөздүү болгондуктан **төө** сөзүн орусча *рыжий*, немисче *rötlichen* колоронимдери менен теңдештирүү анчейин өөн көрүнбөйт.

Дагы бир үзүндүдө *рыжий* – *rötlichen* сөздөрүнүн мааниси *жонун эңилчек басып түрмөгү* менен кыргызчаланат. 1. *«Я приду потом», - бросил он на ходу “лежащему верблюдю” – так он называл **рыжий**, горбатый гранит, по грудь ушедший в землю* (БП: 179). – 2. *“Сага анан келем деп” – өттү чөгүп жаткан “Төө-Ташка”*. **Жонун эңилчек басып**, белчесинен жерге батып, чөккөн **төөгө** окшош ташты, **Төө-Таш деп** атап алган бала. – 3. *“Ich komme später”, rief er in vollem lauf dem “liegenden Kamel” zu – so nannte er den **rötlichen** buckliegen Ggranitstein, der biz zur Brust in die Erde eingesunken war* (Н: 9).

Бул үзүндү повесттин башталышында эле келтирилет. Таш боорундагы эңилчек да саргыч болуп калат. Немисчеге *рыжий* сөзү *rötlichen* “кызгылт, кызгылт сары” деп которулган.

Бир үзүндүдө жана анын котормолорунда *желтый* – *сапсары* - *so gelb* катышы учурайт.

1. *Неловко отвернувшись, мальчик заструил в тазик, удивляясь, что моча **такая желтая** горячая* (БП : 283). – 2. *Зарасы ысык, **сапсары** экенине*

таң калып турду. – 3. *SchamaL half abvervandt, harnte der junge in die Schüssel und wunderte sich, dab der Urin so **gelb** und warm war* (Н : 271).

Бул сүйлөмдөрдөгү колоронимдер катышкан синтагмаларды парадигматикалык түрдө салыштырып көрсөтүүгө болот. Биздин оюубузча түстү күчөтүүдө орусча *такая*, немисче *so*, кыргызча *сап-* формалары катышкан:

	┌───────────┐			
Моч-а				ая
d-er				war
saara-сы				сары

Мындай шайкештиктер дайыма эле кездеше бербейт. Бир кыргызча мисалда колоронимдер үстөмдүк кылып кетишкен: 1. *И однако, усердие его никем не ценилось, как не ценилось бы **золото**, если бы вдруг его стали раздавать бесплатно*(БП : 185). - 2. *Эгер алтын деген күзүндө сапырылган сары жалбырак болсо баасы кетер беле, анын сыңары Момундун **ак көңүлдүгүн** баалаган эч ким жок* (АК : 25). -3. *Doch sein Eifer wurde nicht geschätzf so wie man **das Gold** nicht schätzte, waere es plötzlich kostenlos zu haben* (Н:24).

Оригиналда, анын немисче котормосунда сары, кызыл сары түстүү зат – алтын жөнүндө сөз жүрөт: *золото - das Gold*. Булар колороним эмес. Кыргызча *сары жалбырак, ак көңүл* сөз айкаштарында эки колороним колдонулган (экинчиси - фразеологизм). Алардын эквиваленттери орусча текстте жок. Булар котормочунун эле табылгасы го. Биз кыскача эле котормону сунуштамакпыз: *Бирок анын аракети капыстан бекер таркатылган алтын, бааланбаган сыяктуу эле бааланмак эмес*. Биз сары жалбырак жөнүндө, Момундун ак көңүлдүгү жөнүндө эч нерсе айтмак эмеспиз.

Эки колороним котормодо гана бар: *көк, ак, сары*. Буларга тиешелүү сөздөр орусча, немисче тексттерде кездешпейт. Котормочу окуяларды күчөтүп боёктоп, гиперболаштырып берип койгон:

1. Убивали всех, кого удавалось убить, - такие были времена. Человек не жалел человека. Человек истреблял человека (БП : 218). – 2. Эр өлтүрүү эрдик саналып, кишини киши аябай, адамды адам тукум курут кылмай заман. Адам каны суудай агып, **көк кашка суу** жошолонуп, **ак-сары** гүл манаттанып, бөрүдөй тытышкан доор экен (АК:64). -3. *Man tötete alle, deren man nur hab hat war den konnte – so waren damals die Zeiten. Der Mensch hatte kein Mitleid mit der Menschen* (Н: 108).

Бул фрагмент үчүн кыргызча жаңы котормо сунуштоого болот: *Өлтүрө ала тургандын баарын өлтүрүшчү – ушундай заман болчу. Адам адамды аябоочу. Адам адамды кырчу.* Оригинал мааниси боюнча да бул котормодо толук берилди. Мында эмненин эрдик саналышы, адамдын канынын суудай агышы, көк кашка суунун жошолонушу, ак-сары гүлдөрдүн манатталышы; кишилердин бөрүдөй тытышкан доору жөнүндө айтылбайт.

Күзүндөсү токой жалбырактарынын кызыл-сары түскө өтүп калышын жазуучу образдуу берет. Оригиналда түс атоолору жок, немисчеде да. Ал эми А.Жакыпбеков бул жагдай үчүн түс аталыштарын пайдаланат: 1. *От самой реки и вверх, до границы Черног бора, бездомным пожаром шел по крутому мелколесью **осенний пол*** (БП : 230). -2. *Өйүздөгү аралаш токойду этектен түрө түтүнсүз **өрт алгансып**, жогору кылып карагайлуу черди түптөп, кайың талкызыл-сары түскө боёлгон* (АК:78). – 3. *Vom Flub biz hinauf zu der grenze, wo der Schwarz wald seinen Anfang **nahm**, Kroch ein rauch loser **Herbstwaldbrand** durch den ansteigenden Nieder wuchs* (Н : 134).

Оригиналда *пожар “өрт”, осенний пал “күзгү кызаруу/күздөгү өрт жамын”* сөздөрү *өрт, кызгылт-сары түскө боёлгон* сөздөрү менен берилген. Мында да немисче текст орусчага негизинен дал келет. Кээде *сары* колороними кыргызчада гана колдонулат: 1. *Трава перестала расти, приувядала на корню* (БП : 230). – 2. *Шыралжын куурап куурай болду, тулаң куурапсары **бычан**болду* (АК : 77). -3. *Das gras hörte auf zu wachsen und welkte nach und nach.*

Мында *бычан* “куураган чөп” сөзүнө *сары* колороними аныктооч катары колдонулган. Котормочунун чыгармачылыгы орусча *трава* “чөп” сөзүн *шыраалжын, куурай, тулаң, бычан* сөздөрү менен жасалма барабарлаштырып койгонунда турат. Котормочунун сүрөттөөсү табигый абалды күчөтүп, жайылтып мүнөздөп берет.

Кийинки үзүндүдө деле ушундай көрүнүш: 1. *Листья устали держаться на ветках и кое-где начинали опадать* (БП: 230). – 2. *Суу жээктей өскөн замби талдын корели куйрук жалбырактары саргайып, жел жүрсө дирилдеп түшүп турду* (АК: 78). -3. *Die Blätter waren es müde geworden, sich an den Zweigen festzuhalten, und fielen ab* (Н: 138).

Бул үзүндүдө да “нөл – саргайып – нөл” формуласы ишке ашкан. Сары сөзүнөн жасалган чакчылдык форма *саргайып* “жашыл түс өзгөрүлүп сары түскө өтүп” колоронимдик кызмат аткарып келди. Жагдайды сүрөттөө да кыргызчада кенен жүргөн: *суу жээктей өскөн залиби, тал, корели куйрук (жалбырактары) саргайып, жел жүрсө дирилдеп* сыяктуу сөз түрмөктөрү оригиналда эквивалент таппайт.

Жогоруда келтирилген мисалдар, алардын негизинде жүргүзүлгөн салыштыруулар кыргызча котормонун бир нече бөтөнчөлүктөрүн өзгөчө белгилөөгө негиз болот.

1. Орусча, кыргызча тексттерде шайкештик, өз ара адекваттуулук сакталган. Немисче котормо тыкан аткарылган.

2. Кыргызча текст өтө эле эркин түзүлгөн, оригиналдан кыйла эле оолактап кеткендиги байкалат. Колороним эмес сөздөрдүн маанисин өң-түс аталыштары менен берген учурлар арбын кездешет.

3. Орусча ыр саптарындагы колоронимдер мааниси боюнча өтө алыс эле атоолор менен алмаштырылып калган. Ошондуктан оригинал менен котормодогу түс атоолорунун сандык-сапаттык көрсөткүчтөрүн аныктоо оңой болбойт.

3.7. Боз, жашыл, күрөң жана башка түстөрдүн аталыштары көркөм текстте

Боз лексемасы бир кыйла учурларда *ак* сөзүнүн синоними болуп калат. Жүнү аппак эшекти кыргыз *ак эшек* дебейт. Анткени анын сүтү, эти арам делинет да, *ак* аныктамасы ага карата колдонулбайт. Ал эмес *ак бээ*, *ак кулун*, *ак ат*, *ак жорго* сөз айкаштары да учурабайт, дайыма *боз ат/ак боз ат*, *боз/ак боз жорго*, *боз бээ* деп айтылат. *Ак кулун* – гипотетикалык айкаш, анткени *ак боз аттар*, *бээлер туулганда көк*, *кара көк болуп туулат*, бир жаштан өтүп түлөгөндөн кийин гана *ак түк*, *жүн чыгат*.

«Ак кеме» повестинде кыргызча *боз* уңгусу же сын атоочу түрдүүдө эквиваленттерге ээ.

1. *Боз* сөзү кыргызча гана тексттерде бар, орусча немисче үзүндүлөрдө ага түс аталышы такыр эле туура келбейт: *юрта – боз үй – Jurten*. Караңыз:

1. *Для гостей поставили тысячу сто юрт на берегу Ысык-Куля* (БП: 227). – 2. *Көл кылаалай миң бир жүз боз үй тигилет* (АК: 74). – 3. *Für die Gäste wurden tausend einhundert Jurten am ufer das Issyk-Kul aufgebaut* (Н: 131).

Орусча, немисче номинанттарда түс аты берилбеген. Кыргызча *үй* деп берүүгө болбойт, фразеологизм түрүндө колдонулган.

2. Орусча *ровное место* – кыргызча *боз талаа* – немисче *es gar keine Berge geben*сөз айкалыштарынын байланыштарын төмөнкү мисалдарда көрсөк болот:

1. *Так вот есть там на ровном месте, на таком ровном, где, казалось бы, и гора не должны быть, есть там такая гора святая – Сулейманова гора* (БП: 210). – 2. *Ошоякта адыры жок боз талаанын ортосунда Сулайман-Тоо деген ыйык тоо бар экен* (АК: 55). – 3. *Die gegend ist so flach, daß man denkt, da dürfte es gar keine Berge geben, und doch ist da ein heiliger Berg, der Suleimanberg* (Н: 87).

Кыргызча *боз талаа* «кыска/жапыз өсүмдүктөр чыкчуу боштук», *куу талаа* «чөл, куураган, каксоо талаа» (Юдахин II: 195). Котормодо тегиздик мааниси кыйла өзгөртүлүп берилген.

3. *Боз-* уңгусунан жасалган чакчыл этиш орусча *пасмурно*, немисче *trüb* сөздөрүнүн эквиваленти катары колдонулган:

1. *У нас часто бывает погода непонятная – то ясно, то пасмурно, то дождь да град. Вот и бабка такая, непонятная* (БП: 208). – 2. *Биз турган жерде күн ырайын түшүнүп болбойт, ачык туруп, мөндүр уруп кетет, анан жамгырга өтүп бүркөлүп турат да, кайра көпкө бозоруп ачылбай коет* (АК: 51). – 3. *Bei uns ist off unbegreifliches wetter, mal klar, mal trüb, mal regnet und hagelt es. Die großmutter ist genauso unbegreiflich* (Н: 80).

Орусча оригиналды негиз кылып алсак, анда биз биринчи планга “*бүркөлүп*” “*пасмурно*” сөзүн коебуз да, экинчи, кошумча сөз *бозоруп* гана колороним катары эсептелет.

4. *Боз-* уңгусунан жасалган *бозоруп* чакчылы орусча *побледнело* «кубарып кетти, бозоруп кетти» этишине туура келет.

1. *Оно залилось пылающей краской и тут же побледнело* (БП: 295). – 2. *Анан кайра ошол замат бозоруп, томсоро катты* (АК: 152). Немисче котормосу жок болуп чыкты.

Кыргызчада маанилеш эки сөз туташ колдонулуп, плеоназм пайда болду.

5. Бир үзүндүдө *голова* – *ак боз баш* – *der Korf* катышы катталган. Мында *ак боз* тавтологиалык колороними колдонулган, анын шайкешин оригиналда да жок:

1. *Голова* давно уже извалялась в грязи и пыли, но глаз оставался чистым и, казалось, все еще смотрел на мир с немым, застывшим удивлением, в котором застала его смерть (БП: 298). – 2. *Ак боз баш баятан бери чаң, ылай, канга биротоло шакмарланып бүттү, балта жаза тийип, жарылбаган-айрылбаган соо жери калбады, бирок ок жеткенде ачык калган көзү бу дүйнөнү таңыркай тиктеп, жумулбай таза жатты*

(АК: 155). – 3. *Der Kopf hatte schon in Schmutz und Staub geleben, aber die Augen waren rein geblieben, und es schien, als blickten sie noch immer mit der stummen und erstarrten verwunderung, in der sie der Tod ereilt hatte* (Н: 308).

Бул жерде котормочу негизги тексттин сүрөттөмөсүнө артыкбаш өң-түс аталышын колдонуп койгондугун белгилөөгө болот.

6. Үч тилде тең катталган колоронимдердин кыргызчасында дагы бир ирет *боз сөзү коңур* «кара буурул, кара тору» (Юдахин I: 403) сөзү менен айкалыштырылып берилген:

1. *Продавец, снисходительно посмеиваясь над его речью и неказистым видом – все те же расхоженные кирзовые сапоги, холщовые штаны, сшитые старухой, потрепанный пиджачок, побуревшая от дождей и солнца войлочная шляпа, - отвечал Момуну* (БП: 189). – 2. *Бутунда кончу шалпактаган кирзи өтүк, көчүгүндө кемпири тигип берген куудураган кендир ыштан, далысында көөнөргөн купайке, башында эски журттан таап алгансын боз коңур шырма кийиз калпак - Момундун ушу кебетесин күлө карап дүкөнчү жооп берип турган жери* (АК: 29). – 3. *Der Verkäufer belächelte herablassend diese Anrede und das unansehnliche Außere das Alten, der noch immer dieselben Kunstlederstiefel, die von seiner Frau genähte Leinenhose, das zerrisende Jackett und den von Regen und Sohne braun gewordenen Filzhut trug, und antwortete* (Н: 32).

Биз бул жерде *побуревший* «коңур күрөң түс алган, кара күрөң тарткан» - *боз коңур – braun gewordenen* «күрөң тартар баштаган» (БНРС I: 285) катышын көрөбүз. *Боз* атоосу күрөң түстүн өңүн агыш кылып көрсөтүп турат.

7. *Боз* лексемасынын орусча негизги шайкештери – *светло-серый, землисто-серый, светло-пепельный; сивый* (малдын өңү) сөздөрү (Юдахин I: 138). «Ак кеме» повестинин котормосунда 1) *серый* сөзү буурул аталышына дал келет. Немисчеде – *grauer Pferd* (=серый конь=буурул ат).

1. Из-за деревьев выехал всадник на **сером коне** (БП: 194). – 2. Бадалдан **буурул ат** минген бирөө чыга келди (АК: 36). – 3. *Hinter den Bäumen hervor kam ein Reiter auf einem grauen Pferd* (Н: 46).

2) *серый* сөзү көк сөзүнө дал келет:

1. Чыпалак кричит у него в животе: «Эй, пастухи-и, не спите! Это я, **серый волк**, крадусь, чтоб овцу уволочь!» (БП: 212). -2. Чыпалак кыйкырат: «Эй, койчуман, уктаба! Мен **көк бөрү** коюңа кол салганы баратам!» (АК: 56). – 3. *Tschypalak schreit in seinem Bauch: «He, ihr Hirten, schläft nicht! Ich bin's, der graue Wolf, ich komme geschlichen, um ein Schaf fort zu schleppen! »* (Н: 91).

Бул жердеги функционалдык параллелдүүлүктү төмөнкү үч илтик аркылуу көрсөтүүгө болот: *серый волк - көк бөрү - der graue Wolf*. Кыргызчадагы колороним тигил экөөнөн обочолонуп турат. Орусча, немисчеде «боз» мааниси үстөмдүк кылууда.

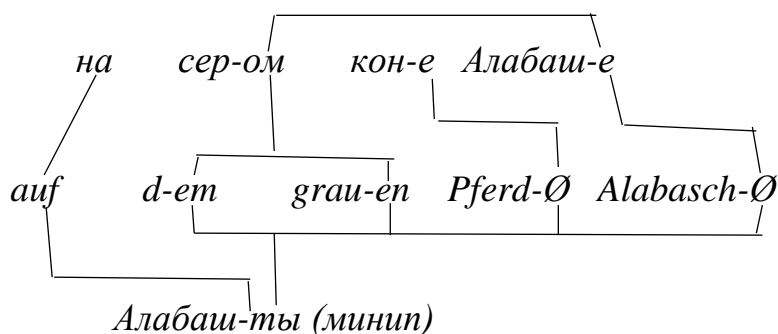
3) *серый* сөзү которулбайт, орду бош калган учур бар (*серый* – нөл - *grau*):

а) 1. *Оттуда вывел серого коня Алабаши, неприкосновенного орозкульского выездного коня, на которого никто не смел садиться и которого не запрягали, чтобы не попортить скаковую стая* (БП: 247). – 2. Эч жакка бурулбады, буйдалбады, түз гана бастырмага кирип, Орозкулдун **Алабашын** жетелен чыкты (АК: 93). – 3. *Ohne sich irgendwo aufzuhalten, betraf er den pferdestall und führte das graue Pferd Alabasch hinaus, das unantastbare Reitpferd Oroskuls, auf das sich niemand zu setzen wagte und das nicht angespannt wurde, um es nicht als Rennpferd zu verderben* (Н: 183).

Бул мисалдарда *серый конь Алабаши – Алабаши - das graue Pferd Alabasch*. Кыргызча текст өтө кыска: *Алабаши* аталышы «ат», «боз» маанилерин камтып орусча үч сөзгө, немисче төрт сөзгө маанилеш колдонулду. Дагы караңыз:

1. *Если в лес только насером коне Алабаши и проедешь, он грудью пробивает сугробы* (БП: 208). – 2. *Токойго чыксам, Алабашты* минип гана кар жиретпесең, бара албайсың (АК: 52). – 3. *Wenn man in den Wald will,*

kommt man nur auf dem grauen Pferd Alabasch durch, es bahnt sich mit der Brust einen Weg (Н: 81). Мында:

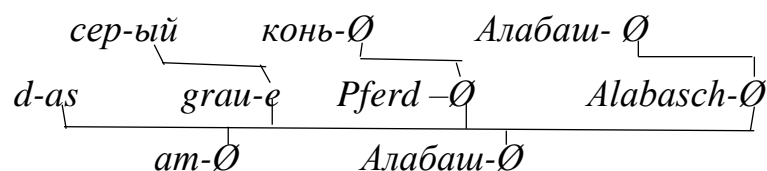

Орусча синтагмада үч флексия (-ом,-е,-е, акыркы-е нөл флексияга жол берет да, аттын атын мүчөсүз колдонууга болот), немисчеде төрт флексия (-em, -en,-Ø , -Ø). Булар баары биригип, эки предлогду кошуп (на менен auf), кыргызча табыш жөндөмөнүн мүчөсүнө дал келет. Эки тилдеги төрт, беш сөз кыргызчада бир сөз аркылуу эле туюнтулуп калган.

б) *Серый конь Алабаш, на котором он никому, кроме себя, не разрешал ездить, был под выездным седлом с медными стременами, с нагрудным ремнем со звякающими серебряными подвесками* (БП: 194). – 2. *Астындагы ат Алабаш, өзүнөн башка жан адамга мингизбейт. Орозкул оолжуп келатыптыр, мас көрүнөт. Атына сай токумун токунган экен: жез үзөңгү, кашында күмүш шылдырканы бар ээр, көмөлдүрүгүн кошо тагыптыр* (АК: 36). – 3. *Das graue Pferd Alabasch, das niemand außer Ehm reiten durfte, trug den guten sattel mit dem kupfernen Steigbügeln, dem Brustriemen und den klirrenden silberanhängseln* (Н: 46).

Бул жерде *серый конь Алабаш – ат Алабаш - das graue Pferd Alabasch* сөз айкаштары өз ара шайкештирилген. Көлөмдөрү боюнча алар ар түрдүү. Мында да кыргызча котормодо сарамжалдуулукка умтулуу бар. Бирок котормонун оригиналга карата адекваттуулугу тууралуу сөз айтуу кыйын. Бул мисалдарда төмөнкүдөй парасинтагмалык катыш белгиленет:

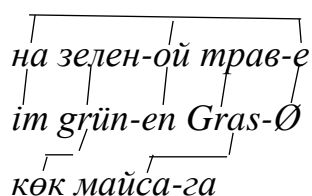

Немисче артикль калган эки тилде эквивалентке ээ эмес.

Текстте колоронимдерге жакын да сөз айкаштары бар: *медные стремяна – жез үзөңгү - dem kupfernen Steigbügeln*, *серебряные подвести – күмүш шылдыркан – silberan hängseln*. Буларда заттардын материалдык түсү көрсөтүлгөн.

Орусчада *зеленый* «жашыл, көк, жаш» сөзү пайдаланылган сүйлөмдөр сейрек учурайт. Бир үзүндүдө төмөнкүдөй катыш бар:

Мында сын атоочтор *зеленый – grün – көк* өзүнчө үч илтигин жаратты. Булар текстте ири көлөмдөгү контекстте берилген.

1. *Хорошо сидеть на свежем воздухе подле юрты, на зеленой траве, в кругу друзей-приятелей, наслаждаться кумысом. молодым мясом* (БП: 236). – 2. **Көк майса** салынган мамык төшөктө куш жаздык жазданып, достамырдын арасында кадырлуу мейман болуп, кымыз ичсең, багалаң козунун этин жесең, андан ашкан ырахат барбы бу дүйнөдө (АК: 85). – 3. *Schön ist es, neben einer Jurde mit Freunden imgrünen Gras zu sitzen und die frische luft, Kumys und Lammfleisch zu genießen* (Н: 155).

Үч тилдеги *зеленый - grün – көк* катышы дагы бир үзүндүдө орун алган.

1. *Забелели юрты, на зеленых горных лугах, загомонили стада, потянулись дымки у ручьев и рек* (БП: 236). – 2. **Көк тулаңдынарасына** тизген жумурткадай болуп **боз үйлөр** келип конду, шилекей чуурутуп козу маарап өрүшкө мал толду, башат башына суу жээгине очок орноп, от күйүп

казан бууланып, жыты каңыл жаарды жарды (АК: 85). – 3. *Weiß leuchteten Jurden auf demgrünen Bergwiesen, die Herden tummelten sich, an den Bächen und Flüssen stiegen Rauchwölkchen auf* (Н: 154).

Мындагы зеленые луга – көк тулаң – *dem grünen Bergwiesen* катышынан тышкары башка түзүлүштөгү колороними бар комплекс учурайт: забелели юрты – жумурткадай боз үйлөр – *weiß leuchfeten die Jurten*. Орусчабел- «ак» уңгусу кыргызчадагы жумурткадай салыштыруунун, боз аттуу атрибуттун маанисине, немисче *weiß* «ак» сөзүнө дал келет.

Башка үзүндүдө зеленоватый – көк – *grünliche, прозрачный* – кашка – *dunrohsichtig* шайкештиктери бүтүн, татаал сөздүн курамында колдонулган:

1. *Между ними протекала быстрая, прозрачно-зеленоватая река, вскипающая, переливаясь через заторы подводных камней* (БП: 257). – 2. *Эки ортодо ташка жанчылып, ак көбүк чачкан көк кашка суу* (АК: 108). – 3. *Zwischen ihnen strömte der reißende durchsichtig-grünliche Fluß, schäumend über den Unterwasserriffen* (Н: 205).

Бул жердеги *прозрачно-зеленоватаярека* – көк кашка суу - *durchsichtig-grünliche Fluß* шайкештигинде сөздөрдүн аркы-терки, кайчылаш алакасын байкоого болот:

прозрачно-зеленоват-ая рек-а

көк кашка суу

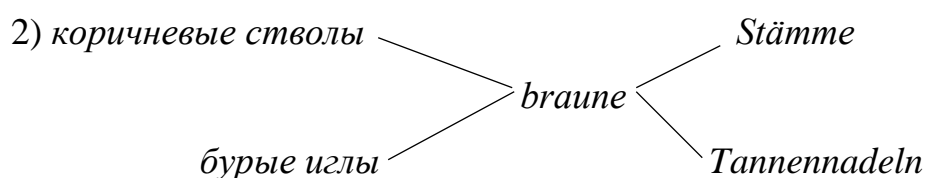
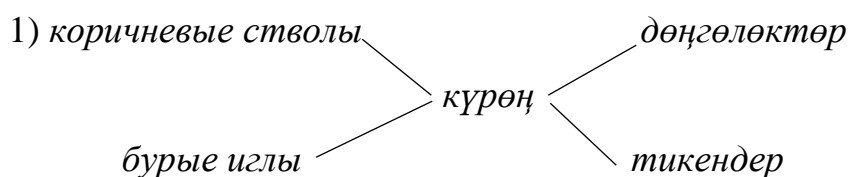
Орусча *зеленый*, немисче *grüne* колоронимдери кыргызчада нөл көрсөткүчкө ээ болуп калган. Ал эми кыргызчадагы *ак көбүк* сөз айкашы калган эки тилде шайкештик таба албай турат.

1. *Зеленую форменную фуражку лесного рабочего он давал носить внуку* (БП: 193). – 2. *Момун чал токойчунун форма шапкесин кийчү эмес, балага кийгизип койгон* (АК: 34). – 3. *Die grüne Uniformmütze das Forstarbeiters hatte er dem Enkel gegeben* (Н: 43).

Мында *зеленая фуражка* – *форма шапке* - *die grüne Uniformmütze* катышы бар. Кыргызча текстте жашыл түстүн номинанты берилбей калган.

Ошентип, кыргызча 7 ирет *боз* аталышынын, 4 ирет *көк* сөзүнүн, орусча 5 ирет *зеленый* сөзүнүн колдонулганын, немисчеде *grau* сөзүнүн 5 жолу, *grün* сөзүнүн 4 ирет колдонгондугу көрсөтүлдү.

Повесттин кыргызча текстинде *күрөң* сын атооч үч ирет колдонулат. Орусчада *коричневый*, *бурый* деп аталган колоронимдер кыргызчага *күрөң*, немисчеге *braun* болуп оодарылган:

Караңыз:

1. Только **коричневые** твердые **стволы**, только смолистый сухой запах, только **бурые иглы**, сплошь усыпавшие подножие леса (БП: 230). – 2. **Күрөң**, жоон **дөңгөлөктөрү** көктүн тирөөчүндөй, тизесинен жерге батып, эчтемени кенебей калбаат, чер арасы көлөкө салкын, дабыркай чайырдын жыты буруксуйт, кылымдап түшүп жатып ныкталган **күрөң тикендери** көң болгон (АК: 78). – 3. *Mur feste **braune Stämme**, nur trockener Harzgeruch, nur **braune Tannennadeln**, die den ganzen Waldboden bedeckten* (Н: 139).

Бул үзүндүдө кыргыз, немис котормочулары орусча маанилери жакын сөздөрдүн мазмунун бир эле сөз менен бере алышкан.

Башка үзүндүдө *бурый* колороними кыргызчада *күрөң* деп аталып, немисчеде белгиленбей калган:

1. *И тут, к ужасу своему он увидел в бинокль увеличенного до слоновых размеров **бурого теленка**, спокойно жующего развешанное на веревке бельё* (БП: 201). – 2. *Ошентип атып, пилдей чоң көрүнгөн **күрөң торпогу***

жайылып турган кирди аймап жатканын көрө койду. Эси чыгып кетти (АК: 43). 3. *Und da erblickte er zu seinem Schrecken durchs Fernglas das bis zu den Dimensionen eines Elefanten vergrößerte **Kalb**, das gemächlich an der aufgehängten Wäsche kaufe* (Н: 62).

Тилдердеги *белый* – *ак* – *weiß*, *бурый* – *күрөң* – *graubrauner* үч илтиктери төмөнкү үзүндүдө колдонулат:

1. *Он думал еще о том, как он расскажет в школе о трех маралах, появившихся у них в лесу, о том, что **белая матка** маралья – это и есть сама рогатая мать-олениха, что с ней телок, большой уже и крепкий, и с ними здоровенный **бурый марал** с огромными рогами, что он сильный и охраняет от волков мать-олениху и ее детёныша* (БП: 283). – 2. *Балдарга марал көргөнүн, ичиндеги **ак бугу** мүйүздүү Бугу-Эненин өзү экенин айтып бермек болду. Бугу энени ээрчип, чымыр дене кунаажын жүрөт. Ал экөөнүн артынан саксактаган чамгарак мүйүз чоң **күрөң бугу** бар экен* (АК: 138). – 3. *Er würde erzählen, daß **die weiße Maralkuh** die gehörnte Hirshmutter selber sei, ein schon großes und kräftiges kalb bei sich habe und ein riesiger **graubrauner Maral** mit einem gewaltigen geweih sie begleite, der stark sei und Hirschmutter und ihr junges vor den Wölfen beschützte* (Н: 272).

Кыргызча котормодо бир нече жолу *буурул* колороними кездешет (жогоруда да айтылган). Төмөнкү эки үзүндүдө *буурул* сын атоочу бирде орусча *ярый* «буураканданган, долуланган, жинденген, кутурунган» сөзүнө, бирде *бурый* «күрөң» сөзүнө шайкештирилет. Бул окшоштурууда жан бар. Анткени кыргызча *буура* «эркек төө, айгыр төө», *бууракан* «оолуккан, жинденген», *бууракандан* «катуу жинденип, өтө ачууланып» сөздөрүнө орусча *бурый* сөзү менен тектештирилиши мүмкүн. Караңыз:

А) 1. *До речей ли им старухиных, когда вниз с обрыва страшно взглянуть. В глубине **волны ярые** перекатываются* (БП: 223). – 2. *Кемпирдин сөзүнөндө, жардан ылдый караса жүрөктөрү алкымына тыгылып, түпкүрдөгү **буурул толкун** үрөй учуруп, ошого ыйлап турду* (АК: 70). – 3.

Was gingen sie die Worte der Alten an, wo ihnen schon beim Blick in die Tiefe bange Ward? Dort über allten einander wütende wogen (H: 121).

Б. 1. *А сама олениха белая как молозиво первоматки, брюхо бурой шерсткой подбито, как у малого верблюжонка* (БП: 221). – 2. *Маралдын умай энеси, асыл бугу маңкаят, омуроо-төшү наристенин маңдайындай жону уз ак боору тайлак жүндөнүп, көк буурул* (АК: 70). – 3. *Die Hirschkuh war weiß wie die Erstmilch eines jungen Muttertieres, ihr Bauch war mit brauner Wolle besetzt wie bei einem Kameljugen* (H: 122).

Бул эки үзүндүдө *ярые волны – буурул толкун* (жекече түрдө) - *wütende wogen, бурая шерстка –боору көк буурул - brauner Wolle* катышы берилген. Кыргызча котормодо *буурул* аныктамасы татаалданышып, ага көк өңдү кошуп берет. Ушул эле текстте *белая олениха – асыл эне –die weiß Hirschkuh* катышы бар. Оригиналдагы *белый* сөзү кыргызчадагы *асыл* сөзүнө туура келет. Түс аталышы нарктуулук аталышы менен алмашылып калган. Бирок *асыл эне маңкаят* түрмөгүндөгү *маңкаят* сөзүндө тазалык, сулуулук, ачыктык семалары берилгендиктен тексттин оригиналдан алыстагандыгы көп сезилбейт.

Орусча *бурый* (укр. *бурий*, поляк. *bury* «карамтыл боз») сөзү түрк, инд-иран, роман тилдеринин фактылары менен салыштырылат: түркчө *bur* «жээрде», персче *bōr* «тору, жээрде», б.инд. *babhrus* «жээрде күрөң, тору», лат. *burrus* «кочкул кызыл» (173 I: 349). Бирок, негедир, немисче *braun* «күрөң» (28 I:285) сөзүндөгү *br-* байыркы уңгусу эсепке алынбайт: *brauner Zucker* «кара/күрөң (күйгүзүлгөн) шекер». Немисче *braun* сөзүнүн кыргызча *буурул*, орусча *бурый* сөздөрүнө дал келиши кокустук эмес. Алыскы тектештик жөнүндө да болжолдоого болот.

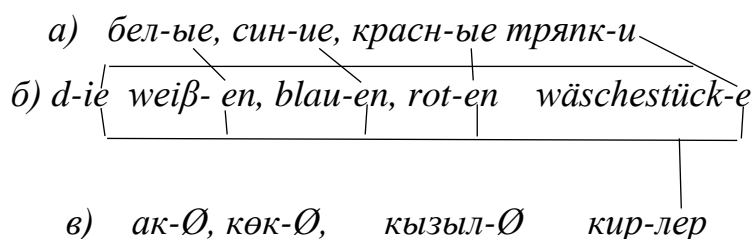
Немисче *braun*, орусча *буроватый* сөздөрүнүн маанилерине кыргызчадагы буудай данынын өңүн салыштыруу фактысы бар:

1. *Он был буроватого цвета, грудастый и мощный* (БП: 256). – 2. *Жону буудай түстөнүп, уз түс кең омуроо, чымыр денеси алибеттүү* (АК: 107).
3. *Er was braun, breitbrustig und kraftstrotzend* (H: 203).

Конструктивдик жактан шайкештик көрүнбөйт. Орусчада *буроватый* (*цвет*), немисчеде *braun* «күрөң» мисалдары теңдештирилип, атрибутивдик сөз айкашы менен жалпы сын атоочту барабарлаштыруу жүргөн. Кыргызча текст образдуулугу боюнча калган эки тексттен кыйла алыстап кеткен.

Повесттин бир кыйла бөлүктөрүндө колоронимдер топтоштурулуп колдонулган. Бир жерде сөздөр тизмеленип келгенде, алардын өз ара шайкештигин аныктоо бир кыйла жеңил. Мисалы:

1. *Белые, синие, красные тряпки на деревке украшают двор* (БП: 294). –
 2. *Анан жиптер тартылып, кызыл, көк, ак кирлер илинет* (АК: 151). – 3. *Die weißen, blauen und roten Wäschestücke auf der leine schmückfen den Haf* (Н: 300). Мындагы колоронимдер катышкан атрибутивдик сөз айкаштарынын жалпылыктары да, бөтөнчөлүктөрү да бар:

Схемада кыргызча колоронимдердин катарын оригиналга карап түзөтүп койдук. Котормочу *кызыл, ак* сөздөрүн орун алмаштырып берип койгон. *Көк* сөзү гана өз ордунда турат.

Орусчада көптүктүн көрсөткүчү үч сын атоочто, зат атоочто мүчө түрүндө, немисчеде көптүк саны артиклде, сын атоочтордун жана зат атоочтун мүчөлөрүндө берилген.

Схеманын мазмунун үч мүчөлүү бир парадигма (а,б,в) жана төрт мүчөлүү орусча, кыргызча, беш мүчөлүү немисче синтагмалар түзөт. Бул жерде кичи парадигмалар: 1) *белые – weißen – ак*; 2) *синие – blauen – көк*; 3) *красные – roten – кызыл*; 4) *тряпки – wäschestücke – кирлер* бар, бул симметрияны бузуп турган немисче *die* артикли учурайт. Анын эки тилде шайкештиги жок. Кичи парадигмалардын тизмеги ири көлөмдөгү парадигма-синтагматикалык түзүмдү жаратат.

Мындагы кыргыз котормочуга таандык *кызыл* түсүн биринчи орунга коюп, ага ыйгарылган артыкчылык дагы бир үзүндүдө байкалат. Анда *белый пароход – ак кеме – der weiße Dampfer* катышы катталган:

1. *В эту пору дня обычно появлялся на Иссык-Куле белый пароход* (БП: 203). – 2. *Ушу маалда Ак кеме көлдүн тиги кызгылт-сары нур эриген төрүнөн каалыгын сүзүп чыкчу эле* (АК: 46). – 3. *Zu dieser Tageszeit erschien gewöhnlich der weiße Dampfer auf dem Issyk-Kul* (Н: 69).

Котормочу бул жерде дайыма күндүн ушул маалында *Ысык-Көлдө ак кеме пайда болчу/көрүнчү* деп берсе, текст менен котормонун ортосунда адекваттуулук болмок. Котормодогу *көлдүн тиги кызгылт-сары нур эриген төрүнөн каалыгын* деген бөлүгү артыкбаш. Котормочу ушинтип кээде «авторлош» болууга умтулгандай аракет жасап коет. Мында *кызгылт-сары нур* сөз айкашынын колдонулушу котормочунун түс тандоо, түс жактыруу өзгөчөлүгүн тастыктай алат.

Повесттин кыргызча котормосунда артыкбаш колоронимдер колдонгон учурлары дагы бар. Алардын кайсы бирлеринде жүйөө, мотивация деле байкалбайт. Мисалы:

1. *Про горы, среди которых он живет, про те самые камни, про реку и заповедный лес, про запруды дедовы, где он учился плавать, как рыба, с открытыми глазами* (БП: 207). – 2. *Мобу тегеректеги, тиги корум досторун, корук токойду, кашка суу менен тосмосун, аерде суу түбүндө балыкча көзүн ачып сүзгөндү кантип үйрөнгөнүн бүт айтып берет* (АК: 50). – 3. *Von den Bergen, in denen er lebt, von den Steinen, von dem Fluß und großvaters planschbecken, in dem er schwimmen gelernt hat wie ein Fisch, mit offenen Rügen* (Н: 78).

Бул үзүндүдө *река – кашка суу - dem Fluß* катышы берилген. Кыргызчада гана *кашка* «тунук, таза» аныктоочу учурайт. Бул сын атооч текстке өзгөчө көрк бериш үчүн колдонулган.

Мындагы «нөл – кашка - нөл» формуласы кийинки үзүндүдө да ишке ашкан:

1.И, как говорила бабка, **река** давно бы уже перемила его кости и вынесла бы их прямо в Ыссык-Куль, и разглядывали бы их там рыбы и всякая водяная тварь (БП: 179). – 2. Таянеси айткандай, **кашка суу** алдакачан баланын этин, сөөгүн Ысык-Көлгө бүркүп салмак. Сөөктөрүн балык-балырлар жыттагылап, дыр кое үркүп турмак (АК: 18). – 3. Und wie die Großmutter sagte, **der Fluß** hätte längst seine Knochen fortgeschwemmt und in den Isyk-Kul getragen, wo Fische und allerlei Wassergetiere betrachten würden (Н: 71).

Бул сөз, албетте, тексттин көлөмүн анчейин көбөйтө албайт. Немисче зат атооч артикль менен биригип үч илтикке кирет: *река – кашка суу – der Fluß*.

Негативдүү баалоочу маанидеги фразеологизмдерди колдонуу да котормодогу айырмачылыкты түзөт:

А) 1. Нашел кого стыдиться! Да кто она такая, учительница эта? Пять лет в одном пальто ходит (БП: 233). – 2. Уялары жанагы **куу жамбаш** келинби, беш жылдан бери ийининен бир пальто түшпөйт (АК: 81). – 3. Da hat er ja jemand gefunden, vor dem er sich genieren muß! Wer ist sie den, schon, diese Lehrerin? Fünf Jahre läuft sie mit demselben Mantel rum (Н: 146).

Куу жамбаш фразеологизми менен төрөбөгөн аялды аташат. «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүнүн» түзүүчүлөрү Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ж. Жапаров ушул идиоманы чечмелеш үчүн Ч. Айтматовдун жогоруда келтирилген саптарына кайрылышат (Фр. сөздүк: 232).

Б) 1. Видит она, **неродиха** твоя, у Сейдахмата (БП: 282). – 2. Ал **куу жатының** дале Сейдакматтыкында качып отурат (АК: 137). – 3. Bei Sejdachmat die **Unfurchtbare** (Н: 270).

Бул жерде *неродиха – куу жатын* - *die Unfurchtbare* катышы берилген. *Куу* сөзү – колороним, «ак, кубарган, бозгуч сары, агыш» маанилерин туюнтат (183 I: 153-154). Бул контексте (жогоркуда да) ал «куураган, куруп калган, түйүлдүк тута албаган» сыяктуу маанилерди кабыл алган.

Өсүмдүктөр, дарактар куураганда кубарып, бозоруп калышы, кайра өнүүгө, көгөрүүгө мүмкүн болбостугу аталган сөздүн семантикасында катталган.

Повесттин котормосунда *ак сөз* фразеологизми учурайт. Анын мааниси – «чындык, чындык кеп, жалган эмес, туура». *Ак сөз* деп эл кабыл алган, элдин тажрыйбасын чагылдырган, жашоодо текшерүүдөн өткөн позитивдик маанидеги кептик формулаларды, учкул сөздөрдү, макал-лакаптарды аташат. Караңыз:

1. *Недаром говорят* – у сироты семь судеб (БП: 221). – 2. *Жетимдин жары кыдыр, бирок тагдыры жети ача деген ак сөз* (АК: 68). – 3. *Nicht von ungefähr heißt es ein Waisenkind habe sieben Schutzengel* (Н: 117).

Колоронимдик көз караштан алганда бул үзүндүдө «нөл – *ак* - нөл» формуласы ишке ашкан. Фразеологизмдин элдик мүнөзү, туруктуу мааниси орусча *недаром говорят* «жөн айтышпайт, себепсиз айтышпайт» жана ошол эле маанидеги немисче *Nicht von ungefähr heißt es ak* сөзүнүн жоктугун гана белгилейт. *Ак сөз* идиомасынын мааниси орусча, немисче үзүндүлөрдө элдик нуска сөздүн атына туура келет.

Кыргызча текстте *ала* «эки кыл түстөн турган», *чаар* «түрдүү түстүү, ала-була» сөздөрү учурайт. Экөө тең заттардын түсүн атоодо колдонулат. *Ала булут* сөз айкашыорусча *полуоблачный* «жарым булуттуу», немисче *wolkig* «булуттуу» сөздөрүнө туура келет. Демек, бул тилдерде колоронимдик касиет чала белгиленет:

1. *День в горах стоял ветренный, полуоблачный* (БП: 294). – 2. *Күн ала булут, кичине шамалдап турган экен* (АК: 151). – 3. *Das Wetter war an diesem Tag im Gebirge windig und teils heiter, teils wolkig* (Н: 299).

Кийинки сүйлөмдө *дымный* – *чаар-ала* – *nebligkalten* катышы бар:

1. *В дымном холодном вихре* буксовали автомашины с сеном на крутой дороге в гору (БП: 279). – 2. *Чаар-ала борошодо* тик етке чыга албай чөп баскан машине бир ордунда ызылдайт (АК:133). – 3. *In dem nebligkalten Gewirbel* rutschten die Rüder hlabeladener Autos auf einem steilen weg ab (Н: 261).

Кыргызча *чаар-ала борошодо* сөз айкашы *дымный вихрь* синтагмасына туура келбейт. Бул айкашты *түтүндөгөн борошо* деп берсе ынанымдуу болмок. Немисчеде *dem nebligkalten Gewirbel* айкашы – алардын эквиваленти. Анткени *in* предлогу орусча *в* предлогунун, кыргызча –*до* (жатыш жөндөмө) мүчөсүнүн маанисине дал келет.

1. *Эй, рябая хромая старуха!* – крикнул хан (БП: 222). – 2. *Эй, Майрык чаар жезкемпир!* – деп кыйкырды хан (АК: 69). – 3. *He, Rockennarbige, Lahme, Alte!* – rief der Khan (Н: 119).

Бул жерде үч үзүндүдө тең өң-түс сөзү бири-бирине шайкеш келет: *рябая старуха – чаар жезкемпир – Lahme Alte*.

Шалбаа өсүмдүктөрүнүн өңүн күмүштүн түсүнө салыштыруу бир үзүндүдө берилет:

1. *К серебрястым ковылям, что росли на пойменном лугу, он относился снисходительно* (БП: 181). – 2. *Мисалы тиги боор каптап күмүш жылтыр көлбүгөн тулаңга баланын боору ооруйт* (АК: 21). – 3. *Das silbrige Reihergras auf der bei Hochwasser überschwemnten wise behandelte er herablassend* (Н: 14).

Мындагы *серебристые ковыли - күмүш жылтыр тулаң - das silbrige Reihergras* катыштагы, үч илтиктин, аныктоочу объекттин өңүн күмүш металлынын түсү менен салыштырып келди.

Ошентип, котормолордо шайкештик-шайкешсиздик, дал келүүчүлүк-дал келбөөчүлүк көрүнүштөрү кенен учурай тургандыгын айтууга болот жана оригинал менен анын башка тилдерге оодарылган тексттеринде тактык, так эместик, тексттен оолактап кетүүчүлүк сыяктуу сапаттардын учурай тургандыгын байкайбыз. Кээде сапаттык гана эмес, сандык көрсөткүчтөрдүн да чектен чыгып кеткендигин белгилөөгө болот.

КОРУТУНДУ

Колоронимдер тууралуу лингвистикалык изилдөөлөр менен таанышып, булардын Ч.Т. Айтматовдун “Ак кеме” повестинде колдонулушун, орусчадан немисчеге жана кыргызчага которулушун салыштырып талдоо бир нече жалпы жоболорду жана идеяларды атайын жиктеп карап чыгууга негиз болду.

1. Өң-түс атоолору - көп кырдуу, түркүн тараптуу, ар сапаттуу тилдик каражаттар. Алар өзүнчө лексика-семантикалык топту түзүшөт. Колоронимдердин түзүмү, баштапкы уңгулары, деривациясы (сөз жасоочулук, маани жаратуучулук алкактары), синтагматикалык потенциалы, стилистикалык мүмкүнчүлүктөрү, экспрессивдик түрлөнүүчүлүгү өзгөчө мамиле кылууну талап кылат.

2. Өң-түстүн табигый бөтөнчүлүктөрү эзелтен эле окумуштуулардын көңүлүн бөлүп келген (Аристотель, Платон ж.б.). Байыркы гректердин, индустардын, кытайлардын ж.б. элдердин түскө карата көз караштары маалым. Түстөрдүн табигый-илимий теориясы (И. Ньютон), физиологиялык-практикалык көз караштан иликтениши (В. Гете) колоронимия үчүн өз убагында маанилүү болгон.

3. Түстүн көп сапаттуулугу түрдүү илимий тармактардын өкүлдөрүнүн көңүлүн бөлгөн. Түстү изилдөөнү табигый илимдердин өкүлдөрү (химиктер, физиктер, биологдор, психофизиологдор, медиктер, экологдор, океанологдор, астраномдор ж.б.) да, гуманитардык илимдердин өкүлдөрү (тилчилер, адабиятчы филологдор, эстетиктер, психологдор, семиотиктер, көркөм өнөр таануучулар, дин таануучулар, этнографтар ж.б.) да жүргүзүшүп, практиктер (сүрөтчүлөр, боекчулар, шыбакчылар, архитекторлор, курулушчулар, булгаарычылар, кездемечилер, кийизчилер, оймочулар, куракчылар ж.б.) өң-түс бөтөнчүлүктөрүн өз адистиктеринин чегинде пайдаланышкан.

4. Окумуштуулар түстөрдү бир нече критерийлердин негизинде топтоштурушат:

а) табигый жана жасалма түстөр;

- б) “жылуу” жана “суук” түстөр;
- в) ахроматикалык (боексуз) жана хроматикалык (боектуу) түстөр; боектуу түстөр өңдүү, жарык жана жыш болот;
- г) объективдүү баалануучу жана субъективдүү баалануучу түстөр;
- д) символдук маанилүү жана маанисиз түстөр (символдуу-символсуз маанидеги түстөр);
- е) абстракттуу-конкреттүү түстөр;
- ж) ачык- күңгүрт түстөр (сүйүнтүүчү-чөгүнтүүчү, активдүү-пассивдүү ж.б.);
- з) таза жана кошулма түстөр;
- и) заттарга салыштырылуучу же салыштырылбаган түстөр ж.б.

5. Өң-түс аталыштары лексикалык системада бир топту түзөт. Алар бир сөздөн, кош сөздөн, сөздүн дериватынан, сөз айкалыштарынан турат, фразеологизмдердин курамында учурайт. Фразеологияны көп тилчилер лексикологиянын составына кошушат, айрым тилчилер өзүнчө деңгээл катары карашат. Биз аны лексикалык жана синтаксистик эки деңгээлдин чегинде, кошулушунда жайгашкан деңгээлче деп мүнөздөйбүз. Анткени билдирген мааниси боюнча фразеологизмдер сөзгө окшош, түзүмү боюнча сөз айкалыштарына окшош.

6. Түс аталыштарын изилдөөдө биз бир нече илимий-лингвистикалык концепциялардын жана башкалардын жоболоруна таяндык:

- а) салыштырма жана типологиялык лингвистика;
- б) лингвосомиотика жана котормо теориясы;
- в) антропоборбордук тил илими;
- г) тилдик материалдарды полипарадигмалык өңүттө талдоо теориясы;
- д) парасинтагма жөнүндөгү окуу.

7. Иште бир нече жаңы натыйжадар алынды:

- а) орус, кыргыз, немис тилдериндеги колоронимдердин тизмеси жана өз ара эквиваленттери берилди. Алардын семантикалык шайкештиги белгиленди. Инд-европа тилдеринде колоронимдердин этимологиясы терең жана ар тараптан каралган. Ошондуктан биздин изилдөөдө түрк тилдериндеги

колоронимдердин келип чыгышы алтаистиканын тутумунда салыштырылып берилди. Эзелки *кар “кара” сөзүнүн рефлекстери ностратиканын алкагында талдоого алынды; б) кыргыз колоронимдеринин төркүнүнө этимологиялык талдоо жүргүзүлдү; в) Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги түс аталыштарына сапаттык-сандык мүнөздөмө берилди; г) повесттеги орусча колоронимдердин немисчеге жана кыргызчага которулушуна лингвотипологиялык сыпаттоо жасалды; д) тил аралык эквиваленттүүлүктүн (шайкештиктин) жалпылоочу моделдери иштелип чыгып, колдонулду.

8. Изилдөөдө колоронимдердин семантикасы да каралды. Аларга полисемия мүнөздүү. Биз кыргызча **кара**, немисче **rot** “кызыл” лексемаларынын көп маанилүүлүгүн көрсөтүүгө аракеттендик. Бардык сөздөрдүн маанилерин санап чыгуу эле ири көлөмдөгү эмгекти талап кылмак.

9. Иште колоронимдердин номинативдик, коммуникативдик, аккумулятивдик, когнитивдик, мифтик, символдук, этникалык, эмоциялык-экспрессивдик ж. б. кызматтары белгиленип, булардын көркөм образ (элес) жаратуучулук функциясы кенен талдоого алынды. Бул маселени изилдөө үчүн Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестинин үч тилдеги - орусча, кыргызча, немисче - тексттерине кайрылдык. Метатекст катары орус тилиндеги текст тандалып алынды. Анткени чыгарма орус тилинде басылып чыгарылган. Кийин гана ал калган тилдерге которулган, кыргызча, немисче тексттер кийин пайда болгон.

10. Повесттин үч тилдеги тексттеринде *1916 түс* аттары бар, алардан *699* кыргызча, *604* немисче, *613* орусча. Колоронимдердин пайыздык катышын өзүнчө диаграмма түрүндө белгилөөгө болот (Караңыз: кийинки бет).

"Ак кеме" повестинин үч тилдеги тексттериндеги колоронимдердин пайыздык көрсөткүчү

Мында түстөрдүн жалпы катышы: орус тилинде – 613; кыргыз тилинде – 699; немис тилинде – 604. Жалпы саны: 1916. Статистикалык маалыматтарды төмөндөгү таблица түрүндө көрсөтөбүз :

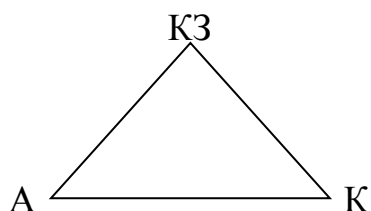
Кол-р. Ч-р	1	2	3	4	5	6	7	8	9
БП	44	7	41	5	5	4	–	5	–
АК	52	19	28			3(кз);10	3	7	3(ак)
Н	44	9	22	5	4	6	–	5	–
жыйынтык	140	35	91			23			

Горизонталдык цифралар: 1-ак; 2-кара; 3-кызыл, 4-сары, 5-жашыл, 6-көк, 7-күрөң, 8-боз, 9-куу.

Вертикалдык абалда үч тилдеги чыгармалардын ирети: БП-“Белый пароход”; АК- “Ак кеме”; Н -“Das weisse Dampfer”.

Таблицада даана көрсөтүлүп тургандай, үч тилдеги колоронимдердин сандык көрсөткүчтөрү түрдүүчө, мында кыргыз тилиндеги текстте түс

символикасы кеңири колдонулган. Негизинен алганда бул таблица түс феноменин изилдөөгө алган окумуштуулардын, бардык тилдерде үч түстүн аталыштары үстөмдүк кылат деген модель-схемасынын далили катары кароого болот [Миронова 1993:117]. Булар – ак, кара жана кызыл түстөр.

Мында: А – ак (140)

К – кара (35)

КЗ – кызыл (91)

Бул сандык көрсөткүчтөр биз парасинтагматикалык салыштыруу жүргүзгөн гана мисалдардын негизинде.

Колоронимдердин чыгармадагы шайкештиктери бир нече моделдерге, же формулаларга топтолушат:

- 1) К – К – К (86 санда);
- 2) К – Ø – К (9 санда);
- 3) К – Ø – Ø (2 санда);
- 4) Ø – К – Ø (71 санда);
- 5) Ø – Ø – К (1 санда);
- 6) К – К – Ø (4 санда).

11.Котормо толугу менен адекваттуу аткарылбаган. Орусчадан кыргызчалатууда эркиндикке кенен жол ачылып калган. Айрым учурда бир эле орусча колоронимге көптөгөн кыргызча колоронимдер берилет. Бул учурда шайкештик жөнүндө сөз кылүүгө такыр болбойт. Кээде котормочу А. Жакыпбеков жазуучуга өзүнүн теңирчилик идеологиясын тануулап, Ч.Айтматовду сөзүнүн философиясынан жасалма алыстатып коет.

12. Өң-түс аталыштары көркөм текстте предметтерди, заттарды сыпаттоодо чоң номинативдик, стилдик, экспрессиялык, көркөмдөөчү кызмат аткарат. Айлана-чөйрөнүн сырткы көрүнүшү, каармандардын тышкы кебетеси, келбети, кийим-кечеси колоронимдер аркылуу көркөм туюнтулат.

Жаратылышты, өсүмдүктөрдү, ландшафтты сүрөттөөдө да мындай сөздөр баалуу функцияга ээ болот.

Тексте кыргызча бир топоним (*Ак-Сай-*), менен бир этиним (*аксакал*) калган эки тилге которулбай эле колдонулган. Котормолордо аларга карата түшүндүрмө берилсе жакшы болмок.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Абишева, С. И. Цветоведение [Текст]: учеб. пособие для студентов высш. учеб. зав. / С. И. Абишева. – Павлодар: ПГУ им. С. Торайгырова, 2009. – 116 с.
2. Айсман, Л. Дао Цвета [Текст]: цветовая гамма вашего дома и вашего настроения / Л. Айсман; пер. с англ. Т. Новикой. – М.: Эксмо, 2010. – 173 с.
3. Алимбиева, Р. В. Семантическая значимость слова и структура лексико-семантической группы (На материале прилагательных-цветообозначений русского языка) [Текст] / Р. В. Алимбиева. – Л.: Ленингр. гос. ун-т, 1986. – 184 с.
4. Алимбиева, Р. В. Семантическая структура слова «белый» [Текст] / Р. В. Алимбиева // Вопросы семантики. – Л., 2013. – Вып. 2. – С.17–27.
5. Алпатов, В. М. Семантика цвета в японском языке [Текст] / В. М. Алпатов // Слово в языке. Языки славян. культур. – М., 2011. – С. 21–26.
6. Алымова, Е. Н. Ассоциативная лингвоцветовая картина мира [Текст] / Е. Н. Алымова // Вестн. С.-петерб. ун-та. Сер. 9: Филология, востоковедение, журналистика. – 2007. – Вып. 2, ч. 2. – С. 74–77.
7. Апресян, Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка [Текст] / Ю. Д. Апресян. – М.: Наука, 1974. – 367 с.
8. Арапова, Г. У. “Манас” эпосундагы *ак-кара* сөздөрүнүн семантика-символикалык табияты [Текст] / Г. У. Арапова // Ala-Too Academic studies. – Бишкек, 2015. – № 3. – 165–170-б.
9. Арапова, Г. У. Цветовая картина мира в кыргызском языке [Текст] / Г. У. Арапова // Международный журн. прикладных и фундамент. исслед. – 2016. – № 1(4). – С. 594–597.
10. Асамидинова, Г. *Ак, кара* лексемаларынын көп жана өтмө маанилерде колдонулушу [Текст] / Г. Асамидинова // Языки в

- лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. – Ош, 2018. – С. 92–96.
11. Асамидинова, Г. *Ак сөзүнүн семантикасы* [Текст] / Г. Асамидинова // Языки в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. – Ош, 2018. – 96–100-б.
12. Аскольдов-Алексеев, С. А. *Концепт и слово* [Текст] / С. А. Аскольдов-Алексеев // Русская словесность: антология. – М., 1997. – С. 267–280.
13. Астахова, Я. А. *Цветобозначения в русской языковой картине мира* [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Я. А. Астахова. – М., 2014. – 234 с.
14. Афонькин, Ю. Н. *Русско-немецкий словарь крылатых слов* [Текст]: около 1200 единиц / Ю. Н. Афонькин. – М.: Рус. яз., 1985. – 287 с.
15. Баженкова, Н. А. *Колороним *черный* в контексте китайской лингвокультуры* [Текст] / Н. А. Баженкова, Сунь Умэн // Рус. яз. за рубежом. – 2023. – № 1. – С.18–23.
16. Базыма, Б. А. *Психология цвета: теория и практика* [Текст] / Б. А. Базыма. – М.: Речь, 2005. – 205 с.
17. Бахилина, Н. Б. *История цветобозначений в русском языке* [Текст] / Н. Б. Бахилина. – М.: Наука, 1976. – 292 с.
18. Бедоидзе, Л. Г. *Фразеологические единицы с компонентом цвета в немецком, русском и осетинском языках* [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Л. Г. Бедоидзе. – Ростов н/Д., 1997. – 211 с.
19. Бексултанова, Г. А. *Концепт “цвет” в немецком и кыргызском языках* [Текст] / Г. А. Бексултанова // Вестн. Бишкек. Гуманит. ун-та. – 2014. – № 1(27). – С. 36–37.
20. Бексултанова, Г. А. *Специфика традиционных представлений о цвете в немецком и кыргызском языках* [Текст] / Г. А. Бексултанова // Вестн. Бишкек. Гуманит. ун-та. – 2016. – С.123–124.

21. Бексултанова, Г. А. К вопросу концептуализации цвета в разносистемных языках [Текст] / Г. А. Бексултанова // Высшая школа: опыт, проблемы, перспективы. – 2018. – С. 370–374.
22. Бексултанова, Г. А. Символика цвета в провербиальном пространстве немецкого и кыргызского языков (на примере цветов “красный” и “синий”) [Текст] / Г. А. Бексултанова // Высшая школа: опыт, проблемы, перспективы. – 2019. – С.192–197.
23. Белов, А. И. Цветовые этноэидемы как объект этнопсихолингвистики [Текст] / А. И. Белов // Этнопсихолингвистика / отв. ред. Ю.А. Сорокин. – М., 1988. – С. 49–58.
24. Белова, Н. В. Словообразовательная транспозиционная парадигма русских прилагательных и ее семантико-коммуникативный потенциал (на материале прилагательных со значением цвета и интенсивности) [Текст]: дис... д-ра филол. наук / Н. В. Белова. – М., 2007. – 320 с.
25. Бокарев, З. А. Сравнительно-историческая фонетика восточно-кавказских языков [Текст] / З. А. Бочкарев. – М.: Наука, 1981. – 140 с.
26. Большая Советская энциклопедия [Текст] / гл. ред. А. М. Прохоров. – изд. 3-е. – М.: Сов. энцикл., 1978. – Т. 28: Франкфрут-Чага. – 615 с.
27. Большой русско-немецкий словарь [Текст]: около 70 000 слов и выражении / под ред. А. Б. Лоховица, А. А. Лепинга, Н. П. Страховой. – изд. 6-е., испр. и доп. – М.: Сов. энцикл., 1965. – Т. 1. – 710 с.; Т. 2. – 1969. – 680 с.
28. Большой энциклопедический словарь. Языкознание [Текст] / гл. ред. В. Н. Ярцева. – изд. 2-е (репринтное). – М.: Большая рос. энцикл., 2000. – 685 с.
29. Бондарцев, А. С. Шкала цветов [Текст]: пособие для биологов при науч. и науч.-приклад. Исслед. / А. С. Бондарцев. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1954. – 28 с.
30. Бочкарева, Т. В. Система цветообозначений в древнеанглийском языке [Текст] / Т. В. Бочкарева // Наименования цвета в индоевропейских языках. Систем. и ист. анализ. – М., 2007. – С. 112–125.

- 31.Бреслав, Г. Э. Цветопсихология и цветолечение для всех [Текст] / Г. Э. Бреслав. – СПб.: Б.& К., 2000. – 212 с.
- 32.Буранов, Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков [Текст]: учеб. пособие для пед. ин-тов / Дж. Буранов. – М.: Высш. шк., 1983. – 267 с.
- 33.Вартанов, А. В. Семантическое пространство цветowych названий: опыт межъязыкового исследования [Текст] / А. В. Вартанов, З. Н. Соколов // Психологический журн. – 1994. – Т. 15, № 5. – С. 56–67.
34. Василевич, А. П. Исследование лексики в психолингвистическом эксперименте. На материале цветообозначения в языках разных систем [Текст] / А. П. Василевич. – М.: Наука, 1987. – 144 с.
- 35.Василевич, А. П. Этимология цветоименований как зеркало национально-культурного сознания [Текст] / А. П. Василевич // Наименования цвета в индоевропейских яз. Систем. и ист. анализ. – М., 2007. – С. 9–28.
- 36.Василевич, А. П. Цвет и названия цвета в русском языке [Текст] / А. П. Василевич, С. Н. Кузнецова, С. С. Мищенко. – М.: Ком Книга, 2008. – 218 с.
37. Вежбицкая, А. Обозначения цвета и универсалии зрительного восприятия [Текст] / А. Вежбицкая // Язык. Культура. Познание. / отв. ред. М. А. Кронгауз. – М., 1996. – С. 231–290.
38. Власова, Е. А. Символика цветообозначений в британском и американском вариантах английского языка [Текст]: автореф. дис... канд. филол. наук / Е. А. Власова. – М., 2008. – 24 с.
39. Воробьев, Г. Г. Цвет и характер [Текст] / Г. Г. Воробьев // Цвет в нашей жизни: хрестоматия по психологии. – Курск, 1993. – С.120–126.
- 40.Воробьев, Г. Г. Информатика цвета [Текст] / Г. Г. Воробьев // Научно-техническая цифромания: Сер. 2: Информационные процессы и системы. — 1998. – № 12. – С. 1–14.

41. Гайдукова, Т. М. О первичной и вторичной номинации человека посредством цветообозначений (на материале немецкого языка) [Текст] / Т. М. Гайдукова // Балтийский гуманитар. журн. – 2018. – Т. 7, № 1. – С.133–138.
42. Гёте, И. В. (1749-1832). Учение о цвете [Текст]: теория познания = Zur Farbenlehre / И. В. Гете; пер. с нем. В. О. Лихтенштадта. – изд. 6-е. – М.: ЛЕНАНД, 2015. – 195 с. – (Из наследия Мировой филос. мысли: эстетика).
43. Голикова, Ж. А. Сопоставительный анализ фразеологических единиц с компонентом, обозначающим понятие цвета в английском и русском языках [Текст] / Ж. А. Голикова // Романское и герман. языкознание. – Минск, 1983. – № 3. – С. 86–92.
44. Горн, Е. А. Цветообозначения в художественном тексте на английском и русском языках в сопоставительно-переводческом аспекте (на материале современной английской литературы) [Текст]: автореф. дис... канд. филол. наук / Е. А. Горн. – СПб., 2015. – 18 с.
45. Григорьева, Т. В. Роль оппозиции *белый-чёрный* в оценивании мира [Текст] / Т. В. Григорьева // Коммуникативные аспекты современной лингвистики и лингводидактики: материалы Междунар. науч. конф., г. Волгоград, 18 окт. 2013 г. – Волгоград, 2013. – С. 332–336.
46. Гузиева, З. К. Когнитивные признаки черного цвета [Текст] / З. К. Гузиева // Русский язык в билингвальном пространстве Кыргызстана и Центр. Азии. – Бишкек, 2023. – С. 81–86.
47. Даль, В. В. Толковый словарь живого великорусского языка [Текст] / В. В. Даль. – М.: Рус. яз., 1978. – Т. 1: А-З. – 699 с.; Т. 2: И-О. – 1981. – 779 с.; Т. 3: П. – 1982. – 555 с.; Т.4: Р-У. – 1982. – 683 с.
48. Дербишева, З. К. Кыргызский этнос в зеркале языка [Текст] / З. К. Дербишева. – Бишкек: Plus, 2012. – 404 с.
49. Дербишева, З. К. Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры [Текст]: моногр. / З. К. Дербишева. – М.: Флинта, 2015. – 115 с.
50. Долгопольский, А. Б. В поисках далекого родства [Текст] / А. Б. Долгопольский // Рус. речь. – 1967. – № 6. – С. 95–112.

51. Древнетюркский словарь [Текст] / ред. В. М. Наделяев. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1969. – 676 с.
52. Дюпина, Ю. В. Цвет как объект междисциплинарных исследований [Текст] / Ю. В. Дюпина // Молодой ученый. – 2013. – № 9 (56). – С. 441–443.
53. Жаркынбекова, Ш. К. Ассоциативные признаки цветообозначений и языковое сознание [Текст] / Ш. К. Жаркынбекова // Вестн. Моск. гос. ун-та. Филология. – 2003. – № 1. – С. 109–116.
54. Жаркынбекова, Ш. К. Языковая концептуализация цвета в культуре и языках [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Ш. К. Жаркынбекова. — Алматы, 2004. – 42 с.
55. Жуйкова, А. В. Символика цвета в русском и английском языках [Текст] / А. В. Жуйкова // Современные тенденции развития науки и технологий. По материалам XXIV Междунар. науч.-практ. конф., состоявшейся 31 марта 2017 г. – Белгород, 2017. – № 3(5). – С. 74–78.
56. Задорожный, М. И. Парасинтагматика как одно из отношений общего типа между лексическими единицами языка [Текст] / М. И. Задорожный // Изучение и преподавание русского языка в условиях двуязычия. Лексика и фразеология. – Фрунзе, 1983. – Ч. 1. – С. 28–30.
57. Закиров, Р. Р. Фразеологические единицы с компонентом цветообозначения в английском, русском и татарском языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Р. Р. Закиров. – Казань, 2003. – 26 с.
58. Залевская, А. А. Слово в лексиконе человека [Текст]: психолингвист. исслед. / А. А. Залевская. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1990. – 206 с.
59. Зольникова, Ю. В. Цветообозначения во фразеологической картине мира немецкого и русского языков [Текст] / Ю. В. Зольникова // Вестн. Челябин. гос. ун-та. Филология. Искусствоведение. – 2009. – Вып. 35, № 30 (168). – С. 88–93.
60. Зольникова, Ю. В. Цветовые фразеологизмы как фрагмент идиоматической картины мира русского и немецкого языков (на материале

лексикографических источников) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ю. В. Зольникова. – Тюмень, 2010. – 26 с.

61.Зулпукаров, К. З. Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание [Текст]: учеб. пособие / К. З. Зулпукаров. – Бишкек: Бийиктик, 2016. – 768 с.

62.Зулпукаров, К. З. Национальная специфика фразеологизмов с цветовым компонентом на примерах белого и черного цвета (на материале немецкого и кыргызского языков на материале) [Текст] / К. З. Зулпукаров, Г. А. Бексултанова // Язык и культура XXI века. Сб. ст. – СПб., 2019. – С. 124–129.

63. Пракорень **kar* «черный» и его рефлексy в языках Евразии [Текст] / К. З. Зулпукаров, С. М. Амиралиев, А. К. Зулпукарова, Ч. Р. Шарипова // Евразийское науч. объединение. Актуальные вопросы развития науки в мире. – 2021. – № 4(74). – С. 310–314.

64. Некоторые трансформы пракорня **kar* «черный» в киргизском языке с точки зрения ностратики [Текст] / К. З. Зулпукаров, С. М. Амиралиев, А. К. Зулпукарова, Ч. Р. Шарипова // Евразийское науч. объединение. Актуальные вопросы развития науки в мире. – 2021. – № 4(74). – С. 314–317.

65.Зулпукаров, К. З. Личные местоимения догестанских языков в сравнении с ностратическими [Текст] / К. З. Зулпукаров, С. М. Амиралиев, А. К. Зулпукарова // Вестн. Дагест. гос. ун-та. Сер. 2: Гуманит. науки. – 2016. – Т. 31, вып. 4. – С. 43–49.

66.Зулпукаров, К. З. О происхождении гидронимов в ностратических языках [Текст] / К. З. Зулпукаров, С. М. Амиралиев, У. Н. Камардинова // Вестн. Дагест. гос. ун-та. Сер.: 2. Гуманит. науки. – 2018. – Т. 33, вып. 3. – С. 52–61.

67.Зулпукаров, К. З. Синтез как метод описания языка (вопросы казусологии, синологии, алтаистики и ностратики) [Текст]: моногр. / К. З. Зулпукаров, С. М. Амиралиев. – Бишкек: Бийиктик, 2022. – 748 с.

68.Иванова, Е. В. Какого цвета пословичная картина мира? [Текст] / Е. В. Иванова // Вестн. С.-петерб. гос. ун-та. Сер. 9. – СПб., 2005. – Вып. 2. – С. 31–43.

- 69.Иванова, Е. В. Мир в английских и русских пословицах [Текст] / Е. В. Иванова. – СПб: Изд-во С.-петерб. гос. ун-та, 2006. – 280 с.
- 70.Иванова, Е. В. Концепт – цель и средство когнитивного анализа [Текст] / Е. В. Иванова // Избранные тр. XLI Междунар. филол. конф. 26-31 марта 2012. – СПб., 2013. – С. 71–75.
- 71.Иванова, Ю. В. Роль цветообозначений в англоязычном стихотворном тексте [Текст]: автореф. дис... канд. филол. наук / Ю. В. Иванова. – М., 2008. – 18 с.
- 72.Иллич-Свитыч, В. М. Опыт сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, алтайский, дравидский) [Текст]: сравнит. слов. / В. М. Иллич-Свитыч. – М.: Наука, 1976. – Т. 2. – 483 с.
- 73.Иллич-Свитыч, В. М. Опыт сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, алтайский, дравидский) [Текст]: введение. Сравнит. слов. (В-К) / В. М. Иллич-Свитыч. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 408 с.
- 74.Исаев, А. А. Феномен цвета в контексте бытия человека: Опыт философского анализа [Текст]: автореф. дис. ... канд. филос. наук / А. А. Исаев. – Магнитогорск, 2006. – 20 с.
75. Кадырбекова, П. К. Лингвокультурологические и лингвокогнитивные аспекты межкультурной коммуникации [Текст]: моногр. / П. К. Кадырбекова. – Бишкек: [б.и.], 2012. – 419 с.
- 76.Калимова, Ж. У. Фразеологизмы с компонентом цветообозначения в казахском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ж. У. Калимова. – Алма-Ата, 1992. – 26 с.
- 77.Камбаралиева, У. Д. Темпоральная категоризация в концептуальной картине мира (на материале русского и кыргызского языков) [Текст]: моногр. / У. Д. Камбаралиева. – 2-е изд. доп. – Бишкек: Аврасия Пресс, 2018. – 393 с.
- 78.Камбаралиева, У. Ж. Когнитивдик тил илими [Текст]: моногр. / У. Ж. Камбаралиева. – Бишкек: Avrasya Press, 2019. – 324 с.

79. Караева, З. Переводческие категории и когнитивный аспект перевода [Текст] / З. Караева // Материалы Междунар. конф. – Бишкек, 2001. – С. 60–68.
80. Караева, З. Перевод и семиотика [Текст] / З. Караева. – Бишкек: Айат, 2006. – 365 с.
81. Караева, З. Котормо жана анын семиотикалык негиздери [Текст] / З. Караева // Вестн. Каз. нац. ун-та им. аль Фараби. Сер. Филол. – Алматы, 2008. – № 6. – С. 221–225.
82. Караева, З. Лингвистические проблемы перевода и семиотики (на материале английского перевода В. Мейом кыргызского эпоса «Манас») [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01; 10.02.20 / З. Караева. – Бишкек, 2008. – 47 с.
83. Карасик, В. И. Культурные доминанты в языке [Текст] / В. И. Карасик // Языковая личность: культурные концепты. Сб. науч. тр. – Волгоград, 1996. – С. 3–16.
84. Карасик, В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс [Текст]: моногр. / В. И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
85. Кобозева, И. М. Лингвистическая семантика [Текст] / И. М. Кобозева. – М.: УРСС Эдиториал, 2000. – 352 с.
86. Кобрин, Н. А. О соотносимости ментальной сферы и вербализации [Текст] / Н. А. Кобрин // Концептуальное пространство языка. Сб. науч. тр. – Тамбов, 2005. – С. 77–94.
87. Комина, Е. В. Модели цветообозначений в английском языке [Текст] / Е. В. Комина [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е. В. Комина. – Калинин, 1973. – 24 с.
88. Колесников, В. П. Практический курс норвежского языка [Текст] / В. П. Колесников, Г. В. Шаткова. – 6-е изд. – СПб.: Юрий Орлов, 2009. – 286 с.
89. Колесов, В. В. О логике логоса в сфере ментальности [Текст] / В. В. Колесов // Мир рус. слова. – 2000. – № 2. – С. 52–59.

- 90.Конкобаев, К. Топонимия Южной Киргизии [Текст] / К. Конкобаев. – Фрунзе: Илим, 1980. – 172 с.
- 91.Кононов, А. Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках [Текст] / А. Н. Кононов // Тюркологический сб. 1975. – М., 1978. – С. 159–179.
- 92.Копачева, А. Р. Концепт "белый цвет" в художественной картине мира (на материале поэтических текстов французских и русских символистов) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. Р. Копачева. – Челябинск, 2013. – 22 с.
- 93.Корнилов, О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов [Текст] / О. А. Корнилов. – М.: ЧеРо, 2003. – 349 с.
- 94.Кравков, С. В. Цветовое зрение [Текст] / С. В. Кравков. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 175 с.
- 95.Красавский, Н. А. Эмоциональные концепты в немецких и русских лингвокультурах [Текст]: моногр. / Н. А. Красавский; науч. ред. В. И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 2001. – 495 с.
- 96.Кубрякова, Е. С. Типы языковых значений: Семантика производного слова [Текст] / Е. С. Кубрякова. – М.: Наука, 1981. – 200 с.
- 97.Кульпина, В. Г. Лингвистика цвета [Текст]: термины цвета в польск. и рус. яз. / В. Г. Кульпина. – М.: Моск. лицей: Рус. филол. вестн., 2001. – 470 с.
- 98.Кульпина, В. Г. Теоретические аспекты лингвистики цвета как научного направления сопоставительного языкознания [Текст]: автореф. дис... д-ра филол. наук / В. Г. Кульпина. – М., 2002. – 31 с.
- 99.Куслик, А. М. Роль прилагательных, обозначающих цвет, в лексической системе языка [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. М. Куслик. – Л., 1967. – 20 с.
- 100.Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / А. А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. – Бишкек: Avrasiya press, 2011. – 1 бөлүк. – 880 б; 2 бөлүк. – 891 б.
- 101.Лазариди, М. И. Психологические состояния в полевом описании: номинативно-функциональный аспект [Текст]: моногр. / М. И. Лазариди. – М.: МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2011. – 356 с.

- 102.Лаенко, Л. В. От семантики цвета к социальной семантике языка (на материале английских и русских прилагательных, обозначающих цвет) [Текст] / Л. В. Лаенко. – Саратов: СГУ, 2014. – 213 с.
- 103.Левин, Ю. И. Провербиальное пространство [Текст] / Ю. И. Левин // Паремнологические исслед.: сб. ст. – М., 1984. – С.108–126.
- 104.Левитская, Л. С. Этимологический словарь тюркских языков [Текст]: общетюрк. и межтюрк. лексические основы на буквы «К» и «Қ» / Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадин. – М.: Яз. рус. культуры, 1997. – 363 с.
- 105.Левитская, Л. С. Этимологический словарь тюркских языков [Текст]: общетюрк. и межтюрк. основы на букву Қ / А. В. Левитская, Г. Ф. Благова, А. В. Дыбо. – М.: Наука, 2000. – 261 с.
106. Этимологический словарь тюркских языков [Текст]: общетюрк. и межтюрк. лексические основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С» / Л. С. Левитская, Г. Ф. Благова, А. В. Дыбо, Д. М. Насилов. – М.: Вост. лит., 2003. – 446 с.
- 107.Лихачев, Д. С. Концептосфера русского языка [Текст] / Д. С. Лихачев // Изв. РАН. Сер.: Лит. и яз. – 1993. – Т. 52, № 1. – С. 3–9.
- 108.Люшер, М. Цвет вашего характера [Текст]: пер. с англ. / М. Люшер. – М.: РИПОЛ классик, 1997. – 236 с. – (Я вам помогу).
- 109.Майзина, А. Н. Семантическое поле цветообозначений алтайского языка в сопоставлении с монгольским языком [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. Н. Майзина. – Л., 1973. – 20 с.
- 110.Макеенко, И. В. Семантика цвета в разноструктурных языках (национальное и универсальное) [Текст]: автореф, дис. ... канд. филол. наук / И. В. Макеенко. – Саратов, 1999. – 27 с.
- 111.Макеенко, И. В. Лексико-семантическая структура систем цветообозначения в русском и английском языках [Текст] / И. В. Макеенко. – Саратов: Изд-во Саратов. гос. ун-та, 2001. – 52 с.

112. Масленникова, К. И. Система цветообозначений современного французского языка [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / К. И. Масленникова. – Л., 1973. – 20 с.
113. Маслова, В. А. Введение в когнитивную лингвистику [Текст]: учеб. пособие для филологов / В. А. Маслова. – 5-е изд. – М.: Флинта, 2011. – 296 с.
114. Мейе, А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков [Текст] / А. Мейе; пер. с фр. Д. Кудрявского. – М.; Л.: Гос. соц.-экон. изд., 1938. – 510 с.
115. Миннарт, М. Свет и цвет в природе [Текст] / М. Миннарт. – М.: Наука, 1969. – 360 с.
116. Миронова, Л. Н. Цветоведение [Текст] / Л. Н. Миронова. – Минск: Высш. шк., 1984. – 286 с.
117. Миронова, Л. Н. Учение о цвете [Текст] / Л. Н. Миронова. – Минск: Высш. шк., 1993. – 463 с.
118. Мужикова, О. Н. Концепты цвета в картине мира английского сленга [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / О. Н. Мужикова. – СПб., 2016. – 22 с.
119. Назарбаева, Н. М. Отражение в масти лошадей их природно-денотативных и лингвоэтнокультурных свойств [Текст] / Н. М. Назарбаева, М. М. Базарбаева // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. – Ош, 1923. – С. 227–232.
120. Нарынбаева, Б. Б. Фразеологическая картина мира француза и кыргыза [Текст]: моногр. / Б. Б. Нарынбаева. – Бишкек: ИД «Калем», 2017. – 360 с.
121. Национальный корпус русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://www.ruscorgora.ru>. – Загл. с экрана.
122. Новейший философский словарь [Текст] / сост. А. А. Гришанов. – Минск: Изд-во В. М. Скакун, 1998. – 896 с.

- 123.Норманская, Ю. В. Историко-типологический анализ цветообозначений в древних индоевропейских языках [Текст]: автореф. дис... канд. филол. наук / Ю. В. Норманская. – М., 2002. – 22 с.
- 124.Нюберг, Н. Д. Курс цветоведения [Текст]: для учащихся вузов, художников и деятелей худ. пром-ти / Н. Д. Нюберг. – М.; Л.: Гизлегпром, 1932. – 191 с.
125. Ормокеева, Р. К. Глагольные фразеологические единицы с компонентом цветообозначения в русском и кыргызском языках [Текст] / Р. К. Ормокеева, Мойдун кызы А. // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. – Ош, 2023. – С. 253–256.
- 126.Ормокеева, Р. К. Из истории исследования цветных номинаций в лингвистике [Текст] / Р. К. Ормокеева, Мойдун кызы А. // Приоритетные направления теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. – Ош, 2023. – С. 257–261.
- 127.Орузбаева, Б. О. Кыргыз тилинин этимологиялык сөздүгүнө материалдар [Текст] / Б. О. Орузбаева. – Бишкек: Илим, 2010. – 197 б.
- 128.Осмонова, Ж. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / Ж.Осмонова, К. Конкобаев, Ж. Жапаров. – Бишкек: КТМУ, 2001. – 519 б.
- 129.Павиленис, Р. И. Проблема смысла [Текст]: современный логико-функционал. анализ яз. / Р. И. Павиленис. – М.: Мысль, 1983. – 509 с.
- 130.Петренко, В. Ф. Основы психосемантики [Текст] / В. Ф. Петренко. – М.: 1997. – 340 с.
- 131.Петренко, В. Ф. Взаимосвязь эмоций и цвета [Текст] / В. Ф. Петренко, В. В. Кучеренко // Вестн. Моск, ун-та. Сер. 14: Психология. – 1988. – № 3. – С. 70–82.
- 132.Петрова, Т. И. Общие основы и лексические модели в словах, обозначающих признак «красный» в тунгусо-маньчжурских и других языках [Текст]/ Т. И. Тирова, Т. Г. Бугарова // Проблемы близости алтайских языков. – Л., 1971. – С. 91–101.

133. Пименова, М. В. Душа и дух: особенности концептуализации [Текст] / М. В. Пименова. – Кемерово: ИПК Графика, 2004. – 386 с.
134. Попова, З. Д. Очерки по когнитивной лингвистике [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж: Истоки, 2001. – 189 с.
135. Попова, З. Д. Язык и национальное сознание. Вопросы теории и методологии [Текст]: моногр. / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж: Воронеж. МИОН, 2002. – 151 с.
136. Прохоров, Ю. Е. В поисках концепта [Текст] / Ю. Е. Прохоров. – М.: Флинта, 2008. – 170 с.
137. Расторгуева, В. С. Эдельман, Д.И. Этимологический словарь иранских языков [Текст] / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М.: Вост. лит., 2007. – Т. 3: F-H. – 171 с; Т. 4: I-K. – 2011. – 415 с.
138. Рахилина, Е. В. О концептуальном анализе [Текст] / Е. В. Рахилина // Язык и когнитивная деятельность. – М., 1989. – С. 142.
139. Рахилина, Е. В. О цветном и бесцветном [Текст] / Е. В. Рахилина // Русистика сегодня. – 1995. – № 1. – С. 50–59.
140. Рогулина, Е. Э. Национально-культурная семантика цвета в испанской фразеологии: на материале пиренейского национального варианта испанского языка [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Е. Э. Рогулина. – М., 2006. – 226 с.
141. Русско-финский учебный словарь [Текст] / сост. А. Мустайоки, Е. Никкилл. – М.: Рус. яз., 1982. – 535 с.
142. Ручко, А. П. К вопросу о семантической мотивированности слов со значением «цвет» в русском и английском языках [Текст] / П. А. Ручко // Молодой ученый. – 2016. – № 33(117). – С. 706–709.
143. Рыскулова, Т. Ш. Семантика и символика цветообозначений *кара* (черный) и *ак* (белый) в эпосе «Манас» [Электронный ресурс] / Т. Ш. Рыскулова. – Режим доступа: https://dSPACE_ausa.kg. – Загл. с экрана.
144. Саввина, Е. В. Цвет в традиционной этической культуре якутов [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е. В. Саввина. – Якутск, 2001. – 26 с.

145. Садыкова, М. Слова, обозначающие цвет и окраску в узбекском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / М. Садыкова. – Ташкент, 1963. – 15 с.
146. Сакаян, Д. Г. Сложные прилагательные, обозначающие цвет, в современном немецком языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Д. Г. Сакаян. – М., 1964. – 15 с.
147. Саматов, К. Цветобозначающая лексика в кыргызском языке [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / К. Саматов. – Бишкек, 1997. – 171 с.
148. Саматов, К. Кыргыз тилиндеги өң-түс сөздөрүнүн лексика-семантикалык жана стилистикалык мүнөздөмөлөрү (диахрондук жана синхрондук аспекти) [Текст] / К. Саматов. – Бишкек: Бийиктик, 2003. – 280 б.
149. Саматов, К. Цветобозначающая лексика в кыргызском языке [Текст] / К. Саматов. – Бишкек: Улуу тоолор, 2017. – 168 с.
150. Санжеев, Б. Д. Этимологический словарь монгольских языков [Текст] / Б. Д. Санжеев, М. Н. Орловская, З. В. Шевернина. – М.: Ин-т востоковедения РАН, 2016. – Т. 2: Q-P. – 232 с.; Т. 3: Q-Z. – 2018. – 239 с.
151. Светличная, Т. Ю. Сравнительные лингвокультурные характеристики цветообразования и цветовосприятия в английском и русском языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Т. Ю. Светличная. – Пятигорск, 2003. – 17 с.
152. Севортян, Э. В. Этимологический словарь тюркских языков [Текст]: общетюрк. и межтюрк. основы на гласные / Э. В. Севортян. – М.: Наука, 1974. – 767 с.
153. Севортян, Э. В. Этимологический словарь тюркских языков [Текст]: общетюрк. и межтюрк. основы на букву «Б». – М.: Наука, 1978. – 849 с.
154. Севортян, Э. В. Этимологический словарь тюркских языков [Текст]: общетюрк. и межтюрк. основы на буквы «В», «Г» и «Д» / Э. В. Севортян. – М.: Наука, 1980. – 395 с.

155. Севортян, Э. В. Этимологический словарь тюркских языков [Текст]: общетюрк. и межтюрк. основы на буквы «Ж», «Ж» и «Й» / Э. В. Севортян. – М.: Наука, 1989. – 293 с.
156. Серов, Н. В. Хроматизм мифа [Текст] / Н. В. Серов. – Л.: Всесоюз. молодеж. Книж. центр, фил. «Васильевский остров», 1990. – 352 с.
157. Серов, Н. В. Светоцветовая терапия [Текст] / Н. В. Серов. – СПб.: Речь, 2002. – 256 с.
158. Словарь русского языка [Текст] / под ред. А. П. Евгеньева. – изд. 3-е, стер. – М.: Рус. яз., 1983. – Т. 1: А-Й. – 699 с.; Т. 2: К-О. – 1983. – 736 с.; Т. 3: П-Р. – 1987. – 750 с.; Т. 4: С-Я. – 1984. – 796 с.
159. Соколов, Е. Н. Цветовое зрение [Текст] / Е. Н. Соколов, Ч. А. Измайлов. – М.: Изд. МГУ, 1984. – 176 с.
160. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского эпоса по данным языка [Текст] / под ред. Э. Р. Тенишева, А. Б. Дыбо. – М.: Наука, 2006. – 908 с.
161. Старостин, С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка [Текст] / С. А. Старостин. – М.: Наука, 1991. – 298 с.
162. К истокам языкового разнообразия [Текст]: десять бесед о сравнит.-ист. языкознании с Е. Я. Сатановским / Г. С. Старостин, А. В. Дыбо, А. Ю. Милитарев, И. И. Пейрос. – М.: Дело РАН и ГС, 2016. – 584 с.
163. Степанов, Ю. С. Константы. Словарь русской культуры [Текст] / Ю. С. Степанов. – М.: Акад. проект, 1997. – 824 с.
164. Сунь, Умэн. Сопоставительный анализ колоронима *белый* в китайской и русской лингвокультурах [Текст] / Сунь Умэн // Русский язык в билингвальном пространстве Кыргызстана и Центр. Азии. – Бишкек, 2023. – С. 254–259.
165. Сухарева, О. А. Празднества цветов у равнинных таджиков (конец XIX – начало XX вв.) [Текст] / О. А. Сухарева // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. – М., 1986. – С. 31–46.

166. Сыдыков, А. Н. Этнолингвистика [Текст]: опыт ретроспективы / А. Н. Сыдыков. – Бишкек: Изд. Бишкек. Гуманит. ун-та, 2011. – 236 с.
167. Сыдыков, С. *Кара* деген сөздүн семантикасы жөнүндө [Текст] / С. Сыдыков // Тюркологические исслед. – Фрунзе, 1983. – 84-91-б.
168. Тагаев, М. Д. Полипарадигмальное описание морфемики и словообразования (на материале русского и кыргызского языков) [Текст] / М. Д. Тагаев. – Бишкек: Изд-во Кырг.-Рос. славян. ун-та, 2004. – 282 с.
169. Тагаев, М. Д. Концепт как единица межъязыкового сопоставления и вхождения в инокультурное деривационное пространство [Текст] / М. Д. Тагаев // Актуальные вопросы современного словообразования. – Кемерово, 2009. – С. 60–64.
170. Фадеев, Г. Н. Химия и цвет [Текст] / Г. Н. Фадеев. – М.: Просвещение, 1983. – 160 с.
171. Файзуллина, З. С. Этнокультурные особенности цветообозначения в современном башкирском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / З. С. Файзуллина. – Уфа, 2005. – 26 с.
172. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка [Текст]: в 4-х т. / М. Фасмер. – изд. 2-е, стер. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 1: А-Д. – 576 с.; Т. 2: Е-Муж. – 672 с.; Т. 3: Муза-Сят. – 1987. – 832 с.; Т. 4: Т-Яшур. – 864 с.
173. Фетисова, С. А. Концептуализация имени цвета «красный» [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С. А. Фетисова. – Иркутск, 2005. – 20 с.
174. Фомина, В. С. Семантика цветообозначений как объект исследования и изучения [Текст] / В. С. Фомина // IV Международный симп. по лингвострановедению: тез. докл. и сообщ. – М., 1994. – С. 230–231.
175. Фрумкина, Р. М. Цвет, смысл, сходство [Текст]: аспекты психолингвист. анализа / Р. М. Фрумкина. – М.: Наука, 1984. – 175 с.
176. Хайдаков, С. М. Сравнительно-сопоставительный словарь дагестанских языков [Текст] / С. М. Хайдаков. – М.: Наука, 1973. – 179 с.

177. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков [Текст]: материалы к этимол. Слов.: в 2 т. / отв. ред. В. И. Цинциус. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1975. – Т. 1. – 672 с.
178. Цойгнер, Б. Учение о цвете [Текст]: популяр. очерк: пер. с нем. / Б. Цойгнер. – М.: Изд. лит. по стр-ву, 1971. – 160 с.
179. Шемякин, Ф. Н. Язык и чувственное познание [Текст] / Ф. Н. Шемякин // Язык и мышление. – М., 1967. – С. 38–55.
180. Шмелев, А. Д. Русская языковая модель мира: материалы к словарю [Текст] / А. Д. Шмелев. – М.: Яз. славян. культуры, 2002. – 224 с.
181. Эдельман, Д. И. Этимологический словарь иранских языков [Текст] / Д. И. Эдельман. – М.: Вост. лит., 2011. – Т. 4: I–K. – 415 с.
182. Киргизско-русский словарь [Текст]: около 40 000 слов / сост. проф. К. К. Юдахин. – Фрунзе: Кирг. Сов. энцикл., 1985. – Кн. 1: А–К. – 503 с.; Кн. 2: Л–Я. – 474 с.
183. Языки народов СССР [Текст] / отв. ред. В. И. Лыткин, Е. Е. Майтинская. – М.: Наука, 1966. – Т. 3: Финно-угорские и самодийские языки. – 463 с.
184. Яковлева, С. Л. Категория цветообозначения во фразеологии немецкого языка [Текст] / С. Л. Яковлева, Д. С. Калашникова // Фундаментальные исслед. – 2014. – Ч. 6, № 6. – С. 1320–1323.
185. Яньшин, Р. О. Эмоциональный цвет [Текст]: эмоцион. компонент в психол. структуре цвета / Р. О. Яньшин. – Самара: Изд-во Самар. гос. пед. ун-та, 1996. — 218 с.
186. Berlin, B. Basic Color Terms: Their Universality and Evolution [Text] / B. Berlin, P. Kay. – SCLI Publications Center for the Study of Language and Information Leland Stanford Junior University, 1999. – 196 p.
187. Burger, Harald: Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen [Text]. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2003. – 240 s.
188. Duden Deutsches Universalwörterbuch/hrsg. u. bearb. vom Wiss.Rat u. d. Mit arb d. Dudenred. unter Leitung von Günter Drosdowski [Text]. – Mannheim: Wien; Zu, 1989. – 1816 s.

189. Földes, Csaba (a). Farbbezeichnungen als phraseologische Strukturkomponente im Deutschen, Russischen und Ungarischen [Text] / Földes, Csaba // Europhras '90: Akten der internationalen Tagung zur germanistischen Phraseologieforschung: Aske/Schweden 12.-15. Juni 1990 (Acta Universitatis Upsaliensis) (German Edition) Paperback – 1991. by Christine Palm. – S. 77–88.
190. Földes, Csaba (b). Deutsche Phraseologismen kontrastiv [Text]: intra- und interlinguale Zugänge / Földes, Csaba. – Heidelberg: Gross, 1996. – 223 s.
191. Földes, Cs. Deutsche Phraseologie in Sprachsystem und Sprachverwendung [Text] / Cs. Földes. – Wien, 1992. – 172 s.
192. Semantic and structural peculiarities of proverbs and sayings in form of a compound sentence with a meaning of comparisons [Text] / P. M. Kaiymova, N. A. Mapaeva, U. N. Kamardinova [et al.] // Lecture Notes in Networks and Systems. – 2020. – Vol. 129. LNNS. – P. 969–975.
193. Mieder, W. Sprichwort – Wahrwort: Studien zur Geschichte, Bedeutung und Funktion deutscher Sprichwörter [Text] / W. Mieder. – Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, 1992. – 288 s.
194. Rosch, Eleanor Heider: Cognitive Psychology 7 [Text] // Rosch, Eleanor Heider: Natural Categories 4. – Berkeley, 1975. – S. 328–350.
195. Riedel, I. Farben: in Religion, Gesellschaft, Kunst und Psychotherapie [Text] / I. Riedel. – Kreuz, 1999. – 286 p.
196. Schemann, H. Deutsche Idiomatik. Wörterbuch der deutschen Redewendungen im Kontext [Text] / H. Schemann. – Berlin; Boston: De Gruyter, 2011. – 1038 s.
197. Duden. Redewendungen: Wörterbuch der deutschen Idiomatik [Text]. – Berlin: Dudenverlag, 2013. – 928 s.
198. Wanzeck, Christiane: Zur Etymologie lexikalischer Farbwortverbindungen. Untersuchungen anhand der Farben Rot, Gelb, Grün und Blau [Text]. – Amsterdam: Rodopi, 2003. – 428 s.

Интернет ресурстары:

199. Латинский язык [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<https://core.ac.uk/download/pdf/197386877>. – Загл. с экрана.
200. Историографический аспект проблемы исследования колоронимов [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<https://elibrary.ru/item.asp?id=37384411>. – Загл. с экрана.
201. Цвет и обозначение цвета в языках разных систем [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://www.prometeus.nsc.ru/archives/docs/koshkr.pdf>. – Загл. с экрана.
202. Цветообозначения в русском языке [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cheloveknauka.com/tsvetooboznacheniya-v-russkom-yazyke>. – Загл. с экрана.
203. Колоронимы в русской фразеологической картине мира [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://scienceforum.ru/2011/article/2011001518>. – Загл. с экрана.
204. Цветообозначения в европейских языках [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/240407/1/539-542.pdf>. – Загл. с экрана.
205. Лексико-семантический состав колоронимов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://дмип.рф/files/works/249_3231.doc. – Загл. с экрана.
206. Цветообозначения в разных языках... [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
https://studme.org/109192/literatura/tsvet00b03nacheniya_raznyh_yazykah. – Загл. с экрана.
207. Жешко, В. П. Цветообозначения в современном немецком... [Электронный ресурс] / В. П. Жешко. – Режим доступа:

- <http://ebooks.grsu.by/philologos/zheshko-v-p-tsvetoooboznacheniya-v>. – Загл. с экрана.
208. Современная германистика [Электронный ресурс]. – Режим доступа: sovremennom-nemetskom-yazyke-kak-ob-ekt-issledovaniya-v-etnolingvistike.htm. – Загл. с экрана.
209. Классификации цветообозначений в лингвистической ... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://moluch.ru/archive/48/6090/>. – Загл. с экрана.
210. Развитие лексики цветообозначения в современном ... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://diplomba.ru/work/78789>. – Загл. с экрана.
211. Публикации по ключевому слову «Колороним» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://phsreda.com/ru/keyword/9858/articles>. – Загл. с экрана.
212. Статья: Лингвоцветовая картина Мира представителей... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://e-notabene.ru/fil/article_29588.html. – Загл. с экрана.
213. Понятие и место колоративной лексики в современной... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://helpiks.org/1-38421.html>. – Загл. с экрана.

Иштеги кыскартуулар:

- БП – белый пароход;
- АК – ак кеме;
- Н – немисче текст;
- БСЭ - большая советская энциклопедия;
- БНРС - большой немецко- русский словарь;
- БЭСЯ - большой энциклопедический словарь. Языкознание;
- К – колороним;

Ø – нөл;
монг. – монгол тили;
бур. – бурят тили;
дагур. – дагур тили;
калм. – калмык тили;
дунс. – дун тили;
х.-монг. – халха-монгол тили;
сол. – сол тили;
эвен. – эвен тили;
аз. – азербайджан тили;
алт. – алтай тили;
бар. – बारे тили;
баш. – башкыр тили;
гаг. – гагуаз тили;
каз. – казак тили;
кр.тат. – крым-татар тили;
кум. – кумык тили;
к.калп. – каракалпак тили;
кырг. – кыргыз тили;
лоб. – лобнор тили;
ног. – ногай тили;
сал. – сал тили;
тат. – татар тили;
тув. – тувин тили;
тоф. – тофалар тили;
түркм. – түркмөн тили;
өзб.диал. – өзбек диалектиси

уйг. – уйгур
халаж. – халадж тили
хак. – хакасс тили;
як. – якут тили;
чув. – чуваш тили;
кор. – корей тили
яп. – япон тили
лез. – лезгин тили;
б.инд– байыркы индия тили;
б.жог.нем.- байыркы жогорку немис тили;
б.скан. – байыркы скандинав тили;
норв. – норвеж тили;
швед. – швед тили;
б.перс. – байыркы перс тили;
б.прус. – байыркы прус тили;
б.слав. – байыркы прус тили;
фин. – фин тили;
ор. – орус тили;
укр. – украин тили;
агул. – агул тили;
арч. – арчин тили;
таб. – табасаран тили;
рут. – рутул тили;
ар. – араб тили;
цез. – цез тили;
авар. – авар тили;
груз. – грузин тили;

эст. – эстон тили;

дари. – дари тили;

таж. – тажик тили;

белуж. – белудж тили

гунз. – гунзиб тили;

беж. – бежтин тили;

к.балк. – крачай-балкар тили;

чаг. – чага тили.